

9

КИЇВ—1985

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Вирішення трудовими колективами промислових підприємств УРСР соціально-економічних питань на сучасному етапі
- Атеїстична робота музеїв України
- Діяльність Компартії України по інтернаціональному згуртуванню трудящих засобами усної агітації і пропаганди в роки громадянської війни
- Створення економічного фундаменту Перемоги — безсмертний подвиг в ім'я соціалізму
- Інтернаціональна взаємодія робітничого класу країн соціалістичної співдружності як об'єкт історичного дослідження
- В. І. Ленін і преса іноземних комуністичних груп РКП(б) (1918—1920 рр.)
- Деякі проблеми історії давньоруського міста (на матеріалах Південно-Західної Русі)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4

Телефон 29 62 34

Наукові редактори

доктор іст. наук М. В. Коваль,

канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічний редактор Н. Є. Любич

Коректори Г. С. Божок, Л. П. Захарченко

Здано до набору 05.06.85 Підп. до друку 11.09.85. БФ 18964. Формат 70×108/16. Вис. друк.
Ум. друк арк 14,0 Ум. фарбо-відб. 14,5 Обл. вид. арк 16,17. Тираж 2375 пр. Зам. 0-97.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСЬКИЙ ЖУРНАЛ, № 9 (294), сентябрь, 1985. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига». 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 9 (294)

ВЕРЕСЕНЬ

1985

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч ХХVІІ з'їзду КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Шевчук В. П. Вирішення трудовими колективами промислових підприємств
УРСР соціально-економічних питань на сучасному етапі 5
- * * *
- Олененко Ю. О. Атеїстична робота музеїв України 14
- Мельниченко В. Ю. Діяльність Компартії України по інтернаціональному
згуртуванню трудящих засобами усної агітації і пропаганди в роки грома-
дянської війни 21

40-річчя завершення Великої Вітчизняної й другої світової воєн

- Куманьов Г. О. (Москва). Створення економічного фундаменту Перемоги —
безсмертний подвиг в ім'я соціалізму 32

Методологія та методика історичних досліджень

- Віднянський С. В. Інтернаціональна взаємодія робітничого класу країн со-
ціалістичної співдружності як об'єкт історичного дослідження 42
- * * *
- Цвілюк С. А. (Одеса). В. І. Ленін і преса іноземних комуністичних груп
РКП(б) (1918—1920 рр.) 54
- Котляр М. Ф. Деякі проблеми історії давньоруського міста (на матеріалах
Південно-Західної Русі) 65

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Яшинков В. Г. (Одеса). Вдосконалення форм і методів естетичного виховання
студентської молоді (1971—1975 рр.) 75
- З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін
- Ричка В. М. З історії формування державної території Давньої Русі (IX—
перша третина XII ст.) 82
- * * *
- Лазанська Т. І. До питання про розвиток капіталістичних відносин у госпо-
дарствах державних селян Лівобережної України в 30—50-х роках XIX ст. 91

Рувінський Л. А. (Одеса). Злочинна змова сіоністів і фашистів напередодні та в роки другої світової війни	99
---	----

Трибуна молодого автора

Гринчуцький В. І. (Кам'янець-Подільський). Соціалістичне змагання працівників сільського господарства як фактор зміцнення дружби народів СРСР (1929—1937 рр.)	110
Драч В. Л. З досвіду роботи парторганізацій України по вдосконаленню добору та підготовки кадрів політичної агітації (1966—1970 рр.)	114
Терентьева Н. О. До питання про торговельно-економічні відносини СРСР і Греції (друга половина 70-х — початок 80-х рр.)	121
Кокін С. А. Стахановський рух — вияв соціалістичної свідомості робітничого класу	128

Документальні розповіді

Голобуцький В. О. Про одну легенду з історії України XVII ст.	132
---	-----

Наш календар

Григорович Д. П., Божко О. І. Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський (До 90-річчя з дня народження)	141
Щербак В. О. Повстання запорожців 1635 р. (До 350-річчя)	144

Критика та бібліографія

Моторнюк М. М. Вклад у вивчення історії культурного будівництва	147
Корольов Б. І., Пилипенко В. Ю. (Одеса). Важлива ланка ідейного загартування молоді	148
Реєнт О. П. Військово-політична діяльність М. В. Фрунзе на Україні	149
Маркова О. Є., Онопрієнко В. І. Проблеми формування суспільного виробництва	151
Мельник Л. Г. Перше дослідження з історії розвитку соціальної свідомості народних мас України доби пізнього феодалізму	153
Санцевич А. В. Унікальні свідчення про старовину	154
Тимченко С. М. Путівник по архіву	156

Хроніка та інформація

Навроцький М. О. Науково-практична конференція з питань формування партійного працівника як політичного керівника	158
Попова Н. О. Польський історик у Києві	159
Нізова Л. В. Захист докторської дисертації В. І. Масловським	159
<u>Коваленко Леонід Антонович</u>	159

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Навстречу XXVII съезду КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

Шевчук В. П. Решение трудовыми коллективами промышленных предприятий УССР социально-экономических вопросов на современном этапе	5
* * *	
Олененко Ю. А. Атеистическая работа музеев Украины	14
Мельниченко В. Е. Деятельность Компартии Украины по интернациональному сплочению трудящихся средствами устной агитации и пропаганды в годы гражданской войны	21

40-летие завершения Великой Отечественной и второй мировой войн

Куманев Г. А. (Москва). Создание экономического фундамента Победы — бессмертный подвиг во имя социализма	32
--	----

Методология и методика исторических исследований

Виднянский С. В. Интернациональное взаимодействие рабочего класса стран социалистического содружества как объект исторического исследования	42
* * *	
Цвилюк С. А. (Одесса). В. И. Ленин и печать иностранных коммунистических групп РКП(б) (1918—1920 гг.)	54
Котляр Н. Ф. Некоторые проблемы истории древнерусского города (на материалах Юго-Западной Руси)	65

СООБЩЕНИЯ

Яшников В. Г. (Одесса). Совершенствование форм и методов эстетического воспитания студенческой молодежи (1971—1975 гг.)	75
---	----

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

Рычка В. М. Из истории формирования государственной территории Древней Руси (IX — первая треть XII ст.)	82
* * *	
Лазанская Т. И. К вопросу о развитии капиталистических отношений в хозяйствах государственных крестьян Левобережной Украины в 30—50-х годах XIX ст.	91
Рувинский Л. А. (Одесса). Преступный сговор сионистов и фашистов накануне и в годы второй мировой войны	99

Трибуна молодого автора

Гринчуцкий В. И. (Каменец-Подольский). Социалистическое соревнование работников сельского хозяйства как фактор укрепления дружбы народов СССР (1929—1937 гг.)	110
Драч В. Л. Из опыта работы парторганизаций Украины по совершенствованию подбора и подготовки кадров политической агитации (1966—1970 гг.)	114
Терентьева Н. А. К вопросу о торгово-экономических отношениях СССР и Греции (вторая половина 70-х — начало 80-х гг.)	121
Кокки С. А. Стахановское движение — проявление социалистической сознательности рабочего класса	128

Документальные очерки

Голобущий В. А. Об одной легенде из истории Украины XVII ст.	132
--	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Григорович Д. Ф., Божко О. И. Маршал Советского Союза А. М. Василевский (К 90-летию со дня рождения)	141
Щербак В. А. Восстание запорожцев 1635 г. (К 350-летию)	144

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Моторнюк Н. М. Вклад в изучение истории культурного строительства . . .	147
Королев Б. И., Пилипенко В. Ю. (<i>Одесса</i>). Важное звено идейной закалки молодежи . . .	148
Реент А. П. Военно-политическая деятельность М. Ф. Фрунзе на Украине . . .	149
Маркова Е. Е., Оноприенко В. И. Проблемы формирования общественного производства . . .	151
Мельник Л. Г. Первое исследование из истории развития социального сознания народных масс Украины эпохи позднего феодализма . . .	153
Санцевич А. В. Уникальные свидетельства о древности . . .	154
Тимченко С. М. Путеводитель по архиву . . .	156

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Навроцкий М. А. Научно-практическая конференция по вопросам формирования партийного работника как политического руководителя . . .	158
Попова Н. А. Польский историк в Киеве . . .	159
Низова Л. В. Защита докторской диссертации В. И. Масловским . . .	159
<u>Коваленко Леонид Антонович</u> . . .	159

Назустріч XXVII з'їзду КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. П. ШЕВЧУК (Київ)

ВИРІШЕННЯ ТРУДОВИМИ КОЛЕКТИВАМИ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ УРСР СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПИТАНЬ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В умовах вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму зростає взаємодія і взаємообумовленість прогресу економіки з вирішенням соціальних завдань розвитку країни. Цей процес знайшов теоретичне обґрунтування в рішеннях XXVI з'їзду партії, наступних Пленумів ЦК КПРС, інших партійних документах. В них відзначається, що неможливо підносити розвиток економіки на якісно новий рівень, не створюючи для цього відповідних соціальних і духовних передумов. Разом з тим неможливо вирішувати назрілі проблеми соціального прогресу, комуністичного виховання трудящих, не спираючись на міцний фундамент економічного розвитку, на могутній виробничий і науково-технічний потенціал країни.

Квітневий (1985 р.) Пленум ЦК КПРС сформулював концепцію прискорення соціально-економічного розвитку країни на базі науково-технічного прогресу. «Висуваючи завдання прискорення соціально-економічного розвитку,— відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов,— Центральний Комітет має на увазі не просто підвищення темпів зростання народного господарства. Мова йде про нову якість зростання, перехід на інтенсивні рейки розвитку, швидке просування вперед на стратегічно важливих напрямках, структурну перебудову економіки, використання ефективних форм управління, організації і стимулювання праці, повніше розв'язання соціальних проблем»¹.

Найбільш рельєфно соціальна спрямованість політики партії знаходить відображення в основних напрямках економічного і соціального розвитку країни, в перспективних і поточних планах. Політбюро ЦК КПРС розглянуло проект Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 рр. і на період до 2000 року², який визначає головні завдання народного господарства на дванадцяті п'ятирічку, на основі яких розроблятимуться орієнтири економічного і соціального розвитку радянського суспільства на тривалішу перспективу. Проектом Основних напрямів передбачається підвищення темпів розвитку всіх галузей народного господарства, посилення процесів інтенсифікації виробництва і прискорення науково-технічного прогресу, зміцнення економічної і оборонної могутності країни. Разом з тим намічається широка соціальна програма, яка охоплює всі сторони життя радянських людей.

¹ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії: Доповідь на нараді в ЦК КПРС з питань прискорення наук.-техн. прогресу 11 черв. 1985 р.— К., 1985, с. 4.

² В Политбюро ЦК КПСС.— Правда, 1984, 24 мая.

Взаємозв'язок розвитку економіки і поліпшення соціального життя людей особливо відчутно проявляється в трудових колективах — основних осередках соціалістичного суспільства. В них реалізуються плани партії, від їх цілеспрямованої діяльності залежать темпи соціально-економічного розвитку країни. Конституція СРСР визначила місце трудових колективів у політичній системі радянського суспільства, надала їм широкі права в обговоренні й вирішенні державних і громадських справ³. Помітно зросла їх активність у зв'язку з прийняттям у червні 1983 р. Закону про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями⁴. Одна з особливостей їх діяльності на сучасному етапі полягає в тому, що вони розробляють комплексні плани свого розвитку, які формуються з активною участю всіх трудящих і передбачають впровадження нової техніки, підготовку і підвищення кваліфікації кадрів, поліпшення соціально-культурних і побутових умов працівників. Повноваження трудових колективів здійснюються безпосередньо загальними зборами або конференціями трудящих, а в період між ними — спільно адміністрацією і виборними органами партійних, профспілкових і комсомольських організацій.

Успіхів у соціально-економічному розвитку досягають трудові колективи завдяки керівній і спрямовуючій ролі первинних партійних організацій. Нині на Україні їх налічується 70 525⁵. Практично в кожному трудовому колективі республіки діють парторганізації. Понад 80% комуністів працюють безпосередньо в сфері матеріального виробництва⁶.

Здійснюючи генеральну лінію КПРС, постанови ЦК Компартії України, первинні парторганізації постійно аналізують хід виконання поточних і перспективних планів розвитку виробництва, побуту трудящих, розвивають активність мас, підвищують відповідальність керівників трудових колективів за реалізацію соціально-економічних планів.

Партійна організація Київського верстатобудівного заводу, готуючись гідно зустріти XXVII з'їзд КПРС, спрямувала активність комуністів на посилення їх вкладу у вирішення назрілих питань життя трудового колективу. З цією метою проводиться передз'їздівський огляд партійних рядів. Суть його полягає в тому, щоб кожен комуніст всебічно проаналізував свою життєву позицію, глибше вникав у потреби колективу, визначив своє місце в їх розв'язанні. Київський міськком Компартії України схвалив ініціативу парторганізації заводу і відзначив, що вона сприяє піднесенню відповідальності комуністів за життя і дальший розвиток трудового колективу⁷.

Партійні організації промислових підприємств України головну увагу зосереджують на підвищенні рівня господарювання, прискоренні науково-технічного прогресу, зростанні продуктивності праці, зниженні собівартості продукції, посиленні режиму економії на кожному підприємстві і будові, в кожній господарській організації. Для посилення партійного впливу на здійснення науково-технічної політики створено Раду сприяння науково-технічного прогресу при ЦК Компартії України і відповідну систему контролю на місцях. В механізації й автоматизації виробничих процесів, в поліпшенні умов праці трудящих

³ Конституція СРСР (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1977, с. 7—8.

⁴ Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік про трудові колективи і підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями.— К., 1984.— 15 с.

⁵ В ЦК Компартії України.— Рад. Україна, 1985, 16 лип.

⁶ Дружбою і братерством сильні.— Комуніст України, 1984, № 8, с. 11.

⁷ Завдання великі, відповідальні: з VIII Пленуму Київського міськкому Компартії України.— Прапор комунізму, 1985, 26 трав.

значну роль відіграв масовий рух трудових колективів під девізом: «Ручну працю — на плечі машин», що розпочався з ініціативи партійних організацій Запорізької області. В результаті реалізації лише республіканської цільової комплексної науково-технічної програми «Праця» за чотири роки п'ятирічки з ручної на механізовану працю переведено близько 885 тис. чоловік⁸.

Дієвий вплив на прискорення науково-технічного прогресу здійснюють створені в науково-технічних комплексах АН УРСР проблемно-орієнтовальні підрозділи — інженерні центри, які сприяють втіленню в життя найцінніших новаторських розробок вчених і вирішенню ключових проблем виробництва. Їх організовано з метою створення на основі фундаментальних досліджень принципово нових наукових і технологічних розробок, які мають міжгалузеве значення. Інженерні центри налагоджують ділові зв'язки з трудовими колективами, визначають їх можливості для об'єднання спільних зусиль в прискоренні науково-технічного прогресу. ЦК Компартії України схвалив цю ініціативу АН УРСР, яка є новою високоефективною формою зв'язку науки і виробництва⁹.

Інженерний центр науково-технічного комплексу «Інститут надтвердих матеріалів», наприклад, об'єднав зусилля вчених, інженерно-технічних працівників і виробничників високої кваліфікації — 12 кандидатів наук, 40 наукових співробітників, 60 конструкторів, технологів і інженерів, а також виробничників цеху нестандартного устаткування дослідного заводу¹⁰. Колектив центру працює над створенням більш потужного пресово-термічного устаткування, для виробництва нових надтвердих матеріалів.

На грудневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, на нараді в ЦК КПРС з питань науково-технічного прогресу 11 червня 1985 р. наголошувалось на тому, що значний резерв в розвитку народного господарства знаходиться в підвищенні коефіцієнту змінності роботи устаткування¹¹. Приведення в дію цього резерву сприятиме збільшенню віддачі наявного потенціалу, поліпшенню використання виробничих потужностей. А це в свою чергу дає можливість збільшити випуск продукції з кожного верстату, агрегату, машини.

Один з надійних шляхів до кращого використання техніки — підвищення коефіцієнту змінності роботи верстатного парку. Саме по такому шляху пішли колективи Київського виробничого об'єднання «Точелектроприлад», Кременчуцького заводу «АвтоКрАЗ», Тернопільського виробничого об'єднання «Ватра», «Запоріжтрансформатор» і Одеського заводу прецизійних верстатів. Провівши інженерно-технічні розрахунки, врахувавши пропозиції робітників, в цих колективах розроблено економічно обгрунтовані норми віддачі кожної одиниці устаткування. В результаті зросли кількісні і якісні показники випуску промислової продукції¹². ЦК Компартії України схвалив роботу цих передових машинобудівних підприємств і зобов'язав партійні, профспілкові і комсомольські організації республіки широко розгорнути змагання трудових колективів за підвищення коефіцієнту змінності роботи промислового устаткування¹³.

Значний внесок у вирішення соціально-економічних питань роблять винахідники та раціоналізатори. На підприємствах, в цехах і службах з метою активізації технічної творчості трудящих проводяться огляди

⁸ Титаренко А. Путиями ускорения.— Правда, 1985, 5 июня.

⁹ В ЦК Компартії України.— Рад. Україна, 1985, 17 січ.

¹⁰ Сокол А. Действует инженерный центр.— Правда Украины, 1985, 3 март.

¹¹ Матеріали Пленуму ЦК КПРС, 26—27 грудня 1983 р., с. 11; Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії, с. 14—15.

¹² Від кожного верстата — максимальну віддачу! (Передова).— Робітнича газ., 1984, 12 лют.

¹³ У ЦК Компартії України: Про звернення колективів передових машинобудівних підприємств республіки.— Робітнича газ., 1984, 1 берез.

виробництва, науково-технічні конференції, конкурси на кращу раціоналізаторську пропозицію. Одна з особливостей цього руху полягає в тому, що зусилля його учасників все в більшій мірі спрямовані на зростання продуктивності праці, поліпшення якості продукції, економію матеріальних ресурсів, поліпшення умов праці на виробництві. Успішний розвиток технічної творчості трудящих забезпечується в тих колективах, де партійні організації до неї проявляють постійну турботу. Так, партійний комітет Миколаївського суднобудівного заводу щоквартально проводить співбесіди з керівниками творчих бригад, аналізує виконання заводських та цехових заходів з питань науково-технічного прогресу, морально підтримує активних поборників технічного прогресу. В результаті на підприємстві постійно впроваджуються у виробництво раціоналізаторські пропозиції, продуктивність праці зросла тільки за півтора роки на 65% ¹⁴.

Всього в раціоналізаторський фонд економії з початку одинадцятої п'ятирічки новаторами республіки внесено близько 6 млрд. крб., до кінця 1985 р. вони запланували перевиконати взяті раніше зобов'язання на 1 млрд. крб. і до кінця п'ятирічки досягти 7 мільярдного рубежу ¹⁵.

На всіх етапах розвитку радянського суспільства в полі зору трудових колективів знаходилося соціалістичне змагання, яке нині носить масовий, всенародний характер, а його учасники продовжують кращі традиції учасників стахановського руху, 50-річчя якого широко відзначено в нашій країні. Нині в СРСР технічною творчістю займається понад 100 млн. чол., що в шість з лишнім разів більше, ніж в 30-і роки, в русі за комуністичне ставлення до праці бере участь понад 67 млн. чол. На Україні змаганням охоплено понад 14 млн. чол. ¹⁶ Збільшення числа учасників змагання відображає якісні зміни, що проходять в радянському суспільстві. Ці процеси пов'язані перш за все з розширенням і зміцненням соціальної бази змагання, з збагаченням змісту і форм його організації.

На сучасному етапі учасники змагання в своїх зобов'язаннях економічні і соціальні питання розглядають в органічній єдності. На промислових підприємствах народилися обгрунтовані і перевірені практикою почини, які впливають із завдань дальшого вдосконалення економіки розвинутого соціалізму. Учасники змагання ставлять своєю метою освоїти і впровадити передову техніку, прискорити будівництво і реконструкцію підприємств, бережно використовувати кожен хвилину робочого часу, кожен тонну сировини, кожний карбованець.

Важливе значення в діяльності трудових колективів займає робота по виконанню визначеного грудневим (1983 р.) Пленумом ЦК КПРС завдання — добитися понад план підвищення продуктивності праці на 1% і знизити собівартість продукції додатково на 0,5% ¹⁷. На Україні одним із перших підтримали заклик ЦК КПРС трудові колективи промислових підприємств Києва та Донецької області. ЦК Компартії України у січні 1984 р. розглянув роботу парторганізацій і трудових колективів по забезпеченню у 1984 р. надпланового зростання продуктивності праці і зниженню собівартості продукції, схвалив діяльність партійних організацій Києва та Донецької області по виконанню завдань партії ¹⁸. Їх приклад наслідували трудові колективи в усіх областях республіки. Парторганізації надали цьому рухові максимальну конкретність і цілеспрямованість. На

¹⁴ Кирпенко М. Турбота кожного дня.— Півден. правда, 1984, 4 серп.

¹⁵ Сьогодні — День винахідника і раціоналізатора.— Робітнича газ., 1985, 29 черв.

¹⁶ Сточний І. П., Варениця П. М. Праця і моральне піднесення особи.— Комуніст України, 1985, № 4, с. 56.

¹⁷ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 26—27 груд. 1983 р., с. 10.

¹⁸ У ЦК Компартії України.— Робітнича газ., 1984, 5 січ.

підприємствах, будовах, в радгоспах, на транспорті були прийняті додаткові зобов'язання, відкриті спеціальні рахунки економії.

Широкого поширення в країні і республіці набула ініціатива парторганізації Дніпропетровського комбайнового заводу ім. К. Є. Ворошилова про підвищення ефективності використання потужностей на підприємстві завдяки щорічній атестації робочих місць та їх раціоналізації. Колектив підприємства визначив комплекс невідкладних заходів по інтенсифікації виробництва, виявив резерви, додаткові можливості підвищення продуктивності праці. Це дало можливість за три перших роки п'ятирічки при збільшенні випуску продукції скоротити близько 600 робочих місць¹⁹.

В країні і нашій республіці в ряді галузей промисловості здійснюється широкомасштабний економічний експеримент. Він дає можливість привести форми господарювання у відповідність з сучасними умовами і потребами виробництва і спрямований на розширення прав і відповідальності промислових підприємств за виконання планів розвитку виробництва, здійснення договірних зобов'язань. Економічний експеримент розпочався в країні спочатку в п'яти галузях промисловості. З 1 січня 1985 р. в республіці в умовах економічного експерименту почали працювати об'єднання і підприємства 11 союзних і республіканських міністерств. Додатково до Мінхарчопрому УРСР, Мінтяжмашу і Мінелектротехпрому, підприємства яких були переведені на економічний експеримент ще в третьому році одинадцятої п'ятирічки, на нові умови господарювання переведені деякі галузі машинобудування, ряд підприємств чорної металургії, місцевої промисловості й побутового обслуговування населення²⁰. В липні 1985 р. економічним експериментом в республіці було охоплено 609 підприємств і об'єднань²¹.

В проведений експерименту велика роль належить трудовим колективам, їх парторганізаціям. Партійний комітет виробничого об'єднання Новокраматорського машинобудівного заводу ім. В. І. Леніна, наприклад, організував навчання управлінського персоналу, секретарів партійних організацій, майстрів, бригадирів. Суть і значення експерименту роз'яснювались у цехах, відділах, на ділянках, в бригадах провідними спеціалістами об'єднання, висвітлювались засобами наочної агітації. Як наслідок — об'єднання працює ритмічно, успішно справляється з важливим і принциповим показником, передбаченим умовами економічного експерименту і виконанням плану по реалізації продукції в точній відповідності з заключеними договорами. Колектив новокраматорців вирішив здійснити у дванадцятій п'ятирічці модернізацію 11 виготовлених раніше прокатних станів. Це дасть можливість без великих капітальних затрат збільшити випуск прокату на 3,5 млн. т на рік і одержати економічний ефект в народному господарстві країни близько 80 млн. крб. Ініціатива машинобудівників підтримана липневим (1985 р.) Пленумом ЦК Компартії України²².

Трудові колективи значну увагу приділяють колективним формам праці і матеріального стимулювання, зокрема бригадній формі, яка народилася з ініціативи передових виробничих колективів і є результатом соціальної творчості трудящих. Колективні форми праці і матеріальне стимулювання дають можливість довести до трудових осередків, до кожного робочого місця принципи господарського розрахунку.

¹⁹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 26—27 груд. 1983 р., с. 11.

²⁰ Доповідь В. В. Щербинського на Пленумі ЦК Компартії України 2 листопада 1984 р. — *Комуніст України*, 1984, № 12, с. 21—22.

²¹ В ЦК Компартії України. — *Правда України*, 1985, 16 люля.

²² М и р о н о в В. П. Виховання ділом. — *Комуніст України*, 1984, № 10, с. 46; Прискорювати темпи, підвищувати віддачу науково-технічного прогресу: Доповідь В. В. Щербинського на Пленумі ЦК Компартії України 16 липня 1985. — *Рад. Україна*, 1985, 17 лип.

Ефективність їх забезпечується в значній мірі тим, що трудовий колектив в рамках своєї компетенції все активніше бере на себе функції планування, розстановки людей, розподілу обов'язків між членами бригади, завдяки цьому поєднуються інтереси особистості, колективу і суспільства.

Партійні організації промислових підприємств України проводять значну роботу по пропаганді і впровадженню колективних форм організації праці, враховуючи сучасні вимоги виробництва, зростаючий загальноосвітній і культурний рівень трудящих. Робота по поширенню і вдосконаленню бригадної форми праці здійснюється в тісній взаємодії парторганізацій з профспілковими органами, господарськими керівниками.

Питання розвитку бригадних форм праці постійно знаходиться в полі зору партійних органів. В останні роки ввійшло в практику проведення обласних, галузевих, місцевих і районних зборів бригадирів, нарад «За круглим столом» і семінарів з керівниками бригад по обміну досвідом роботи. Так, партійний комітет Київського об'єднання «Більшовик», приступаючи до впровадження передових форм організації і стимулювання праці, організував вивчення досвіду, набутого в інших трудових колективах. Група спеціалістів-виробничників ознайомилася з досвідом роботи на заводах «Уралмаш», «Уралгідромаш», на Калузькому турбінному заводі. За прикладом цих промислових підприємств у виробничому об'єднанні «Більшовик» створено 37 комплексних бригад, які за показниками роботи йшли попереду інших колективів. З метою посилення партійного впливу в бригадах створено 202 партійні групи. У 1984 р. колективними формами праці було охоплено 74,2% робітників. На підприємстві стало працювати 123 бригади нового типу. Київський міськком партії схвалив діяльність об'єднання «Більшовик» в цьому напрямі, рекомендував підприємствам міста запозичити досвід машинобудівників²³⁻²⁴.

У травні 1985 р. на промислових підприємствах республіки вже працювало за прогресивним методом понад 71% робітників. Поряд з промисловими підприємствами помітно зростає кількість робітників, об'єднаних в комплексні бригади в будівництві, сільському господарстві і невиробничій сфері²⁵.

Значний вплив на посилення ролі трудових колективів в розв'язанні соціально-економічних завдань в останні роки зробила діяльність партійних організацій по зміцненню трудової і виробничої дисципліни. В. І. Ленін, Комуністична партія надавали великого значення цим питанням. В умовах соціалістичного і комуністичного будівництва, підкреслював Володимир Ілліч, необхідно поєднати самий широкий демократизм трудящих мас із залізною дисципліною під час праці²⁶. Ця ленінська настанова має велике значення і в умовах вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму. Без цього не може бути й мови про інтенсивний розвиток економіки, впровадження і ефективне використання досягнень науки і техніки, створення належного морально-психологічного клімату в колективі.

Чим вище піднімається радянське суспільство в своєму розвитку, тим більш нетерпимими стають факти відхилення від соціалістичних норм життя і поведінки людей. Саме тому партійні організації, трудові колективи республіки, як і всієї країни, схвально зустріли постанову ЦК КПРС, Ради Міністрів Союзу РСР і ВЦРПС «Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення втрат кадрів в народному господарстві»²⁷. Для правильного виховання кадрів, зміцнення дис-

²³⁻²⁴ Польовий О. За кінцевим результатом.—Робітнича газ., 1984, 7 січ.

²⁵ Бригадні форми організації праці (Передова).—Рад. Україна, 1985, 19 трав.

²⁶ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.—Повне зібр. творів, т. 36, с. 190.

²⁷ Социалистическая дисциплина труда. Сб. документов.—М., 1984, с. 170—174.

ципліни, створення повсюдно здорової морально-психологічної атмосфери в республіці, як підкреслив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький на березневому (1985 р.) Пленумі ЦК Компартії України, важливе значення має чітка і безкомпромісна позиція по відношенню до всіляких порушень і зловживань, посилення контролю за дотриманням вимог ЦК КПРС²⁸.

Зміцнюючи трудову і виробничу дисципліну, трудові колективи проводять активну боротьбу проти порушників норм соціалістичного співжиття. Особливо ця робота посилилась з опублікуванням постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо подолання пияцтва і алкоголізму» і Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення боротьби з пияцтвом», в яких розроблена широка програма, спрямована на дальше утвердження в радянському суспільстві здорового побуту²⁹.

Парторганізації проводять широку роз'яснювальну роботу в трудових колективах про тверезий спосіб життя, дають принципову оцінку негативним явищам, що мають місце у нашому суспільстві. Активізували діяльність товариські суди, комісії по профілактиці правопорушень громадського порядку. Особливо важлива роль в боротьбі з цим злом належить робітничим зборам. До порушників громадського порядку, до п'яниць вживають суворі заходи, їх позбавляють премій, путівок в будинки відпочинку і санаторії. В трудових колективах утверджуються нові, сучасні обряди, розширюється спортивно-масова робота.

Важливим фактором дієздатності трудового колективу успішно вирішувати завдання соціально-економічного розвитку є стабільність його кадрів, уміле поєднання досвіду висококваліфікованих робітників з молодими, які вступають в трудове життя. На Львівському об'єднанні «Мікроприлад», наприклад, планомірне формування робітничих кадрів є складовою частиною плану соціального розвитку колективу. Поряд з великою турботою про ветеранів праці значна увага приділяється прийому на роботу молодого поповнення, передача йому передового виробничого досвіду. З цією метою на підприємстві працюють курси і школи, широко впроваджується наставництво, для нового поповнення створюються необхідні умови для високопродуктивної праці і належного побуту. В результаті постійної турботи колективу 98% молодих робітників закріпилися в об'єднанні.

При висуванні робітника чи інженера на більш відповідальну роботу враховується їх стаж, участь у технічній творчості, громадській роботі. Ключові ділянки виробництва заміщаються тими спеціалістами заводу, які добре знають виробництво, володіють почуттям нового, передового. Такий підхід дає можливість створити міцний, стабільний колектив. Плинність робітників масових професій в поточній п'ятирічці на підприємстві не перевищувала 4%. Об'єднання систематично виходить в своїй галузі переможцем соціалістичного змагання, постійно виконує державні плани по підвищенню ефективності виробництва і поліпшенню якості продукції³⁰.

Успішно розв'язуються ці питання на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського. Нині там кожні дев'ять з десяти робітників мають вищу, середню спеціальну або середню освіту³¹.

Своє соціальне завдання трудові колективи вбачають і в тому, щоб готувати висококваліфіковану зміну. Одним із напрямів у розв'язанні цього завдання — розширення зв'язків з школою, безпосередня участь

²⁸ Комуніст України, 1985, № 4, с. 16.

²⁹ Рад. Україна, 1985, 17 трав.

³⁰ Лисовский Э., Василец В. Постигая мастерство. — Правда, 1984, 20 мая.

³¹ Горбачов М. С. Активно діяти, не втрачати часу: Виступ на зустрічі з колективом Дніпропетровського металургійного заводу і промова на зборах республіканської парт. організації України 26, 27 червня 1985 року. — К., 1985, с. 5.

в зміщенні її матеріально-технічної бази, допомога вчительським колективам у проведенні професійної орієнтації учнівської молоді. Значну допомогу школі подають трудові колективи харківських заводів ім. Малишева, тракторного, «Комунар». Вони передали підшефним школам новітнє устаткування, безпосередньо на підприємствах старшокласники освоюють сучасні технологічні процеси, заняття проводять кращі виробничники цих колективів³².

В місті Кам'янець-Подільську Хмельницької області народилась цікава форма співробітництва між окремими школами і підприємствами. Учні одержують необхідні матеріали і в шкільних майстернях виготовляють для підприємств деталі, запасні частини. Переконавшись в практичній значимості такої форми трудової підготовки школярів, Кам'янець-Подільський міськкому партії підтримав заходи по їх широкому впровадженню, Хмельницький обком партії, а згодом і Колегія Міністерства освіти УРСР схвалили цей досвід³³.

Безпосередньо на підприємствах проводиться значна робота по підвищенню професійної і загальноосвітньої підготовки всіх працівників. В останні роки розширено мережу курсів підвищення кваліфікації, шкіл передового досвіду. Проведення реконструкції промислових підприємств, освоєння нових технологічних процесів, впровадження науки і техніки висунали завдання не тільки підвищення кваліфікації працівників виробництва, але й підготовку кадрів з нових професій і спеціальностей. У 1981 р. в республіці оволоділи новими професіями і спеціальностями безпосередньо на підприємствах 1 275 тис. чол., підвищили кваліфікацію — 4 748 тис., в 1983 р. відповідно — 1 268 тис. і 5 млн. 64 тис. чол. У 1983 р. 49 тис. кваліфікованих робітників підготовлено відомчими професійними училищами при промислових підприємствах, а також школами і училищами при інших підприємствах³⁴.

Все більше трудових колективів питання економічного і соціального розвитку вирішують комплексно, в органічному взаємозв'язку. При цьому проявляється турбота не тільки про розвиток виробництва, але й задоволення потреб трудящих, про їх здоров'я, фізичне загартовування. Соціальні питання успішно вирішуються там, де партійні організації до цих проблем ставляться з такою ж вимогливістю і політичною гостротою, як і до виконання державних планів.

Підраховано, наприклад, що люди витрачають від 10% до 15% робочого часу для одержання побутових послуг. Ось чому важливо так організувати обслуговування трудящих, щоб вони до мінімуму скоротили час на потреби побуту, щоб більше вивільнити його для духовного і культурного зростання. З цією метою безпосередньо на підприємствах, біля прохідних організуються комплексні приймальні пункти служби побуту, столи замовлень на заводах, будовах, в організаціях, розширюється виїзна торгівля, доставка товарів додому, обслуговування трудящих за абонементом. Позитивний досвід такого комплексного розв'язання економічних і соціальних завдань нагороджено в Києві на виробничому об'єднанні «Комуніст» і заводі «Вулкан». В цих колективах здійснюються також заходи, які охоплюють всі найважливіші напрями трудової діяльності працівників трудових колективів — культуру побуту, раціональне харчування, високу якість обслуговування населення, повноцінне використання вільного часу. Бюро Київського міськкому партії схвалило досвід цих колективів по створенню умов для високопродуктивної праці, побуту і відпочинку трудящих³⁵.

³² Трудове виховання школярів.— Соц. Харківщина, 1984, 30 черв.

³³ Лісовий Т. Школі — партійну турботу.— Під прапором ленінізму, 1984, № 22, с. 26—30.

³⁴ Нар. хоз. Украинской ССР в 1983 году. Стат. ежегодник.— Киев, 1984, с. 384.

³⁵ У бюро Київського міськкому Компартії України.— Прапор комунізму, 1984, 18 січ.

Успішний розвиток підприємств, випуск нової продукції, поліпшення її якості дає можливість збільшувати нагромадження і значні кошти направляти на поліпшення життєвих умов трудящих. На сумському виробничому об'єднанні ім. Фрунзе, наприклад, власними силами трудящих в перші роки поточної п'ятирічки побудовано 56,8 тис. кв. м житла, дитячих дошкільних закладів на 160 місць, створено механізоване підсобне господарство ³⁶.

Отже, взаємодія і взаємообумовленість соціальних і економічних питань у діяльності трудових колективів в умовах удосконалення суспільства розвинутого соціалізму стають все більш багатограними і складнішими. Досвід свідчить, що успіх підвищення продуктивності праці, випуску нових видів продукції і поліпшення її якості досягають ті колективи, в яких розвиток виробництва нероздільно супроводжується вирішенням соціальних проблем, турботою про поліпшення умов праці всіх членів трудового колективу. Такі колективи характеризуються творчою працею, здоровим морально-психологічним кліматом, високою організованістю і свідомою дисципліною. Завдяки цьому зростає їх вклад у загальнонародну справу економічного і соціального розвитку країни.

Органічне поєднання розвитку виробництва з вирішенням соціальних проблем дозволило виробничому об'єднанню «Дніпрошина» в останні роки переозброїти підприємства на основі впровадження досягнень науки і техніки, забезпечити випуск нової, якісної продукції. На заводі значно знижено частку ручної праці, поліпшено умови праці кожному шостому шиннику, із нічних змін вивільнено 500 жінок. Для членів колективу створена солідна соціально-культурна база: Палац культури, водно-гребна база, санаторії-профілакторії і поліклініка, база відпочинку для членів трудового колективу і піонерський табір для їх дітей. Колектив підприємства в останні роки неодноразово займав призові місця в Всесоюзному соціалістичному змаганні серед підприємств галузі ³⁷.

Партійна організація Броварського заводу алюмінієвих будівельних конструкцій розробила в поточній п'ятирічці перспективний план розвитку колективу, в якому питання виробництва і побуту розглядаються комплексно. Виконання цього плану стало загальнозаводською справою. Трудовий колектив збільшив потужності заводу, розв'язав ряд важливих соціальних питань: за останні роки заводчанам здано сім житлових будинків, збудовано два дитячих садки, їдальня. До кінця поточної п'ятирічки буде здано ще два житлових будинки, дитячий садок, профілакторій, піонерський табір. Вирішення виробничих і соціальних завдань дозволяє колективу успішно виконувати виробничі завдання і соціалістичні зобов'язання ³⁸.

Будучи складовою і невіддільною частиною загальносоюзного народногосподарського комплексу, народне господарство Української РСР в роки одинадцятої п'ятирічки зробило значний прогрес в соціально-економічному розвитку. На квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК Компартії України відзначалось, що в результаті цілеспрямованих зусиль партійних організацій, радянських і господарських органів по здійсненню рішень листопадового (1982 р.) і наступних Пленумів ЦК КПРС, підвищення рівня господарювання, зміцнення дисципліни, посилення відповідальності кадрів за доручену справу в республіці прискорилися темпи економічного розвитку, зросла ефективність суспільного виробництва. Вирішальну роль при цьому відіграло впровадження досягнень науки і техніки. В роки одинадцятої п'ятирічки зекономлено працю 3,4 млн. чол., майже на 4 млрд. крб. знижено

³⁶ Погребняк Я. Серцевина технічного прогресу.— Рад. Україна, 1984, 23 серп.

³⁷ Акимов А. Так велело время: Письма из производственного объединения «Днепрошина». — Днепр. правда, 1984, 11, 13, 15 марта.

³⁸ Долінін Л. Як у рідному домі.— Робітнича газ., 1984, 13 черв.

матеріаломісткість суспільного виробництва. Це в півтора-два рази більше, ніж планувалось. За рахунок зміцнення порядку, посилення організованості, дисципліни втрати робочого часу в народному господарстві республіки скоротились в 1984 р. порівняно з 1982 р. більш як на третину. Це дало змогу за два роки додатково випустити промислової продукції на 203 млн. крб. і збільшити обсяг будівельно-монтажних робіт на 30 млн. крб. Вирішальну роль у цьому відіграло те, що середньорічні темпи зростання продуктивності праці в промисловості республіки в 1983—1984 рр. були в два рази, а в будівництві — у 2,5 раза вищими, ніж у попередні два роки. В успішне вирішення завдань одинадцятої п'ятирічки великий вклад внесли трудові колективи ³⁹.

Трудові колективи промисловості проявляють високу політичну і творчу активність в період всенародної підготовки до чергового XXVII з'їзду КПРС. Все ширше розгортається всенародне соціалістичне змагання за дострокове завершення завдань одинадцятої п'ятирічки і гідну зустріч XXVII з'їзду партії. У виробничих колективах великого розмаху набрало трудове суперництво під девізом: «Завершальному року п'ятирічки — ударні стахановські темпи!», «XXVII з'їздові КПРС — гідну зустріч!». Творча енергія членів трудових колективів спрямована на успішне виконання накреслень квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС.

В. П. Шевчук

РЕШЕНИЕ ТРУДОВЫМИ КОЛЛЕКТИВАМИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ УССР СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ВОПРОСОВ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Резюме

В статье на основе марксистско-ленинской методологии, партийных документов раскрывается взаимосвязь и взаимообусловленность развития экономики с социальным прогрессом советского общества. На конкретных примерах показано решение социально-экономических задач в рамках трудового коллектива — основной ячейки социалистического общества.

³⁹ Про підсумки квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки по підготовці до XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України: Доповідь товариша В. В. Щербинського на Пленумі ЦК Компартії України. 21 травня 1985 р.— Рад. Україна, 1985, 22 трав.

* * *

Ю. О. ОЛЕНЕНКО,
міністр культури УРСР

АТЕЇСТИЧНА РОБОТА МУЗЕЇВ УКРАЇНИ

Неухильний розвиток радянського суспільства, даліше вдосконалення всіх сторін його життя зумовлюють зростання багатограних духовних потреб трудящих нашої країни. В зв'язку з цим підвищується відповідальність культурно-мистецьких закладів, у тому числі музеїв, у справі виховання нової людини — будівника комуністичного суспільства. Цей процес багатоплановий і здійснюється працівниками музеїв комплексно, з урахуванням сучасних умов.

Основні напрями і форми діяльності музеїв на сучасному етапі визначаються об'єктивними закономірностями підвищення ролі куль-

турно-мистецьких закладів у виконанні планів соціально-економічного розвитку СРСР на одинадцяті п'ятиріччю, рішеннями XXVI з'їзду партії, наступних Пленумів ЦК КПРС, постановою ЦК партії «Про підвищення ідейно-виховної роботи музеїв»¹. Деякі принципово важливі моменти їх розвитку і вдосконалення значною мірою зумовлюються особливостями сучасної ідеологічної ситуації у світі, новими тенденціями міжнародного життя, зокрема спробами організаторів антикомуністичного «хрестового походу» використати відзначення 1000-річчя запровадження християнства на Русі для поширення наклепницьких вигадок про порушення свободи совісті в Радянському Союзі. Все це потребує посилення контрпропагандистської діяльності закладів культури, в тому числі музеїв, у напрямі викриття намагань наших ідейних противників використати релігію в своїх антикомуністичних цілях.

Сьогодні музеї республіки мають всі необхідні умови і можливості для успішного розв'язання поставлених перед ними контрпропагандистських завдань. По-перше, численний загін музейних працівників активно і творчо використовує деякі форми роботи партійних, профспілкових та комсомольських організацій по ідейно-політичному вихованню населення. По-друге, гарантією їх ефективної діяльності, пов'язаної з викриттям наклепницьких вигадок і домислів клерикальної пропаганди, є наукове планування роботи, координація зусиль і засобів державних й громадських організацій. По-третє, сучасний етап музейного будівництва характеризується високими кількісними і якісними показниками. Нині на території Української РСР діє 160 державних музеїв (6 атеїстичних, 39 історичних, 61 краєзнавчий, 32 художніх, 22 літературно-меморіальних) і понад 7 тис. музеїв на громадських засадах. Широта і багатогранність їх фондів, у яких налічується близько 8 млн. експонатів — пам'яток матеріальної і духовної культури нашого народу, відкривають практично необмежені можливості для формування наукового світогляду, політичного загартування населення.

Керуючись постановами ЦК КПРС з ідеологічних питань, працівники музеїв особливу увагу приділяють викриттю підривної діяльності буржуазно-клерикальних ідеологів і пропагандистів. При цьому насамперед вони прагнуть забезпечити максимальну повноту і обґрунтованість наукових матеріалів музейних експозицій, посилити їх інформаційну та ідейну насиченість, удосконалити науково-освітню діяльність, індивідуальні форми роботи з атеїстичного виховання особи з урахуванням рівня її освіти, професійної підготовки і духовних запитів.

В антикомуністичній кампанії, приуроченій до 1000-річчя запровадження християнства на Русі, класові вороги зводять наклепи на ленінську національну політику Комуністичної партії і Радянської держави, а також політику КПРС і уряду СРСР щодо релігії і церкви. Безперечно, при викритті ідеологічних диверсій з питань релігії та атеїзму головним аргументом наших пропагандистів є величезні досягнення радянського народу в комуністичному будівництві, переваги соціалістичного способу життя. З цією метою нині у всіх музеях республіки проводиться перегляд і створення нових експозицій, присвячених розвинутому соціалізму.

При визначенні в експозиціях музеїв різного профілю обсягу матеріалу з питань релігії і атеїзму їх працівники керуються ленінським положенням про те, що боротьбу з релігією не слід розглядати як самоціль, виставляючи її на перше місце, яке їй не належить, а підпорядковувати боротьбу проти неї боротьбі за соціалізм, пов'язуючи

¹ Правда, 1982, 20 авг.

із загальними завданнями класової боротьби². Тому такі вузлові моменти, як умови і причини зародження релігії в антагоністичних суспільних формаціях, виникнення прогресивної атеїстичної думки, антиклерикальна боротьба народних мас, безпідставність релігійних догматів та ідеалів, утвердження комуністичної моралі, посідають важливе місце в арсеналі музеєзнавства. У всіх атеїстичних, а також більшості історичних і краєзнавчих музеїв є розділи «Запровадження християнства на Русі», матеріали яких показують необґрунтованість вимислів клерикалів про нібито швидке поширення християнства в Давньоруській державі, розкривають насильницькі методи хрещення населення, опір цьому з його боку, що в ряді місць переростав у повстання. Документи переконливо свідчать, що, незважаючи на рішучі дії, до яких вдавалися феодальна верхівка і церква, народні маси ще протягом тривалого часу поклонялися язичеським ідолам, а окремі народні вірування настільки злилися з православ'ям, що їх вплив у свідомості віруючих простежується і нині. У даний період ця тема в музейних експозиціях значно доповнена і надалі буде постійно розширюватися, особливо за рахунок матеріалів з історії духовної культури Київської Русі. На жаль, можливості музеїв показати матеріальні та інші тогочасні пам'ятки дуже обмежені, оскільки протягом багатьох століть церква нещадно знищувала пам'ятки самотньої духовної культури слов'ян, мотивуючи свої дії боротьбою із язичництвом. Тому ці матеріали займають важливе місце лише в експозиціях Києво-Печерського заповідника, Львівського музею історії релігії та атеїзму, Ровенського музею наукового атеїзму та ін.

Працівники музеїв розробляють також теми, контрпропагандистська спрямованість яких не може ґрунтуватися тільки на інформативно-ілюстративному матеріалі, а доводиться до свідомості відвідувачів шляхом полеміки з буржуазно-клерикальними ідеологами. Велике значення для спростування їх вимислів має, зокрема, кваліфіковане розкриття таких тематичних напрямів: закономірність історичного розвитку і його рушійні сили; розвиток науково-технічного прогресу; формування комуністичної моралі радянських людей тощо.

Сьогодні, наприклад, матеріали розділів радянського періоду музеїв республіки переконливо доводять безпідставність буржуазних фальсифікацій з питань соціалістичної культури. Вони свідчать, що країна масового атеїзму стала духовно багатшою, що значно розширилися матеріально-технічна база і мережа культурно-освітніх закладів Радянського Союзу. Нині трудящі України користуються послугами 59,9 тис. бібліотек, книжковий фонд яких становить понад 800 млн. примірників, майже 26 тис. палаців, будинків культури і клубів, 86 професійних театрів і 25 концертних організацій. У республіці працює майже 300 тис. хорових, танцювальних колективів, які об'єднують 4,5 млн. робітників, колгоспників і службовців, а всього з урахуванням учасників дитячої художньої творчості самодіяльним мистецтвом займаються майже 8 млн. чол.

Матеріали спеціальних розділів залів дружби та інтернаціональних зв'язків, створених у 15 обласних історичних і краєзнавчих музеях, переконливо свідчать, що ці досягнення стали можливими завдяки взаємодопомозі і взаємозбагаченню культур народів братніх радянських республік, їх непорушній дружбі. Водночас на яскравих цифрах і фактах показано справжню суть так званих демократичних «свобод» за кордоном. Експозиції залів стали базою для організації масово-політичної і науково-освітньої роботи з різними категоріями населення. Наприклад, експозицію залу інтернаціональної дружби Ворошиловградського краєзнавчого музею, створену у 1978 р., оглянуло понад 1,5 млн. чол., у тому числі гості із поріднених міст Кар-

² Див.: Ленін В. І. Соціалізм і релігія.— Повне збір. творів, т. 12, с. 132—136.

діффа і Сент-Етьєна, а також з Польщі, Болгарії, Угорщини, В'єтнаму, СФРЮ, КНР, ряду країн Африки та багатьох інших.

Для різних профілів музеїв характерними є притаманні саме їм способи обґрунтування контрпропагандистської теми. Зокрема, у краєзнавчих велика увага приділяється соціальній оцінці сучасної економічної кризи, що охопила капіталістичний світ, викриваються ідеологічні спекуляції навколо вигаданої проблеми «бог—природа—людина». В експозиції літературно-меморіальних музеїв розкривається розвиток атеїстичної думки у літературних творах, у художніх — у творах образотворчого мистецтва. Так, у Київському музеї російського мистецтва експонується ряд картин антирелігійного змісту: «Монахи-ня», «Відмова від сповіді» І. Ю. Рєпіна, «Під вінцем» Ф. С. Журавльова, «Послушниця» В. І. Кузнецова, «Сільський хресний хід на великдень» В. Г. Перова, «Три радості» М. К. Рєріха. Показ цих шедеврів живопису обов'язково супроводжується розкриттям соціальної і класової суті релігії. Найбільш повно дана тема знаходить відображення у спеціально розгорнутій виставці репродукцій «Російське реалістичне мистецтво проти релігії, релігійних забобонів і релігійної моралі». Атеїстичні моменти присутні і в ході тематичних екскурсій про передвижників, і екскурсій для дітей «Казки і биллини у творах російських художників» та ін.

Всі атеїстичні музеї поповнили свої експозиції матеріалами, що розкривають ідеологію і пристосовництво православ'я і релігійного сектантства на сучасному етапі. Так, працівники Ровенського музею наукового атеїзму розробили нову тему «Ідеологічні диверсії імперіалізму під прикриттям релігії», в якій викривають антирадянську діяльність зарубіжних клерикальних центрів.

Морально-побутова і святково-обрядова сторони життя, де традиційно зміцнювала свої позиції церква, є також сферою музейної роботи, в якій моральне виховання трудящих має гостро виражену контрпропагандистську спрямованість. Нова радянська обрядовість, яку широко популяризують музеї республіки, відіграє важливу роль у розвитку соціалістичного способу життя. Нові свята і обряди в емоційній формі, зазначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, дають відповідь на ключові питання світогляду про сутність життя, людського щастя, сприяють утвердженню матеріалістичного світосприйняття³. Нині у всіх атеїстичних та історико-краєзнавчих музеях створено розділи, присвячені радянським святам: роковинам Великого Жовтня, Дню міжнародної солідарності трудящих 1 Травня, Дню Перемоги та іншим, народженим радянським способом життя. Так, у Донецькому краєзнавчому музеї широко представлено місцеві матеріали про ритуали вшанування трудових династій, передовиків виробництва, посвячення у робітники. Експонати Харківського історичного музею дають можливість відвідувачам ознайомитися з проведенням сімейно-побутових свят. Широко і всебічно представлені ці та інші теми, що свідчать про багатий духовний світ радянських людей, їх боротьбу за мир, розрядку міжнародної напруженості, спростовують брехливі вигадки буржуазних ідеологів про агресивність радянських громадян, відсутність у них почуття гуманізму, у Вінницькому, Волинському, Сумському, Полтавському краєзнавчих, Чернігівському історичному, багатьох державних і громадських музеях.

Постійно збагачуються експозиції, які розкривають тісний зв'язок між атеїстичним і патріотичним вихованням молоді, підвищується їх ідейно-політична спрямованість. У зв'язку з цим особливого значення

³ Щербицький В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. — М. 1977, с. 220.

набуває експонування матеріалів, пов'язаних з 40-річчям Великої Перемоги.

Особливо актуальним є викриття за допомогою музейних засобів антинародної діяльності уніатської та української автокефальної церков, які, прикриваючись гаслами захисту національних інтересів, завжди були слухняною зброєю буржуазних реакційних кіл, зраджували інтереси свого народу. В експозиціях атеїстичних та історико-краєзнавчих музеїв Львівської, Івано-Франківської, Волинської, Ровенської та інших областей на документальному матеріалі крок за кроком висвітлюється шлях зради уніатських священнослужителів. Відвідувачі знайомляться з причинами і політичним характером Брестської та Ужгородської церковних уній, яким наші вороги намагаються надати тільки релігійного характеру. Сьогодні музеї мають фотодокументи, які свідчать про співробітництво уніатських ієрархів з фашистами та буржуазними націоналістами. Серед них — документи про те, що митрополити А. Шептицький і Й. Сліпий власноручно благословляли гітлерівців і націоналістичних бандитів на знищення тисяч ні в чому не винних людей. Вони ж спростовують брехливі вигадки про те, ніби А. Шептицького і Й. Сліпого переслідували фашистські окупанти. Історично правильно, з класових, партійних позицій розкриваються закономірності і причини самоліквідації уніатської церкви.

Міністерство культури УРСР, його місцеві органи приділяють значну увагу більш тісній взаємодії між експозиційними і науково-освітніми формами роботи музеїв, вбачаючи в цьому одну з головних умов викриття засобів і прийомів, до яких вдаються наші ідеологічні вороги.

Розв'язуючи у процесі проведення масової науково-освітньої роботи контрпропагандистські завдання, колективи музеїв керуються основними принципами, покладеними в основу атеїстичного виховання населення. Вони прагнуть охопити своїм впливом всі групи населення, однак водночас забезпечити диференційований підхід до різних груп і окремих осіб, враховуючи при цьому як їх соціальні, так і демографічні світоглядні характеристики.

Різноманітна за формами науково-освітньої роботи здійснюється під керівництвом партійних органів, у тісному зв'язку з товариством «Знання», комсомольськими та іншими громадськими організаціями. З цією метою розробляються перспективні й поточні плани науково-атеїстичної пропаганди за допомогою музейних засобів, визначаються місце і способи проведення атеїстичної роботи з урахуванням регіональних умов.

Серед форм науково-освітньої роботи музеїв провідне місце належить екскурсіям: оглядовим, тематичним, спеціальним і освітньо-громадським. Проте в кожній з них обов'язково розкривається суть політики КПРС і Радянської держави щодо релігії і церкви, що дає можливість викривати ганебні цілі буржуазно-клерикальних і націоналістичних центрів, імперіалістичних інформаційних служб.

Підвищенню ефективності науково-освітньої роботи сприяє розширення тематики лекцій, актуалізація їх змісту. Наприклад, тільки наукові співробітники Львівського музею релігії та атеїзму підготували 18 лекторіїв. Загалом у республіці в 1984 р. проведено понад 3 тис. заходів з атеїстичної тематики із використанням музейних матеріалів. Серед них — лекторії «Культура і релігія», кінолекторії «Світ примарний і світ реальний», тематичні вечори, усні журнали тощо.

Досвід показує, що найбільш ефективними формами роботи є лекторії для конкретних груп населення. Так, у Чернівецькій області для віруючих музейні працівники розробили тематику атеїстичних екскурсій. Співробітники Києво-Печерського заповідника для учнів шкіл та професійно-технічних училищ проводять на базі музейних

експозицій цикл тематичних вечорів. Колектив музею історії релігії та атеїзму організовує звіти у трудових колективах. На них, зокрема, наукові співробітники, враховуючи зрослий інтерес окремих категорій населення до філософських, соціально-моральних проблем сучасності, проводять лекції, бесіди, влаштовують виставки експозицій на теми «Нові свята і обряди», «Релігія і світ людини», «Людина слава працею», «Місце праці — космос» та ін. Вони наочно і переконливо показують, як клерикали намагаються використати культурні цінності в своїх цілях.

Нині велика увага приділяється створенню стаціонарних і пересувних, постійно діючих і тимчасових виставок з актуальних питань атеїстичної пропаганди. Києво-Печерський заповідник розіслав в усі області фотовиставку «Дорогою ганьби і зради» про антинародну діяльність уніятської церкви на Україні. Колектив Запорізького краєзнавчого музею створив пересувну виставку «Куди кличуть брати во Христі», матеріали якої розкривають антирадянську діяльність баптистів-розкольників. Виставка «Антиклерикальні мотиви у творчості Ф. Гойї» діє у Київському музеї західного і східного мистецтва. Стаціонарні й пересувні виставки атеїстичного та антирелігійного змісту створюються щорічно у кожному музеї.

Музейні засоби дедалі частіше використовуються і в процесі підготовки пропагандистів з питань наукового атеїзму, в роботі народних університетів атеїстичних знань, шкіл лекторів-атеїстів, клубів «Юний атеїст». Підвищується також роль музеїв як центрів методичної і практичної допомоги комсомольським та іншим громадським організаціям у проведенні науково-атеїстичної пропаганди. З цією метою у Києві, Дніпропетровській, Львівській, Київській, Харківській та інших областях було проведено науково-практичні конференції, семінари, цикли радіожурналів і телепередач, підготовлено методичні рекомендації щодо використання в експозиціях предметів культу, методики упорядкування музеїв атеїзму на громадських засадах, організації збирання для них відповідних експонатів.

Формуванню у кожної людини непримиренного ставлення до будь-яких релігійних пережитків, розширенню світогляду підрастаючого покоління сприяють громадські музеї атеїзму. За останні чотири роки їх кількість у республіці зросла більш як удвічі, і нині їх працює 91. У минулому році завершено будівництво атеїстичного музею у с. Кам'яні Потоки на Полтавщині, ведуться також роботи по їх створенню у Миколаївській, Одеській, Херсонській областях. Завдяки використанню місцевого матеріалу вони дають можливість відвідувачам, особливо молоді, переконатися в реакційній ролі церкви в минулому, несумісності клерикальної ідеології із завданнями вдосконалення розвинутого соціалізму. Прикладом цього може бути робота музейних активів сіл Уріж Дрогобицького району Львівської і Вільськ Черняхівського району Житомирської областей. Ради музеїв, активісти організували для батьків постійно діючий лекторій, дітей з сімей віруючих залучають до громадської роботи, створюють умови для їх активної участі в художній самодіяльності, підготовці політінформацій. Позитивний досвід використання індивідуальних форм роботи з віруючими нагромаджено також музеями атеїзму сіл Пожарки Волинської, Копитів Ровенської, Городок Тернопільської областей.

Як відомо, колишні культові споруди, що є видатними пам'ятками архітектури і мистецтва, після реставрації стають об'єктами туристських і екскурсійних маршрутів. До них належить, зокрема, архітектурний ансамбль Києво-Печерського заповідника, пам'ятки архітектури у Чернігові, Кам'янці-Подільському та інших містах. В інших культових спорудах розміщуються експозиції державних музеїв або музеїв на громадських засадах (відповідно у 85 і 146). В майбутньому намічено

використати з цією метою ще близько 200 церков і храмів. Даний процес дає, так би мовити, подвійний позитивний результат: по-перше, зберігаються пам'ятки матеріальної культури, по-друге, відкриваються широкі можливості для переорієнтації соціальних і духовних цінностей людей.

Однак цей бік музейної роботи потребує дальшого вдосконалення. Нерідко увага відвідувачів акцентується лише на особливостях будівельного матеріалу, на формі кладки церковних стін чи на прийомах письма давніх художників, техніці іконопису і замовчується той факт, що колишні культові споруди були не тільки твором мистецтва, а й виконували певні соціальні функції (в них, зокрема, пропагували релігійну ідеологію і мораль). Потрібно якнайшвидше і якнайрішучіше виправляти цей недолік.

Сьогодні увага працівників закладів культури, в тому числі музеїв, спрямована на розв'язання таких актуальних питань:

— проведення активної контрпропагандистської роботи не тільки музеями історії та атеїзму, а й всіма музеями республіки незалежно від їх профілю і відомчого підпорядкування. Вдосконалення експозицій у плані посилення їх атеїстичної спрямованості;

— більш поглиблений науковий підхід до розробки всіх проблем контрпропагандистського характеру, починаючи із збирання і обробки фондових матеріалів і кінчаючи побудовою експозицій і проведенням масово-освітньої роботи. Залучення до неї соціологів, психологів, мистецтвознавців, учених інших спеціальностей;

— перебудова екскурсійної справи з точки зору наближення її до актуальних проблем сучасності, перетворення її на дійовий фактор викриття підривної пропаганди буржуазно-клерикальних і націоналістичних центрів.

Комплексне розв'язання цих завдань дасть можливість тісніше пов'язувати діяльність музеїв із вирішенням актуальних завдань удосконалення розвинутого соціалізму, максимально використовувати наявні музейні засоби, форми і методи роботи для ідейно-політичного та атеїстичного виховання населення, подолання серед окремих його груп релігійних пережитків, світоглядної індиферентності.

Ю. А. Олененко

АТЕИСТИЧЕСКАЯ РАБОТА МУЗЕЕВ УКРАИНЫ

Резюме

В статье на значительном фактическом материале рассматриваются основные направления, проблемы и пути дальнейшего совершенствования атеистической деятельности музеев республики на современном этапе, в частности наиболее эффективные формы и методы их контрпропагандистской работы в связи с попытками антикоммунистов использовать предстоящее 1000-летие введения христианства на Руси для распространения клеветнических измышлений о Советском Союзе. Автор подробно рассказывает о задачах, стоящих перед работниками учреждений культуры, в том числе музеев, в деле идейно-политического и атеистического воспитания трудящихся.

В. Ю. МЕЛЬНИЧЕНКО (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОМУ ЗГУРТУВАННЮ ТРУДЯЩИХ ЗАСОБАМИ УСНОЇ АГІТАЦІЇ І ПРОПАГАНДИ В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

В історичній літературі є цікаві публікації, що розкривають усну політико-виховну діяльність партії в роки громадянської війни¹. Проте дослідники акцентували увагу більше на висвітленні організації, форм і методів цієї роботи, ніж на аналізі її змісту. Це стосується і усної агітаційно-пропагандистської роботи, спрямованої на інтернаціональне згуртування трудящих. Це пояснюється тим, що факти усної роботи мало відображені в архівах і періодичній пресі, а тому в багатьох випадках назавжди втрачені. Що ж стосується дослідницького пошуку окремих документальних зернин-свідчень, то він вимагає чималих зусиль.

Усна пропаганда і агітація, як і письмова, постійно знаходилася у центрі уваги В. І. Леніна, партії. Відомо, що Володимир Ілліч у своїх зауваженнях до проекту «Тез про організаційне будівництво комуністичних партій, про методи і зміст їх роботи» для III конгресу Комінтерну радив значно докладніше сказати не тільки про пропаганду і агітацію друкованими засобами, «...але також і про усну пропаганду»²⁻³.

Значну увагу цьому питанню приділяв Центральний Комітет КП(б)У. Він вимагав від губкомів партії докладної інформації про їх усну роботу за такою формою: «Мітинги, лекції і бесіди. Перелік з вказівкою тем, дат, мітингерів, лекторів, керівників бесід і серед яких прошарків населення вони були влаштовані... Настрій слухачів і питання, які задаються ораторам»⁴⁻⁵. Отже, ідеї інтернаціонального згуртування трудящих поширювалися з використанням усіх форм і методів усної агітаційно-пропагандистської роботи.

Однією з наймасовіших форм впливу на свідомість людей у роки громадянської війни були мітинги, яким величезну увагу приділяв В. І. Ленін. З весни 1918 р. в Москві, за його ініціативою, були введені регулярні виступи на мітингах членів ЦК і відповідальних працівників. Володимир Ілліч сам часто виступав на мітингах і зборах. Більшовицьке слово несли в масі також видатні діячі партії і держави Ф. Е. Дзержинський, М. І. Калінін, С. М. Кіров, Н. К. Крупська, В. В. Куйбишев, Я. М. Свердлов та ін.

На Україні в мітингах брали участь А. С. Бубнов, В. П. Затонський, Е. І. Квірінг, О. М. Колонтай, Ф. Я. Кон, С. В. Косіор, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер, Я. А. Яковлев та ін. Партійні комітети постійно тримали організацію мітингів у полі зору. На них більшовицькі агітатори несли трудящим слово партії з усіх найважливіших політичних та інших невідкладних завдань поточного життя. Ось як згадувала письменниця Г. І. Серебрякова про виступ влітку 1919 р. в Києві О. М. Колонтай: «Не пройшло і кількох

¹ Толмачев А. В. Формы и методы руководства агитационно-пропагандистской работой в годы гражданской войны.— *Вопр. истории КПСС*, 1970, № 8, с. 67—73; Батарина А. Ф. Большевицкое слово на фронтах гражданской войны.— *К.*, 1977.—22 с.; Моргунов В. Я. Об опыте партии по привлечению руководящих кадров к агитационно-массовой работе в первые годы Советской власти.— *Вопр. истории КПСС*, 1980, № 12, с. 37—49; Батарина А. Ф., Щербина А. А. Некоторые формы устной агитации большевиков в годы гражданской войны на Украине.— *Научн. труды по истории КПСС*. К., 1983. Вып. 125, с. 71—75; Сила інтернаціоналістського гарту. (Діяльність партійних організацій України по інтернаціональному вихованню трудящих).— *К.*, 1983, с. 78—88 та ін.

²⁻³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 44, с. 12.

⁴⁻⁵ Парт. арх. Ін-ту історії партії (далі — ПА ІП) при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 133, арк. 51.

хвилини, як зал замовк, і всі присутні подалися вперед, зачаровані незвичайним трибуном... Розумні і дохідливі слова, наповнені думкою, сила ораторського впливу вражали... Я заглянула в очі бійців, які стояли поруч, і побачила в них світло, що йшло від душі»⁶.

На жаль, збереглося не так вже багато виступів на мітингах, що відбувалися в ті буремні роки, вивчення їх змісту практично не велося. Проте в архівах і газетах, документальних публікаціях вдалося виявити ряд виступів, у тому числі маловідомих. Аналіз цих виступів на мітингах, що проходили в різний час і в різних аудиторіях, дозволяє виділити такі характерні моменти.

По-перше, на мітингах пропагувалася необхідність інтернаціонального згуртування трудящих Радянської України і Радянської Росії, усіх національностей. «У роки громадянської війни,— говорив на мітингу «Україна і Росія» в Києві наприкінці лютого 1920 р. член ЦК КП(б)У Я. А. Яковлев,— ми навчилися цінувати значення і єдність робітників і селян в кожній країні. Сила і міць революції, запорука її розвитку базуються на союзі робітників і селян усіх країн, усіх національностей... Тільки єдністю дій ми виконуємо наші перемоги. Ті, хто сіє розбрат у наших червоних лавах — вороги робітничого класу»⁷.

Особливий інтерес у цьому плані викликає маловідома промова Г. І. Петровського у Білій Церкві у вересні 1920 р. на мітингу мобілізованих у Червону Армію, яка не включена до збірника вибраних статей і промов Г. І. Петровського, що вийшов у Політвидаві України в 1978 р. Виступ Всеукраїнського старости відповідав ленінській настанові про те, що «на посилення агітації, особливо серед мобілізованих, мобілізованих і червоноармійців, треба звернути якнайсерйознішу увагу»⁸. Цією промовою відкривався невеличкий збірник «Речі тов. Петровського», виданий у Харкові в 1920 р. «3 вересня,— згадував Григорій Іванович,— я виступав на мітингу мобілізованих у Червону Армію. Було це в Білій Церкві. Говорили ми, звичайно, не по писаному тексту, а як підказували обстановка і серце»⁹. Промова була присвячена міжнародному становищу і завданням Червоної Армії¹⁰, а її зміст закликав молодих воїнів до інтернаціонального згуртування. Григорій Іванович, звертаючись до них, роз'яснив, що міжнародна буржуазія об'єдналася з російською і українською буржуазією для боротьби проти Країни Рад. «Невже ж ми, робітники і селяни,— запитував він,— не зможемо перевершити їх у цій солідарності, невже ми не доведемо нашої високої дружби і вміння чесно відстоювати союз робітників і селян від нападів буржуїв усього світу. Ми повинні це довести на ділі, ми повинні проявити братерську солідарність... Ви, прості червоноармійці — солдати революції, покликані здійснити найвищу в світі справедливість: дати нам можливість створити таку трудову республіку, де... не було б національної грізні, цькування, таку республіку, яка процвітала б у тісному союзі з робітниками й селянами інших братніх республік»¹⁰.

По-друге, у виступах керівників партії і уряду Радянської України, керівних працівників розкривалася величезна інтернаціоналістська до-

⁶ Серебрякова Г. Собр. соч. В 6-ти т. М., 1979, т. 5, с. 419.

⁷ Коммунист (орган Києвск. губкома КП(б)У), 1920, 2 марта.

⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 38, с. 264.

⁹ Петровський Г. І. Наш мудрий вождь.— М., 1970, с. 76.

¹⁰ В архіві ЦДАЖР УРСР зберігається «Анкета для лектора і агітатора», заповнена за результатами виступу Г. І. Петровського в міському театрі, на якому було 300 чол. присутніх. Тема виступу — «Зовнішня політика» (ЦДАЖР УРСР, ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 72).

¹⁰ Председатель Центрального Исполнительного Комитета Украины тов. Петровский среди рабочих и крестьян (Речи тов. Петровского).— Харьков, 1920, с. 8.

помога нашій республіці з боку російського народу. Вони закликали вивчати його досвід, брати з нього приклад.

У важкі дні денікінського наступу на Київ у серпні 1919 р. член Ради оборони УСРР О. О. Іоффе на одному з мітингів звернувся до червоноармійців з запалюючими словами: «Ми повинні наслідувати приклад Радянської Росії, яка розбила Колчака». Такі заклики ставали ключовою, об'єднуючою ідеєю, головним бойовим гаслом багатьох мітингів.

В ті ж дні нарком пропаганди УСРР О. М. Колонтай нагадувала робітникам і селянам України про підтримку з Москви: «Допомога близька, вона йде»¹¹.

Мітинги і робітничі збори, що проходили, наприклад, після розгрому Денікіна, відобразили цю допомогу російського народу. «Харківський пролетаріат, — заявили після звільнення Харкова робітники міста, — ніколи не забуде, що тільки за допомогою озброєних силів Радянської Росії йому вдалося скинути з себе кошмарне владарювання покидьків буржуазії і дворянства у вигляді денікінської банди»¹². Наведемо ще приклад. На мітингу в Синельниківському 23 серпня 1920 р. політичний комісар агітпоїзда ім. В. І. Леніна М. Калюжний сказав: «До цього часу нам достатньо допомагали робітники Петрограда і Москви. Вони допомогли нам звільнитися від Скоропадського, від німців, від польських панів. Вони все кинули на польський фронт»¹³.

По-третє, інтернаціоналістська спрямованість мітингів була органічно пов'язана з конкретними завданнями революційної боротьби. Навесні 1919 р. заклики партії до інтернаціонального згуртування були спрямовані на мітингах на реалізацію ідеї зміцнення воєнно-політичного союзу Радянських республік, розгром внутрішньої контрреволюції, надання допомоги Червоній Угорщині. Влітку 1919 р. особливо сильно звучали на мітингах мотиви інтернаціонального згуртування сил в ім'я перемоги над Денікіним. У перші місяці 1920 р. на мітингах викривалася антинародна політика українських буржуазних націоналістів, спрямована на послаблення державного союзу України з Росією. З квітня 1920 р. лейтмотивом мітингів стала мобілізація трудящих усіх національностей на розгром військ буржуазно-поміщицької Польщі, білогвардійців та націоналістів, а згодом — на боротьбу з Врангелем.

Як же реагували робітники, селяни, червоноармійці на заклики до інтернаціонального згуртування трудящих, що постійно звучали на мітингах? Щоб відповісти на це питання, зауважимо, що хитання українського селянства у бік контрреволюції, які особливо сильно відчутні були навесні 1919 р.^{*}, значно утруднювали агітаційно-масову роботу засобами як друкованої, так і усної агітації і пропаганди. Траплялося, що мітинги серед селян та й в деяких червоноармійських частинах, уражених партизанщиною, не давали бажаного результату, а іноді на них ініціативу захоплювали націоналістські, антисемітські настроєні елементи. Так, на початку травня 1919 р. Голова Раднаркому України телеграфував В. І. Леніну і Я. М. Свердлову, що у Полтаві в радянських частинах, «сформованих із повстанських загонів...^{**}, на полкових мітингах, незважаючи на протидію політичного комісара, відкрито ведеться погромна антисемітська пропаганда». Далі йшла просьба

¹¹ Красная Армия (Орган Политуправ. реввоенсовета Н-ской Армии), 1919, 25 авг.

¹² Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сб. документов и материалов. В 3-х т., 4 кн. К., 1967, т. 2, с. 580.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 182, оп. 1, спр. 5, арк. 6 зв.

^{*} Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине.— М., 1966, с. 216—232.

^{**} Ці повстанські загони боролися з гетьманцями і німецькими окупантами, а потім влилися до складу регулярних радянських військ.

подати допомогу кадрами¹⁴. У відповідь Я. М. Свердлов порадив використати для політичної агітації і пропаганди досвідчених робітників, комуністів, надісланих з Росії на Україну для роботи у продовольчих загонах¹⁵. Це й було зроблено. На початку 1920 р. Полтавський губком партії доповідав ЦК КП(б)У про те, що на мітингах у Полтаві представники дрібнобуржуазних націоналістичних партій «успіхом не користувалися. Мітинги, диспути проходили з величезним піднесенням»¹⁶.

Інтернаціоналістські ідеї, що пронизували мітинги, були близькі широким трудящим масам, вони сприймали їх всім серцем, активно підтримували. Підтвердженням цього можуть служити слова М. І. Подвойського про те, що на мітингах «всі заклики про дійсне єднання трудящих різних націй і країн і заклики до безпощадної боротьби з тими, хто хотів би роз'єднати робітників, сприймалися масами як святі слова революції, як справжня турбота про інтереси всіх трудящих»¹⁷.

Використовуючи мітинги як випробуваний і дійовий засіб політичної агітації серед широких мас трудящих, партійні організації керувалися в цій роботі ленінською настановою: «не обмежуватися звичайними прийомами агітації, лекціями, мітингами та ін., розвинути агітацію групами й одиночками робітниками серед червоноармійців...»¹⁸. Ленінська спрямованість на те, щоб кожний пропагандист брав участь в «особистих бесідах» з трудящими¹⁹, особливо чітко виявилася в роботі партійних організацій у 1920 р.

Яке ж місце у лекціях, співбесідах займала інтернаціоналістська тематика? Не можна, звичайно, назвати ні узагальнюючих цифр, ні процентів таких заходів усного характеру. Практично не існує і записів величезної більшості співбесід, усних виступів. Проте можна виділити, на основі архівних і газетних матеріалів, найважливіші теми таких співбесід, характерні для всього періоду громадянської війни на Україні. Це — національна політика більшовицької партії; дружба українського народу з російським народом, трудящими інших радянських республік як запорука перемоги пролетаріату; викриття антинародної діяльності буржуазно-націоналістичних партій; боротьба з антисемітизмом.

Крім того, інтернаціоналістська робота засобами усної агітації і пропаганди постійно і гнучко враховувала зміни поточного моменту, нові завдання, що виникали у ході боротьби проти іноземних інтервенцій і внутрішньої контрреволюції. Керуючись настановами ЦК РКП(б), В. І. Леніна, партійні комітети на місцях не тільки своєчасно переорієнтовували агітаторів і пропагандистів, але й прагнули озброїти їх конкретним матеріалом для роботи серед трудящих. Так було навесні 1919 р., коли вийшли «Тези ЦК РКП(б) у зв'язку з становищем Східного фронту», і влітку того ж року, коли Центральний Комітет партії звернувся до всіх партійних організацій країни з листом «Всі на боротьбу з Денікіним!», написаним В. І. Леніним, і навесні — влітку 1920 р. після публікації тез ЦК РКП(б) «Польський фронт і наші завдання».

Розробляючи тези агітаторам для виступів і бесід, партійні комітети, за прикладом ЦК РКП(б), значну увагу приділяли формуванню у трудящих інтернаціоналістського розуміння класової боротьби. Так, в «Тезах для агітаторів на тему «Польський наступ і завдання робітників і селян», підготовлених Полтавським губкомом КП(б)У, виділя-

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 130, оп. 3, спр. 682, арк. 62—63.

¹⁵ Там же, ф. 1235, оп. 94, спр. 580, арк. 482 зв.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 261, арк. 5 зв.

¹⁷ Красная Армия, 1919, 3 мая.

¹⁸ Ленін В. І. Тези ЦК РКП(б) в зв'язку з становищем Східного фронту.— Повне збір. творів, т. 38, с. 264.

¹⁹ Там же.

лись два важливі положення. Перше сформульовано так: «Ми воюємо проти польських поміщиків і банкірів, польський робітник і селянин — наш товариш у боротьбі за соціалізм. Воюючи з Польщею, ми заявляємо, що ми ні в якому разі не заміряємося на її незалежність»²⁰. В цих словах викладена методологічно важлива ленінська думка, висловлена в «Промові до червоноармійців, які відправляються на польський фронт 5 травня 1920 р.»: «...з польськими селянами і робітниками у нас немає сварок, ми польську незалежність і польську народну республіку визнавали і визнаємо»²¹.

Ленінська думка про те, що польські пани «...уклали союз з Петлюрою...»²², викладена у другому положенні тез. «Свій похід на Україну польська буржуазія прикриває союзом з Петлюрою..., — говорилося в них. — Кожний трудящий повинен уяснити собі роль Петлюри. Петлюра по черзі продавав Україну німцям, намагався продати її в 1919 році французам, а тепер продає український народ польській буржуазії»²³.

Таким чином, агітатор зобов'язаний був, з одного боку, розкрити своїм слухачам і співбесідникам справедливий характер і інтернаціоналістську сутність боротьби Червоної Армії проти польських загарбників, з іншого — викрити чергову зраду Петлюри. Така наступальна агітація сприяла інтернаціоналістському загартуванню людей, виховувала у них недовіря до буржуазно-націоналістичної ідеології, класову ненависть до її носіїв.

Робота ця велась партійними організаціями диференційовано. Якщо усне звернення до робітників (особливо кадрових) мало в значній мірі характер бойового партійного заклик, і, передаючи їм політично важливу інформацію, роз'яснювало тільки найскладніші питання інтернаціоналістської політики партії, то в роботі з селянами на перший план виступали функції ґрунтового роз'яснення національної політики партії. У цьому зв'язку в «Керівництві організаторам, посланим для партійної роботи серед селян України» Центральний Комітет КП(б)У вказував: «В області національній... товариш організатор повинен вести посилену агітацію серед селянства, підкреслюючи, що Радянська влада надає свободу всім націям..., але бореться з класом капіталістів і захищає інтереси тільки трудових верств, до якої б нації вони не належали»²⁴.

Такі завдання стояли також і перед політпрацівниками в червоноармійській аудиторії, яку часто становила селянська молодь без достатнього ідейного загартування*. На Україні, особливо у 1919 р., в партійно-політичній роботі серед червоноармійців враховувалося і те, що в повстанських загонах, що ввійшли до радянських частин, нерідко панувала партизанщина, їх бійці і навіть деякі командири в певній мірі знаходилися під впливом дрібнобуржуазних націоналістичних партій. Вища воєнна інспекція Червоної Армії УСРР навесні 1919 р. так інформувала ЦК КП(б)У про червоноармійські частини Харківського воєнного округу: «Червоноармійці переважно із селян, виховувати яких треба в першу чергу, даючи найширше розуміння про національну ворожнечу й до чого вона може привести. Контрреволюційна агітація ведеться в багатьох місцях навіть відкрито»²⁵. Враховуючи це,

²⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 263, арк. 13.

²¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 41, с. 103.

²² Там же.

²³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 263, арк. 13.

²⁴ Там же, спр. 366, арк. 25.

* За неповними даними на Україні у Харківському воєнному окрузі селяни становили 48,4% особового складу Червоної Армії, у Київському — 66,8% (Крушельницький А. В., Молодцов Г. М. А. Становление РККА как армии дружбы и братства народов. — В кн.: Боевое содружество Советских республик 1919—1922 гг. — М., 1982, с. 25).

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 67, арк. 88.

В. І. Ленін влітку 1919 р. підтримав прохання Раднаркому України про те, щоб послати по можливості більше політпрацівників в українські частини²⁶.

Радянські історики на значному фактичному матеріалі розкрили політичну роботу партійних організацій, комісарів серед червоноармійців, у тому числі по їх інтернаціоналістському вихованню²⁷. Результат цієї роботи — високий інтернаціоналістський дух бійців, який панував у частинах Червоної Армії.

Окремо слід відзначити, що недостатньо активно досліджуються питання використання технічних засобів масової агітації і пропаганди, в тому числі і з метою інтернаціонального згуртування трудящих.

Б. Д. Свердлов справедливо вказував, що в літературі практично нема навіть згадки про те, що технічні засоби (у сучасному розумінні цього терміну) вперше у світовій практиці стали застосовуватися в державному масштабі саме у нашій країні в роки громадянської війни²⁸.

Справді новаторською формою усного впливу на трудящих у досліджуваній період з агітаційною метою було використання грамзаписів, особливо промов В. І. Леніна. Селяни, слухаючи живий голос Ілліча, говорили: «Ось це нам і треба. У нас в селі цим промовам вірять більше, ніж газеті»²⁹. Всього у 1919—1920 рр. було записано 10 промов В. І. Леніна, з них 8 — у березні 1919 р., які в десятках тисяч примірників розійшлися по країні, в тому числі на Україні³⁰. Ці промови Володимира Ілліча, незалежно від теми, пронизані інтернаціоналістським духом. Цікаво, що саме в одній з цих промов — «Звернення до Червоної Армії», виголошеній 29 березня 1919 р., Володимир Ілліч вперше вжив узагальнюючий термін «радянські люди»³¹.

Особливий інтерес у світлі досліджуваної проблеми привертає промова «Про погромне цькування євреїв». У ній В. І. Ленін з усією пристрасністю справжнього інтернаціоналіста викрив антисемітизм як злого ворога інтернаціонального згуртування трудящих, показав антинародне, класове підґрунтя розпалювання ворожнечі між трудящими різних національностей. Ця промова відіграла значну роль у боротьбі з антисемітизмом на Україні в роки громадянської війни. Її ідеї, положення, висновки постійно використовувалися парторганізаціями в усній і письмовій політико-виховній роботі серед трудящих різних національностей. Значенні заключні слова цього виступу: «Хай живе братерське довір'я і бойовий союз робітників усіх націй в боротьбі за повалення капіталу!»³²

Одним із важливих засобів підвищення наглядності усної агітації і пропаганди В. І. Ленін вважав кіно. В резолюції VIII з'їзду партії «Про політичну пропаганду і культурно-освітню роботу на селі» говорилося, що кінематограф, театр, концерти, виставки «...необхідно використовувати для комуністичної пропаганди як безпосередньо, тобто через їх зміст, так і шляхом поєднання їх з лекціями і мітингами»³³.

²⁶ Владимир Ильич Ленин. Биограф. хроника. Март—ноябрь 1919.— М., 1976, т. 7, с. 320—321.

²⁷ Петров Ю. П. КПСС — руководитель и воспитатель Красной Армии (1918—1920 гг.).— М., 1961. — 438 с.; Колычев В. Г. Партийно-политическая работа в Красной Армии в годы гражданской войны 1918—1920 гг.— М., 1979.— 407 с.; Члн-яц А. Я. В. И. Ленин — организатор партийно-политической работы в Красной Армии.— Львов, 1984.— 168 с. та ін.

²⁸ Свердлов Б. Д. Использование технических средств пропаганды в первые годы Советской власти.— *Вопр. истории КПСС*, 1984, № 8, с. 80.

²⁹ Белкин А. М. Слушаем Владимира Ильича: О грамзаписях речей Ленина.— М., 1982, с. 43.

³⁰ Ленин В. И. Повне збір. творів, т. 38, с. 221—236.

³¹ Там же, с. 229.

³² Там же, с. 236.

³³ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979, т. 2, с. 80.

Цей метод роботи активно застосовувався парторганізаціями на Україні. Це можна проілюструвати на прикладі святкування у Києві 1-го Травня 1919 р. У місті працював пересувний кінематограф у пристосованому для нього трамвайному вагоні, у семи місцях були влаштовані кінематографічні перегляди стрічок, органічно сполучені з мітингами і лекціями на теми про пролетарську солідарність, інтернаціональне згуртування. Ввечері того ж дня кінематографісти показали киянам і гостям міста ранкову першотравневу демонстрацію і парад військ. «О 7-й годині,— писала 3 травня 1919 р. газета «Красная Армия»,— картина святкування 1-го Травня в Києві уже демонструється при загальному захопленні публіки». Люди доторкнулися, багато з них вперше, до чуда — політичного кінематографа, а головне — вони стали співпричетними до братерства трудящих різних національностей. Відомо, що в першотравневій демонстрації у Києві брали участь разом з українцями, росіянами, представниками інших національностей Радянської країни і зарубіжні інтернаціоналісти.

Серед кінострічок, за висловом В. І. Леніна, «пропагандистського й виховного характеру»³⁴, знятих в роки громадянської війни, були і такі, які в тій чи іншій мірі сприяли інтернаціональному згуртуванню трудящих. Передусім це кінохроніка — прижиттєві зйомки В. І. Леніна, документальні фільми про конгреси Комінтерну, VIII з'їзд партії, святкування 1-го Травня і Великого Жовтня, репортажі з фронтів громадянської війни. На Україні було знято хронікальні стрічки «Вручення М. І. Калініним Червоного прапора 1-й Кінній Армії», «Звільнення від Врангеля Криму», «Відправка на фронт 1-го інтернаціонального полку» та ін. 3 лютого 1919 р. у республіці випускався «Живий журнал», який монтувався із кінохроніки³⁵.

У роки громадянської війни в країні поставлено не менше 80 агітаційних фільмів (фільмів-плакатів), які демонструвалися на вулицях і площах, агітпунктах, агітпароплавах і агітпоїздах. Політвідділ 41-ї дивізії, наприклад, за короткий час зняв в Одесі ряд агітфільмів про бойові дії дивізії проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції³⁶. Незважаючи на серйозні художні, а то і ідейні недоліки окремих агітфільмів³⁷, кращі з них допомагали вихованню у радянських людей патріотичних почуттів.

В цілому використання звукових і екранних носіїв інформації в роки громадянської війни активно служило поширенню ідей інтернаціонального згуртування серед широких трудящих мас.

Могутнім каналом інтернаціоналістського впливу на свідомість широких трудящих мас стали безпартійні конференції (робітничі, селянські, робітничо-селянські), які, за визначенням В. І. Леніна, були «другим помічником» партії після профспілок в управлінні державою³⁸. Дослідники історії громадянської війни на Україні приділяють увагу безпартійним конференціям, які регулярно проводилися в республіці з початку 1920 р.³⁹ Однак вони не розкривають їх роль у справі інтернаціонального згуртування трудящих.

Тому торкнемося трьох важливих для нашої теми моментів.

Перший. Керуючись ленінськими настановами з питань організації безпартійних конференцій, ЦК КП(б)У проведення і організацію їх поклав на місцеві партійні організації⁴⁰. Вони повинні були забезпечити

³⁴ Ленін В. І. Директиви у справі кіно.— Повне збір. творів, т. 44, с. 344.

³⁵ Корнієнко Іван. Півстоліття українського радянського кіно: Сторінки історії.— К., 1970, с. 18.

³⁶ Там же, с. 19.

³⁷ Краткая история советского кино.— М., 1969, с. 76—80.

³⁸ Ленін В. І. VIII Всеросійська конференція РКП(б) 2—4 грудня 1919 р.— Повне збір. творів, т. 39, с. 340.

³⁹ Колісник М. К. Безпартійні робітничо-селянські конференції в 1920 р.— Укр. іст. журн., 1964, № 3, с. 63—69 та ін.

⁴⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 133, арк. 83.

обговорення на конференціях найбільш животрепетних питань, у тому числі і національного. Деякі губкомі партії, як, наприклад, Херсонський, зробили так: всім повітовим партійним комітетам був рекомендований порядок денний безпартійних конференцій, що передбачав обговорення, поряд з питаннями земельної, продовольчої, воєнної політики, народної освіти, соціального забезпечення і питання «Національна політика»⁴¹. В інших випадках його, як правило, розглядали при обговоренні поточного моменту або інших важливих проблем. Практично на кожній конференції розглядалися питання національної політики, взаємовідносин з Радянською Росією, інтернаціонального згуртування трудящих.

Другий момент стосується самого змісту таких обговорень. Розглянемо роботу у лютому—березні 1920 р. безпартійної робітничо-селянської конференції Катеринославського повіту. Питання про національну політику не значилося в порядку денному конференції, воно розглядалося у доповіді завідуючої відділом пропаганди і агітації губкому партії С. І. Гопнер «Внутрішнє і міжнародне становище Радянської республіки» і в заключному слові. «Національне питання, — підкреслила вона, — в силу історичних причин, на Україні є дуже складним і болючим питанням, але ходом революції воно буде кінець кінцем розв'язане»⁴². С. І. Гопнер звернула особливу увагу на те, що серйозну шкоду справі інтернаціонального згуртування робітників і селян завдає «агітація національно-шовіністських елементів під брехливими гаслами самостійництва». На противагу цим націоналістичним лозунгам, зазначила вона, нашим гаслом має бути «Запорука майбутньої перемоги — в єднанні всіх Радянських республік»⁴³.

На конференції боротьбисти намагалися пропагувати так звану «незалежність» України, відокремлення її від Росії. Відповідаючи їм, Е. І. Квірінг заявив, що для зміцнення обох республік — Радянської України і Радянської Росії «потрібен не тільки єдиний фронт, але і єдиний тил, повинен бути вироблений єдиний господарський план»⁴⁴. Про крах націоналістичних спроб посіяти серед селян недовір'я до російського народу і проштовхнути ідейку «незалежності» особливо яскраво свідчить виступ на конференції селянина Кривого: «Скажу вам тільки так, як ми селяни між собою говоримо... Нам не треба відособлятися від наших російських братів»⁴⁵.

Нарешті, третій момент, на конференціях крім обговорення питань порядку денного приймалися спеціальні документи, в яких висловлювалося ставлення робітників і селян до інтернаціонального згуртування, братерського союзу з Радянською Росією. Так, учасники безпартійної конференції робітників і службовців м. Кам'янського Катеринославської губернії (лютий 1920 р.) заявили, що завдання боротьби з контрреволюцією і соціалістичного будівництва можна розв'язати тільки «об'єднуючись в тісну і дружню сім'ю з робітниками і селянами Росії»⁴⁶. Характерним за змістом для більшості конференцій є рішення безпартійної робітничо-селянської конференції Донецької губернії (березень 1920 р.), яка визнала необхідним «найтісніший союз пролетаріату і найбіднішого селянства Росії і України, організований в могутній народногосподарський механізм Радянських республік — Російської і Української, зв'язаних одна з одною федеративно»⁴⁷.

Таким чином, ленінські настанови широко використовувати безпартійні конференції з тим, щоб стежити за настроєм мас, зближатися

⁴¹ Там же, спр. 361, арк. 52.

⁴² Звезда (Орган Екатеринославск. губ. и гор. ком. КП(б)У), 1920, 2 март.

⁴³ Там же, 29 февр.

⁴⁴ Там же, 2 март.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 236, арк. 80.

⁴⁷ Там же, спр. 221, арк. 142.

з ними, відповідати на їх запити, подолати забобони і дрібнобуржуазні вагання⁴⁸, реалізувалися і в сфері роботи по інтернаціональному згуртуванню трудящих.

Важливою і малодослідженою сторінкою є пропаганда ідей інтернаціонального згуртування трудящих в системі партійної освіти, планомірне формування якої в республіці, як і в країні, розпочалося після VIII з'їзду РКП(б). Влітку 1919 р. в Харкові почала працювати Вища партійна школа при ЦК Компартії України*. Вже 6 червня Політбюро ЦК КП(б)У зажадало від її керівництва «представити докладну доповідь про діяльність школи з конкретною програмою»⁴⁹. Протягом 1919—1920 рр. Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У слухало питання роботи Вищої партійної школи понад 10 разів. Обговорювалася також робота губернських партшкіл в Одесі і Катеринославі^{49а}.

Збереглися дані про весняний (1920 р.) випуск з Вищої партійної школи. Він становив 285 слухачів, серед яких близько три чверті — робітники і селяни. Понад 58% — закінчили тільки початкову школу, 2,1% — середню, близько 20% взагалі не навчалися у школі⁵⁰. Це характерна для того часу картина.

Партійні і радянські кадри готувалися із робітників і селян, загартованих у революційній боротьбі, але в більшості своїй вони не мали теоретичної підготовки, а то і зовсім не володіли основами політичної грамоти.

Програми шкіл — від Вищої партійної школи при ЦК Компартії України до повітових — дають можливість визначити місце і роль у них проблематики, пов'язаної з роботою партії по інтернаціональному згуртуванню трудящих. Вища партійна школа при ЦК КП(б)У ставила завдання «підготовки слухачів як політичних працівників з цільним марксистським світоглядом». Програма її у 1919 р. складалася із трьох головних частин: 1. Марксизм як філософська система. 2. Марксизм як економічна система. 3. Теорія і практика класової боротьби. У 1920 р. було включено до програми курс лекцій по темі «Національне питання»⁵¹. Заняття в школі проводили відомі партійні і радянські працівники А. С. Бубнов, С. І. Голнер, В. П. Затонський, Е. І. Квірінг, Г. І. Петровський⁵² та ін.

Вивчення теорії марксизму, а, по суті, марксизму-ленінізму (програма передбачала вивчення праць К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна), заміняло у слухачів основи інтернаціоналістського світогляду. Вони зміцнювалися також вивченням економічних законів розвитку суспільства, зокрема капіталістичного, міжнародної економічної політики імперіалістичних держав, значне місце відводилося спільності економічного розвитку України і Росії. Читалися лекції про соціалістичну систему господарювання⁵³.

Формуванню інтернаціоналістських переконань у слухачів і збагаченню їх знань сприяв курс лекцій з теорії і практики класової боротьби, який включав такі групи тем: розвиток робітничого руху у Західній Європі; історія трьох Інтернаціоналів; досвід трьох революцій в Росії; історія Компартії України — бойового загону РКП(б); соціалістичне будівництво в Росії (в усіх сферах суспільного життя, в тому

⁴⁸ Ленін В. І. VIII Всеросійська конференція РКП(б) 2—4 грудня 1919 р.— Повне зібр. творів, т. 39, с. 340.

* Потім називалася — Центральна партійна школа, з лютого 1921 р. — Вища партійна школа.

⁴⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 1, арк. 29.

^{49а} Там же, спр. 7, арк. 49; оп. 7, спр. 1, арк. 3; спр. 5, арк. 10, 10-б, 66, 68, 72, 76, 77, 89, 90, 106.

⁵⁰ Там же, оп. 20, спр. 336, арк. 72, 72 вв.

⁵¹ Там же, спр. 87, арк. 2—2 зв. спр. 336, арк. 11.

⁵² Там же, спр. 87, арк. 4—5.

⁵³ Там же, арк. 2.

числі у сфері національної політики). Окремо вивчалася Програма партії, прийнята VIII з'їздом партії⁵⁴.

Єдиних програм, учбових планів для губернських і повітових партійно-радянських шкіл, інструкторських курсів і т. п. в роки громадянської війни виробити не вдалося. Проте, як і у Вищій партшколі, існувала єдина націєність їх на формування у слухачів марксистсько-ленінського, інтернаціоналістського світогляду.

Щодо середньої ланки партійної освіти, то певною мірою типовою можна вважати програму, розроблену Харківським губкомом партії для повітових партійних шкіл. Вона була розрахована на п'ять тижнів (120 год.) занять. Вивченню досвіду соціалістичного будівництва в Росії відводилося 36 год.; Програми РКП(б) — 20 год.; історії, політики і тактики партії (у тому числі і з національного питання) — 22 год.; організаційно-партійного будівництва і практики партійної роботи — 20 год.; історії трьох Інтернаціоналів — 8 год.; історії революційного руху в Росії — 8 год.; вступ до лекційних курсів — 6 год.⁵⁵

По різному будувалися програми всіляких курсів. Наприклад, продуманою була єдина програма двотижневих губернських курсів агітаторів-організаторів, які створювалися за пропозицією Політуправління при Наркомвійськсправ УСРР. На них направляли червоноармійців і робітників, щоб підготували агітаторів для роботи в армії. Програма занять включала 12 курсів лекцій. На вивчення основних завдань Радянської влади відводилося 44 год.; Програми РКП(б) — 36 год.; політичної економії — 28 год.; наукового комунізму — 24 год.; з національної політики партії — 12 год. В положенні, зокрема, підкреслювалося: «Лекторами можуть бути тільки особи, які стоять на радянській платформі, перевага віддається комуністам»⁵⁶.

Короткотермінові курси давали слухачам основи політичної грамоти, знайомили їх з інтернаціоналістською тематикою. Так, програма тижневих курсів при Полтавському губкомі партії передбачала читання лекцій з історії партії і Жовтневої революції, Програми РКП(б), соціалістичного будівництва в Радянській Росії, національної політики партії. Короткий план останньої теми був такий: «Національний гніт та його причини. Єдність пролетаріату. Право націй на самовизначення. Антисемітизм»⁵⁷.

Підбиваючи підсумок, можна виділити принаймні чотири джерела, які наповнювали інтернаціоналістським змістом навчальний процес. Перше — це вивчення ленінських праць і документів партії. «Твори В. І. Леніна, що випускалися окремими виданнями і друкувалися в газетах та журналах, матеріали з'їздів, конференцій, Пленумів ЦК, — відзначають дослідники, — були основними джерелами, на яких виховувалися комуністи»⁵⁸. Друге — спеціальне вивчення Програми партії, особливо тієї її частини, що стосувалася області національних відносин. Третє — знайомство з досвідом соціалістичного будівництва в Радянській Росії, що щедро передавався братній Україні. Четверте — це прослуховування спеціальних лекцій про здійснення ленінської національної політики партії.

На жаль, тексти лекцій, прочитаних у ті роки, практично не збереглися. Тому дуже вдалою можна вважати знахідку в Партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України лекції на тему: «Про взаємовідносини між Українською і Російською Радянськими республіками»⁵⁹, прочитану 19 липня 1920 р. на партійних курсах у Харко-

⁵⁴ Там же, арк. 2 зв.

⁵⁵ Там же, спр. 348, арк. 29—30.

⁵⁶ Там же, спр. 106, арк. 98 зв.

⁵⁷ Там же, спр. 363, арк. 194 зв.

⁵⁸ Бабко Ю. В., Безпалко М. Г., Григорович Д. Ф., Кожужало И. П. *Партійное просвещение*. — Кисв, 1978, с. 32.

⁵⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 369, арк. 47—54.

ві головою Харківського губвиконкому Б. М. Воліним, направленим у місто за пропозицією В. І. Леніна⁶⁰.

Передусім, Б. М. Волін звернув увагу слухачів, що питання, порушене в лекції, «у найвищій мірі важливе». Далі йшов невеликий екскурс у минуле, що розкривав спільність історичних доль двох братніх народів — російського і українського, їх економічний взаємозв'язок: «протягом багатьох сотень років вже будувалося це наше господарство в залежності одне від одного..., поступово з часом створювався ніби один і спільний господарський організм»⁶¹.

Розглядаючи взаємовідносини Радянської України і Радянської Росії після перемоги Великого Жовтня, лектор підкреслив, що українські буржуазні націоналісти в особі Центральної ради, Директорії намагалися посіяти ворожнечу і недовір'я між українським і російським народами, розірвати їх братерські узи, створити так звану «самостійну Україну». У цьому їх підтримували іноземні імперіалісти. Проте на їх шляху стіною стали робітничий клас, трудяще селянство України і Росії, які на життєвому, революційному досвіді переконалися, що «тільки у тісному союзі дружньому можлива спільна боротьба і можлива спільна перемога»⁶².

Б. М. Волін охарактеризував історію створення і значення воєнно-політичного і економічного союзу радянських республік, показав доцільність об'єднання збройних сил і військового командування, Рад народного господарства, залізничного транспорту, фінансів і комісаріатів праці. Він нагадав про рішення IV Всеукраїнського з'їзду Рад (травень 1920 р.), що підтвердив всі акти Радянського уряду України, спрямовані на зміцнення братерського союзу з Радянською Росією. Б. М. Волін переконливо показав, що РРФСР є природним центром, навколо якого об'єднуються всі радянські республіки. Віддаючи належне досвіду збройної боротьби і соціалістичного творення, нагромадженому Радянською Росією, лектор відзначив, що це «поки що одна країна, яка має близько трьох років досвіду і яка багато в цьому плані зробила і у якій можна повчитися», а Радянська Україна є «...молодшою сестрою Радянської Росії»⁶³. Величезне значення має існування самостійних національних республік, зазначив лектор, вони «ще більше посилюють спільну єдину фортецю, що зветься Радянською Соціалістичною Республікою»⁶⁴.

У підсумку лектор підводив слухачів до такого висновку: «Треба, товариші, сказати цілком певно, що оскільки нам доводиться зараз вести боротьбу і боротьбу відчайдушну, для всіх ясно, що кожна республіка окремо з цим важким завданням не справиться. Тільки при повному єднанні, повній координації всіх сил, як однієї так і другої республіки, можливий спільний опір ворогові і не тільки опір, а й певний натиск на ворога, щоб перемогти його»⁶⁵.

Лекції такого рівня успішно виконували завдання формування інтернаціоналістського світогляду у партійних і радянських кадрів.

В умовах запеклої громадянської війни нелегко було в гранично стислі строки підвищити загальноосвітній і теоретичний рівень слухачів партійно-радянських шкіл і курсів. Але в цілому школи й курси, як писала катеринославська «Звезда», давали «необхідну суму знань революційного, політичного характеру, без якої немислима скільки-небудь серйозна, продумана і систематична робота на ниві пролетарської гро-

⁶⁰ Владимир Ильич Ленин. Биограф. хроника, ноябрь 1919 — июнь 1920. М., 1977, т. 8, с. 507—508; Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. М., 1969, т. 4, с. 96.

⁶¹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 369, арк. 49.

⁶² Там же, арк. 48.

⁶³ Там же, арк. 50.

⁶⁴ Там же, арк. 54.

⁶⁵ Там же, арк. 53.

мадськості»⁶⁶. Важливою складовою цієї суми були знання про національну політику партії. Можна стверджувати, що комуніст, який пройшов через школу чи курси, отримував чітку інтернаціоналістську орієнтацію, набував певних навиків роботи по інтернаціональному згуртуванню трудящих.

У роки громадянської війни ленінська партія зробила справді інтегруючою ідеєю всієї як усної, так і друкованої політико-виховної роботи ідею пролетарського інтернаціоналізму, дружби і братерства радянських людей незалежно від їх національності. Це стало запорукою формування у трудящих, за висловом Леніна, «усвідомлення солідарності»⁶⁷, інтернаціоналістської свідомості. Вищим критерієм ефективності такої роботи стала підтримка трудящими України ленінської інтернаціоналістської політики партії, чітка їх зорієнтованість на інтернаціональне згуртування з трудящими Радянської Росії, інших братніх республік.

Форми і методи усної пропаганди і агітації в період громадянської війни, збагачені новим змістом, активно використовуються в арсеналі сучасної усної масово-політичної роботи партії (співбесіди, лекції, мітинги і т. ін.) з широким застосуванням сучасних технічних засобів. Досвід, нагромаджений в ті роки, має велике значення для сучасних марксистсько-ленінських, революційно-демократичних партій.

В. Е. Мельниченко

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОМПАРИИ УКРАИНЫ ПО ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОМУ СПЛОЧЕНИЮ ТРУДЯЩИХСЯ СРЕДСТВАМИ УСТНОЙ АГИТАЦИИ И ПРОПАГАНДЫ В ГОДЫ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ

Резюме

На основе новых архивных и других материалов автор раскрывает деятельность Компартии Украины — боевого отряда единой ленинской партии — по интернациональному сплочению трудящихся средствами устной агитации и пропаганды. Особое внимание уделено анализу содержания политико-воспитательной работы (митингов, собеседований, лекций и др.), пропаганды идей интернационального сплочения в системе партийного просвещения.

⁶⁶ Звезда, 1919, 31 мая.

⁶⁷ Ленін В. І. Промова на безпартійній конференції робітників і червоноармійців Пресненського району 24 січня 1920 р. Газетний звіт.— Повне збір. творів, т. 40, с. 67.

40-річчя завершення Великої Вітчизняної й другої світової воєн

Г. О. КУМАНЬОВ (Москва)

СТВОРЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ФУНДАМЕНТУ ПЕРЕМОГИ — БЕЗСМЕРТНИЙ ПОДВИГ В ІМ'Я СОЦІАЛІЗМУ

Перемога в запеклій збройній битві з блоком фашистських держав була забезпечена найпередовішим суспільним ладом і його складовою частиною — соціалістичною економічною системою. Вона дала можливість найефективніше використати матеріальні, людські й духовні ресурси країни в тривалій і напруженій боротьбі проти сильного ворога.

Влітку 1942 р. газета «Правда» писала: «З покоління в покоління буде передаватися слава як про тих, хто в час грізних випробувань захищав соціалістичну Батьківщину із зброєю в руках, так і про тих, хто кував цю зброю, хто будував танки й літаки, хто варив сталь для снарядів, хто своїми трудовими подвигами був гідний воїнської доблесті бійців. Наші діти й онуки з благоговінням згадуватимуть героїв праці наших днів як про героїв великої визвольної вітчизняної війни»¹. Якими пророчими є ці проникливі слова в наші дні, через чотири післявоєнні десятиліття!

Сьогодні ми віддаємо належне всім героїчним захисникам Радянської країни, які під керівництвом Комуністичної партії подолали ударні сили світового імперіалізму, принесли свободу багатьом народам Європи і Азії, позбавивши людство від загрози фашистського поневолення. Водночас ми з глибокою вдячністю говоримо й про тих, хто мужньо ніс нелегку трудову вахту в тилу й з честю виконав свій патріотичний обов'язок перед Батьківщиною. Заповіт великого Леніна «...допомагати Червоній Армії всім, чим тільки може допомагати кожен»², і заклик партії зробити все для фронту, для перемоги над ворогом були реально втілені в життя в конкретних справах народу. «Перемога на фронті кувалася в тилу» — цей крилатий вислів досить точно відбиває співвідношення ратного й трудового внеску радянських людей у переможний результат битви з німецьким фашизмом та японським мілітаризмом.

Щоб дати армії і флоту все необхідне, створити економічну перевагу над ворогом і забезпечити тим самим розгром гітлерівських загарбників, потребувалися величезні зусилля робітничого класу, колгоспного селянства й радянської інтелігенції, зцементовані волею, енергією та багатогранною організаторською діяльністю ленінської партії. Як відзначається в постанові ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», трудівники тилу здійснили під час війни великий подвиг. «Робітники, колгоспники, вчені, інженери, конструктори, — підкреслюється в ній, — своєю самовідданою працею виграли небувалу битву за метал і хліб, паливо і сировину, за створення могутньої радянської зброї»³.

Основи економічної перемоги СРСР над фашистським блоком було закладено ще в роки перших довоєнних п'ятирічок, коли радянський народ під керівництвом Комуністичної партії послідовно втілював у життя ленінський план побудови соціалізму — створював у країні сучасну індустрію, велике коопероване сільське господарство, здійснював культурну революцію. Було важко, багато чого не вистачало, багато в чому доводилося собі відмовляти в ім'я розв'язання першорядних завдань. І в таких умовах, виявляючи величезну свідомість та організованість, радянські люди вели справжню битву за соціалізм. Країна являла собою величезний будівельний майданчик. В СРСР було споруджено і введено в дію 9 тис. великих державних підприємств⁴. Виробництво засобів виробництва збільшилося порівняно з 1913 р. у 13,4 рази⁵. Набули розвитку якісна металургія й точне машинобудування. Було створено оборонну промисловість, яка за темпами зростання валової продукції випереджала інші галузі індустрії. Якщо за 3 роки третьої п'ятирічки щорічний приріст продукції всієї промисловості в країні становив у середньому 13%, то оборонної — 39%⁶. Це диктувалося

¹ Правда, 1942, 8 юнія.

² Ленін В. І. Лист до робітників і селян з приводу перемоги над Колчаком. — Повне збір. творів, т. 39, с. 143.

³ Рад. Україна, 1984, 17 черв.

⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945. М., 1960, т. 1, с. 409.

⁵ История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1970, т. 5, кн. 1, с. 58.

⁶ Коммунист, 1967, № 1, с. 23.

необхідністю посилення обороноздатності Радянського Союзу в умовах наростання загрози імперіалістичної агресії.

Зайняті мирною творчою працею, радянські люди не забували вказівки В. І. Леніна виявляти величезну пильність, постійно пам'ятати, що «...ми оточені людьми, класами, урядами, які відкрито виявляють величезну ненависть до нас, ...що від усякої навали ми завжди на волоску»⁷. Володимир Ілліч вчив, що оборонна могутність держави визначається насамперед економічними можливостями, що в сучасній війні економічна організація має вирішальне значення, що без серйозної економічної підготовки відбити імперіалістичну агресію неможливо.

Діючи в повній відповідності з цими ленінськими заповідями, КПРС наполегливо і цілеспрямовано скеровувала зусилля трудящих на зміцнення обороноздатності країни. Було збільшено асигнування на военні потреби з 23 млрд. крб. (у 1938 р.) до 57 млрд. крб. (у 1940 р.). Це становило 32,6% державного бюджету⁸. Було вжито заходів для створення й розміщення у східних районах СРСР заводів-дублерів. До літа 1941 р. на Уралі, Поволжі, в Західному й Східному Сибіру перебувала майже шоста частина всіх військових заводів країни⁹. За деякими видами озброєння та боєприпасів вони виробляли понад 34% продукції всієї оборонної промисловості¹⁰.

В країні було побудовано й оснащено передовою технікою авіаційні й танкові заводи, великі підприємства, що випускали артилерійські гармати та стрілецьку зброю. Здійснювалася реконструкція старих військових підприємств. Це дало можливість підняти на новий ступінь технічний рівень Червоної Армії. До 22 червня 1941 р. кількість кулеметів і гармат середніх калібрів зросла порівняно з 1 січня 1937 р. майже в 2 рази, гвинтівок і танкових гармат — у 2,5, гармат великих калібрів — у 3,5, протитанкових гармат — майже в 4, зенітних гармат — у 5 разів¹¹. Якщо з 1931 р. по 1936 р. питома вага середніх і важких танків серед загальної їх кількості становила 24%, то в наступні передвоєнні роки їх частка зросла до 43%¹².

Докорінної технічної реконструкції зазнав і радянський транспорт. Швидкими темпами йшло будівництво нових залізниць, оснащення їх сучасним рухомим складом, матеріалами, обладнанням. У цілому тільки за 3 роки третьої п'ятирічки вантажооборот залізничної мережі збільшився на 17%. До червня 1941 р. вагонний парк залізниць міг одночасно підняти вже в 2,5 раза більше вантажів, ніж напередодні першої світової війни, а локомотиви могли перевезти цю масу в півтора рази швидше, ніж раніше¹³.

Продовжувало набирати сили перебудоване на соціалістичний лад сільське господарство країни. Воно ставало дедалі більш механізованим, багатогалузевим і високотоварним.

Велике оборонно-економічне значення мало створення матеріальних резервів. Загальна їх вартість, а також мобілізаційних запасів зросла за півтора передвоєнні роки з 4 млрд. крб. до 7,6 млрд. крб.¹⁴

XVIII з'їзд ВКП(б), що відбувся в березні 1939 р., і XVIII Всесоюзна партійна конференція (лютий 1941 р.) націлили партію й весь радянський народ на виконання третього п'ятирічного плану та всебічне зміцнення обороноздатності країни. Однак історія відвела Радянській державі надто невеликий проміжок мирного часу, щоб повністю втілити

⁷ Ленін В. І. IX Всеросійський з'їзд Рад, 23—28 грудня 1921 р. — Повне збір. творів, т. 44, с. 284.

⁸ История второй мировой войны, 1939—1945. М., 1982, т. 12, с. 154.

⁹ Вторая мировая война: Крат. история. — М., 1984, с. 104.

¹⁰ История второй мировой войны, 1939—1945, т. 12, с. 154.

¹¹ Вопросы истории, 1970, № 5, с. 35.

¹² Там же.

¹³ Социалистическое народное хозяйство СССР в 1933—1940 гг. — М., 1963, с. 531.

¹⁴ Вознесенский Н. Военная экономика СССР в период Отечественной войны. — М., 1947, с. 154.

в життя намічене. Крім того, економічні можливості не давали змоги розв'язати в найкоротші строки всі невідкладні завдання, в тому числі й оборонного значення. Через труднощі виробництва з відставанням налагоджувався великосерійний випуск нових типів танків, літаків, протитанкових і зенітних гармат та інших видів озброєння. Не обійшлося й без деяких інших невдач і упущень в економічному розвитку країни.

І все ж мирні довоєнні роки в цілому характеризувалися такими перетвореннями, які підготували Радянський Союз до оборони. До моменту фашистського нападу його соціалістична індустрія й коопероване сільське господарство мали необхідні можливості, щоб достатньою мірою забезпечити Червону Армію озброєнням і технікою, а всю країну — сировиною та продовольством. За обсягом продукції машинобудування та видобутком залізної руди СРСР займав друге місце в світі і перше в Європі, за виправкою чавуну, сталі й виробництвом електроенергії — третє місце в світі і друге в Європі, за видобутком вугілля — четверте місце в світі і третє в Європі¹⁵. Видатні результати, досягнуті радянським народом у господарському й культурному будівництві, утверджені в суспільстві морально-політична єдність, дружба народів, високий патріотизм стали вирішальними факторами нашої перемоги у Великій Вітчизняній війні.

Раптовий напад фашистської Німеччини поставив СРСР у надзвичайно складні умови, змусивши радянський народ максимально напружити всі сили. В перші ж дні війни Комуністична партія і Радянський уряд розробили конкретну військово-мобілізаційну програму. Вона містилася у директиві Раднаркому СРСР та ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. партійним і радянським організаціям прифронтових областей та в промові голови Державного Комітету Оборони Й. В. Сталіна, проголошений ним по радіо 3 липня. В комплексі заходів, спрямованих на розгром фашистських загарбників, першорядна роль відводилася роботі в тилу. При цьому Комуністична партія виходила з вказівок В. І. Леніна про те, що «для ведення війни *по-справжньому* необхідний міцний організований тил» і що «...раз справа дійшла до війни, то все повинно бути підпорядковане інтересам війни...»¹⁶. Ці основоположні принципи партія поклала в основу всієї гігантської роботи по перебудові господарства країни на воєнний лад.

Розв'язувати накреслені завдання радянським людям довелося в надзвичайно складній обстановці. Невдачі на фронті в перші місяці війни негативно позначилися на роботі промисловості, транспорту й сільського господарства. Нелегко було заповнити тимчасову втрату дуже важливих в економічному відношенні районів і промислових центрів. Військове господарство відчувало гостру нестачу робочої сили, металу, палива, електроенергії, сировини, різноманітних матеріалів.

Слід мати при цьому на увазі, що в розпорядженні фашистської Німеччини на початок воєнних дій проти СРСР, крім її власної промислової бази, перебували економічні та військові ресурси майже всієї Західної Європи. До неї перейшли зброя, боєприпаси й спорядження 30 чехословацьких, 92 французьких, 12 англійських, 22 бельгійських, 18 голландських та 6 норвезьких дивізій. Тільки чехословацькі підприємства «Шкода» могли забезпечити багатьма видами зброї 40—45 дивізій¹⁷. Гітлерівська Німеччина мала в своєму розпорядженні у 2—2,5 рази більше, ніж СРСР, потужності по виробництву металу, електроенергії й видобутку вугілля¹⁸.

¹⁵ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, с. 58.

¹⁶ Ленін В. І. На діловий ґрунт.— Повне збір. творів, т. 35, с. 390; Ленін В. І. Промова на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, професійних спілок і фабрично-заводських комітетів 5 травня 1920 р.— Там же, т. 41, с. 110.

¹⁷ Вознесенский Н. Указ. соч., с. 171.

¹⁸ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, с. 141.

Таким чином, Радянському Союзу довелося вступити в протиборство з колосальною воєнною машиною, що спиралася на могутній військово-економічний потенціал. Однак його результат визначався не лише наявністю матеріальних і людських ресурсів, а головним чином — життєздатністю СРСР, перевагами його суспільного й державного ладу. За словами В. І. Леніна, лише «...зчеплення сил і економічної могутності» забезпечує міцність та надійність тилу¹⁹, спираючись на який війська здатні успішно розв'язувати поставлені перед ними завдання. Величезні переваги планової соціалістичної системи дали можливість Комуністичній партії й Радянському уряду з самого початку бойових дій долати труднощі, забезпечувати швидку мобілізацію й найдоцільніший перерозподіл усіх матеріальних і людських ресурсів країни. Ці переваги в поєднанні з морально-політичною єдністю, згуртованістю радянського народу сприяли організації швидкої перебудови народного господарства країни на воєнний лад і перетворенню її в єдиний бойовий табір.

Складовою частиною перебудови радянської економіки було перебудування продуктивних сил з небезпечних районів на схід — безпрецедентний за своїми масштабами і строками маневр. Американський журнал «Лайф» у статті, опублікованій у дні війни, назвав проведену в СРСР евакуацію легендарною. «Це здійснюване в гігантських масштабах переведення промисловості на схід, — відзначалося в статті, — є однією з найбільших саг в історії»²⁰.

В той період радянська економіка переживала найбільші за всі роки війни труднощі. Підприємства, що становили понад третину загальної виробничої потужності найважливіших галузей промисловості, внаслідок ворожого нашествия й вимушеної евакуації тимчасово припинили випуск продукції. Все це призвело до значного падіння загальної обсягу промислового виробництва.

Питання розміщення й відновлення роботи евакуйованих фабрик і заводів, благоустрою робітників, службовців та членів їх сімей перебували в центрі уваги партійних і радянських органів східних районів. А вже часто не було готових фабрично-заводських корпусів, не вистачало житла, палива, електроенергії. Однак радянські люди мужньо зносили ці незгоди, працюючи і під дощем, і в лютий мороз по 13—14 годин на добу. В небачено короткі строки, в середньому протягом 1,5—2 місяців, евакуйовані підприємства ставали до ладу й знову давали продукцію, необхідну фронтові. Ось що говорилося, наприклад, в одному із звітних документів Новосибірського обкому ВЛКСМ: «Осінь 1941 року. В наш бік рушило безліч ешелонів з людьми евакуйованих заводів, які везли з собою цінне заводське обладнання, щоб врятувати його від німецьких загарбників, змусити його знову працювати на оборону, на перемогу. В область прибували ешелони з Москви, Харкова, Ленінграда, Києва та інших міст... Треба було негайно розвантажити ці ешелони, зняти обладнання, установити його часто зовсім на нових місцях, але частіше — влити в цехи вже працюючих заводів. Було мобілізовано весь комсомол, всю молодь області, щоб якнайшвидше змусити це цінне обладнання працювати на перемогу. Після 12-годинної роботи доводилося ночами працювати на розвантаженні ешелонів. Комсомольські бригади, незважаючи на люті сибірські морози, на темні ночі, на втому, йшли і працювали: розчищали заводські майданчики, рили котловани там, де треба було зводити нові заводські корпуси... Комсомольці прокладали залізничні колії до новобудов, а слідом уже йшли состави, навантажені устаткуванням і матеріалом для роботи, а через кілька тижнів завод давав готову бойову продукцію»²¹.

¹⁹ Ленін В. І. Доповідь на II Всеросійському з'їзді комуністичних організацій народів Сходу 22 листопада 1919 р. — Повне зібр. творів, т. 39, с. 302.

²⁰ Life, 1942, 20 July.

²¹ Центр. арх. ВЛКСМ, ф. 7, оп. 2, спр. 65, арк. 29—30.

Завдяки перевагам планового соціалістичного господарства, вмілій організаторській діяльності партійних і радянських органів, героїчним зусиллям радянських людей ця грандіозна виробнича операція, рівнозначна за своєю значущістю, за словами Маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова, «найбільшим битвам другої світової війни», була успішно завершена. Протягом тільки другого півріччя 1941 р. лише по залізницях було перекинуто в тил обладнання 2593 промислових підприємств²². Якщо при цьому врахувати, що значна частина продуктивних сил СРСР евакуювалася за рішенням місцевих органів з використанням усіх видів транспорту й без необхідної документації, то наведена цифра, звичайно, далеко не повністю відбиває ті величезні зусилля, яких було докладено для здійснення цього небувалого виробничого маневру. Із загальною кількістю підприємств, перебазованих у тил з прифронтових районів, майже третю частину становило обладнання великих заводів України²³. У східні райони Радянського Союзу вдалося вивезти мільйони людей, сотні тисяч тонн сировини, значні ресурси сільського господарства, а також інші матеріальні й культурні цінності. Фактично в глибокий тил було переміщено цілу індустріальну країну. Для цього тільки в 1941 р. знадобилося 1,5 млн. вагонів²⁴. Вишикувані в одну лінію вони витягнулися б від західних кордонів Франції до Владивостока!

Успішне розв'язання такого грандіозного воєнно-господарського завдання було під силу тільки соціалістичній державі. Це багато в чому визначило прискорене розгортання на сході країни потужної воєнно-промислової бази. Верстати, механізми, агрегати, різноманітні транспортні засоби, які прибували в нові райони, розміщувалися переважно на заводах-дублерах чи споріднених підприємствах. При цьому нерідко з метою поліпшення використання їх основних фондів і виробничих потужностей здійснювалося цілеспрямоване дроблення евакуйованого обладнання. Так, устаткування «Запоріжсталі» було розміщено на 26 заводах²⁵. Уже в березні 1942 р. східні райони дали стільки воєнної продукції, скільки її випускали напередодні війни підприємства всього Радянського Союзу²⁶. В першій половині того ж року там було введено в дію понад 1200 великих підприємств. Радянська воєнна промисловість не тільки відновила втрачені на початку війни потужності, а й значно перевершила їх²⁷.

Незмінно зросло значення Уралу, який перетворився в «становий хребет» оборонної промисловості країни. Незабаром підприємства цього регіону почали давати до 40% усієї воєнної продукції, в тому числі 60% середніх і 100% важких танків. Кожний другий снаряд, пущений по ворогу, відливався з уральської сталі²⁸.

Раніше броньова сталь на Уралі не вироблялася. Щоб задовольнити потреби фронту в спеціальних сортах чорних металів, учені й спеціалісти, і насамперед колектив Магнітогорського металургійного комбінату, протягом короткого часу опанували технологію виплавки броньової сталі у великих мартенівських печах. Вперше в історії світової й вітчизняної металургії магнітогорці застосували для одержання танкової броні блумінг. За період з вересня 1941 р. по січень 1942 р. виробництво броньової сталі зросло на Уралі в 98 разів. У наступні роки випуск якісної сталі також розвивався високими темпами. «Це був далеко не механічний процес, — писав про ті дні прославлений металург країни, заступник наркома чорної металургії СРСР П. І. Коробов. — Найважливіше воєнно-господарське завдання розв'язувалося шляхом численних

²² История второй мировой войны, 1939—1945, т. 12, с. 158.

²³ История Украинской ССР: В 10-ти т. Киев, 1984, т. 8, с. 252.

²⁴ Правда, 1945, 6 авг.

²⁵ История Украинской ССР, т. 8, с. 252.

²⁶ Вознесенский Н. Указ. соч., с. 43.

²⁷ История второй мировой войны, 1939—1945. М., 1975, т. 5, с. 36.

²⁸ Вторая мировая война: Общ. проблемы. М., 1956, кн. 1, с. 109; Вознесенский Н. Указ. соч., с. 50, 70.

досліджень, шляхом розробки й впровадження нової технології металургійного виробництва, шляхом наполегливої боротьби за виплавку саме тих сортів сталі, яка була б здатна витримати на танках удари ворожих снарядів, забезпечувала б виробництво таких снарядів, які пробиwali б броню фашистських танків»²⁹.

Одночасно на Уралі, як і в інших тиллових районах, здійснювалося широке промислове й транспортне будівництво. У результаті вже в 1942 р. валова продукція всієї місцевої промисловості порівняно з 1940 р. збільшилася у 2,8 раза, а випуск військової продукції — більш як в 5 разів³⁰.

Різно зріс воєнно-економічний потенціал й інших східних районів країни. Так, у Західному Сибіру валова продукція всієї промисловості зросла в 2,4 раза, у тому числі воєнне виробництво — в 2,7 раза, на Поволжі, відповідно, — у 2,5 і в 9 разів³¹.

Наприкінці 1941 р. — на початку 1942 р. у Радянському Союзі припинилося зниження промислового виробництва й почалося його постійне зростання. Перебудована на воєнний лад, цілком підпорядкована інтересам фронту, завданню якнайшвидшого розгрому ворога, соціалістична економіка створювала необхідні передумови для забезпечення матеріально-технічної переваги над гітлерівською воєнною машиною.

І хоч у 1942 р. співвідношення економічних ресурсів ще було досить значним на користь противника, все ж воєнне господарство СРСР почало давати фронту продукції більше, ніж промисловість Німеччини вермахту. Радянська економіка з максимальною ефективністю використовувала кожен тонну металу й палива, кожен одиницю верстатного обладнання. Цього вдалося досягти шляхом чіткого планування, ефективного використання основних фондів, робочої сили, впровадження у виробництво прогресивної технології й досконалішої організації виробництва.

Починаючи з 1943 р. й до кінця війни в СРСР було забезпечено загальне піднесення воєнного виробництва. Воно дало можливість здійснити переозброєння Червоної Армії найновішою технікою й добитися не лише істотної кількісної, а й якісної переваги над ворогом у бойовій техніці, озброєнні, боеприпасах.

Це було результатом самовідданих зусиль мільйонів трудівників радянського тилу. Не існувало жодної такої його ділянки, де б радянські люди — робітники й колгоспники, інженерно-технічні працівники й службовці, жінки й підлітки — не трудилися б по-фронтовому, не здійснювали б подвигів, неможливих за мірками мирного часу. Робоче місце біля верстата чи у вибої, за кермом трактора чи штурвалом комбайна вважалося бойовим постом.

Багатонаціональний робітничий клас ніс на своїх плечах основний тягар боротьби проти фашизму, показував приклад істинно патріотичного служіння Батьківщині. Його висока свідомість виявилася в доблесній праці, у небувалих за різноманітністю починах, активній участі в соціалістичному змаганні. Рух багатостатківників і швидкісників, за поєднання професій, двохсотенників, трьохсотенників, тисячників, комсомольсько-молодіжних і фронтових бригад, лунінський рух — це далеко не повний перелік виявлених радянськими робітниками у роки війни масових ініціатив. Кращі з них — сталевари Н. Базетов, І. Валеев, О. Чалков, О. Ковальова, фрезерувальник Д. Босий, машинобудівники М. Попов, В. Шубін, П. Спехов, Є. Агарков, машиністи М. Лунін, В. Болодін, бурилники О. Семиволос, І. Янкін, верстатники К. Баршнікова, перша в країні жінка-горновий Ф. Шарунова й багато інших — вели

²⁹ Цит. за: Великая Отечественная война Советского Союза, 1941—1945: Крат. история. — М., 1970, с. 284.

³⁰ СССР в борьбе против фашистской агрессии, 1933—1945. — М., 1976, с. 273.

³¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945. М., 1961, т. 2, с. 176; 1965, т. 6, с. 46.

за собою на високопродуктивну працю, на боротьбу за метал, вугілля й нафту сотні тисяч бійців трудового фронту.

Про героїчні звершення трудівників тилу свідчить хоча б такий факт. Сталевар Кузнецького металургійного заводу О. Я. Чалков опанував метод виплавки спеціальної сталі у звичайних мартенівських печах. Тільки за перші два роки війни він виплавив надпланової сталі стільки, що її вистачило для 24 важких танків, 36 гармат, 15 тис. мінометів, 100 тис. гранат і 18 тис. автоматів³².

На 500—700% постійно виконували норми виробітку слюсарі М. С. Сошко та О. С. Бойко з фронтової бригади В. Ф. Боярчука з київського заводу «Більшовик», евакуйованого до Свердловська. 70 виробничників цього підприємства були удостоєні урядових нагород³³. Сталевар В. М. Амосов першим здійснив швидкісну плавку на Златоустівському металургійному заводі. Його бригада дала 35 тис. т сталі³⁴.

Важко оцінити всю велич подвигу, здійсненого в роки Великої Вітчизняної війни колгоспним селянством. В умовах різкого скорочення матеріально-технічної і ремонтної бази, гострої нестачі робочих рук, пального трудівники села напружили всі свої сили для забезпечення армії й населення продовольством, а промисловості — сировиною. Адже від того, як були нагодовані, одягнуті та взуті радянські воїни, як поставалися харчові продукти працівникам тилу значною мірою залежав кінцевий результат збройної боротьби проти фашизму. «Прорив у сільськогосподарських роботах, — підкреслював визначний діяч Комуністичної партії і Радянської держави М. І. Калінін, — мав би не менш шкідливі наслідки, ніж невдачі на тій чи іншій ділянці воєнного фронту»³⁵.

Особливо важкі випробування випали на долю радянського селянства в перший період війни, коли ворогу вдалося захопити територію, що давала країні до 54% валової продукції. Водночас до кінця 1941 р. кількість працівників у колгоспах скоротилася порівняно з 1940 р. на 44%. На кінець другого року війни на селі залишилася менш як третина працездатних чоловіків. Продуктивні можливості сільського господарства СРСР становили приблизно половину передвоєнних³⁶.

Чоловіків, які пішли на фронт, замінили на селі жінки, підлітки, люди похилого віку. Але як вони працювали! На ланах країни розгорнулася справжня битва за хліб, яку очолили партійні організації. «Хліб, — вказувалося, наприклад, у рішенні пленуму Свердловського обкому ВКП(б), — це свого роду гармати, снаряди, без яких не можна перемогти»³⁷.

В перші місяці війни трудівники села західних районів зробили все можливе, щоб врятувати значну частину сільськогосподарських ресурсів. Усі колгоспи й радгоспи охопив патріотичний рух за дострокову здачу хліба й інших продуктів. У 1942 р. на селі розгорнулося Всесоюзне соціалістичне змагання комбайнерів, трактористів, тваринників, членів рілльничих бригад і ланок. Видатних досягнень у праці досягли трактористки сестри Ангеліни та П. Ковардак, комбайнер О. Оськін, хлібороби Ч. Берсієв і Т. Мальцев, бавовнярі Х. Турсукулов і З. Муталова та багато інших передовиків виробництва. Війна застала Д. Г. Гармаш домашньою господаркою з дворічною донькою на руках. Однак це не перешкодило їй очолити першої ж воєнної зими тракторну жіночу бригаду. Завдяки вміло організованій роботі колективу трактори перебували в полі під час посівної по 21—22 години. Бригада, яку очолю-

³² Куманев Г. А. 1941—1945. Краткая история, документы, фотографии.— М., 1983, с. 143.

³³ История Украинской ССР, т. 8, с. 263.

³⁴ Там же, с. 264.

³⁵ Цит. за: Куманев Г. А. В труде как в бою.— М., 1975, с. 30.

³⁶ Великая Отечественная война, 1941—1945: Энциклопедия.— М., 1985, с. 645.

³⁷ Цит. за: Советское крестьянство: Крат. очерк истории (1917—1969).— М., 1970, с. 313.

вала Д. Г. Гармаш, рік у рік виходила переможцем Всесоюзного соцзмагання. Її приклад наслідували тисячі сільських трудівників.

Навіть у 1943 р., коли до величезних труднощів, викликаних війною, додалася сильна посуха, працівники сільського господарства, як відзначали ЦК ВКП(б) і Радянський уряд, забезпечили «без серйозних перебоїв постачання Червоної Армії і населення продовольством, а промисловості сировиною»³⁸. Всього протягом 1941—1944 рр. у Радянській державі було заготовлено 4312 млн. пудів зерна — втричі більше, ніж у дореволюційній Росії в 1914—1917 рр., й 5048 тис. т. м'яса. Таким чином, продовольчу проблему було розв'язано³⁹.

Пліч-о-пліч з робітниками і колгоспниками самовіддано працювала в тилу й радянська інтелігенція, яка віддавала весь свій талант та всі свої здібності завданню розгрому ворога. Роботи, проведені радянськими вченими, дали можливість одержати додатково вугілля і нафту, залізо і марганець, вольфрам і алюміній, мідь та інші види сировини. Конструктори, інженери й техніки працювали над розробкою нових та модернізацією старих видів техніки, над підвищенням ефективності воєнного оснащення. «Всі роки, — згадував згодом відомий радянський конструктор танків Ж. Я. Котін, — йшло змагання конструкторської думки воюючих сторін. Німеччина тричі змінювала конструкцію своїх танків. Однак гітлерівцям так і не вдалося досягнути бойової могутності радянських танків, створених і модернізованих ученими й конструкторами О. Морозовим, М. Кошкіним, Л. Трояновим, М. Духовим, А. Єрмолаєвим, М. Балжі, В. Торотьком, Н. Шамшуріним, Л. Сичовим та багатьма іншими. Творча думка наших конструкторів весь час обганяла фашистську»⁴⁰.

Якщо на початку війни радянські винищувачі й бомбардувальники, крім нових типів, за тактико-технічними даними дещо поступалися німецьким, то до 1943 р. більшість з них вже перевершувала ці дані. У названому році на озброєння ВПС СРСР надійшов модернізований пікіруючий бомбардувальник Пе-2, який був значно кращим за однотипні ворожі машини Ю-88 та Х-111. Не мав собі рівних у світовій тогочасній практиці літакобудування штурмовик Іл-2, прозваний «літаючим танком». Всього протягом війни в серійне виробництво надійшло 25 нових моделей літаків і 23 типи авіаційних моторів⁴¹. Велика заслуга в цьому належала авіаконструкторам О. О. Архангельському, М. Й. Гуревичу, С. В. Ільйшину, В. Я. Климову, С. О. Лавочкіну, А. І. Мікояну, О. О. Мікуліну, В. М. Петлякову, О. А. Туполеву, О. С. Яковлеву та іншим.

Завдяки досягненням відомих конструкторів В. Г. Грабіна, І. І. Іванова, Ф. Ф. Петрова, Б. І. Шавиріна та ін. було налагоджено серійний випуск нових зразків артилерії. У переважній своїй більшості радянські гармати за якістю також перевершували ворожі. Такі багатозарядні реактивні бойові установки, як БМ-8, БМ-13, БМ-31-13, сіяли страх і паніку в військах противника.

Воістину всенародного характеру набули у період Великої Вітчизняної війни патріотичні рухи за створення фонду оборони, за збір коштів на озброєння Червоної Армії. Протягом чотирьох років війни тільки добровільні внески від радянських громадян у фонд оборони на виробництво воєнної техніки досягли 118,2 млрд. крб., що дорівнювало майже середнім щорічним витратам наркоматів оборони і ВМФ СРСР⁴².

³⁸ Цит. за: Великая Отечественная война Советского Союза, 1941—1945: Крат. история, с. 292.

³⁹ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, с. 644; Междунар. военно-истор. журнал, 1979, № 44, с. 95.

⁴⁰ Правда, 1975, 15 февр.

⁴¹ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, с. 459.

⁴² Там же, с. 327.

Проводячи важку боротьбу з ударними силами міжнародного імперіалізму, Радянський Союз знайшов у собі сили й для того, щоб одночасно широко розгорнути відбудовні роботи. «У світовій історії, — підкреслювала газета «Правда» 23 серпня 1944 р., — не було держави, яка могла б поєднати ведення війни із здійсненням грандіозного плану будівництва, якнайшвидшого відновлення розорених ворогом районів. Тільки могутня Радянська держава з вольовим, невтомним, загартованим народом змогла приступити до ліквідації наслідків війни у воєнний час». Про те, якими темпами здійснювалася ця робота, можна судити хоча б з такого факту. 629 днів потратили гітлерівці, щоб одержати першу невелику плавку сталі на Дніпродзержинському металургійному комбінаті. Проте й ця плавка виявилася неякісною. А радянські будівельники й сталевари вже на 26-й день після початку відбудови Дніпродзержинська рапортували країні про виплавку високоякісного металу. До кінця війни у визволених від ворога районах стала до ладу приблизно третина підприємств, що діяли раніше ⁴³.

Швидке відродження народного господарства на визволеній від ворога території в поєднанні з широким фронтом будівельних робіт у тилу було виявом сили й зрілості радянської економіки, сприяло посиленню воєнного потенціалу воюючої соціалістичної держави. Виплавляючи на початку війни в 3 рази менше, ніж Німеччина, металу й видобуваючи в 4 рази менше вугілля, Радянський Союз виробив протягом 1941—1945 рр. основних засобів озброєння у 1,5—4 рази більше, ніж вермахт ⁴⁴. Навіть буржуазні ідеологи не в змозі були заперечувати факту раціональнішого використання Радянським Союзом матеріальних ресурсів в інтересах збройної боротьби. Так, оцінюючи співвідношення воєнно-економічних можливостей СРСР і Німеччини, американський публіцист М. Вернер ще в 1943 р. писав: «Усі наявні ресурси росіян були більше сконцентровані на воєнних зусиллях і були використані більшою мірою, ніж німецькі. Проте в Росії з кожної тисячі тонн сталі на виробництво озброєння використовувалася більша кількість металу, ніж у Німеччині. В Німеччині було більше машин. Однак у Радянському Союзі значна частина всіх наявних верстатів виробляла воєнні матеріали. Ось чому виявилася можливою драматична боротьба Магнітогорська з підприємствами європейського континенту, що перебували під пануванням Гітлера» ⁴⁵.

Радянський народ по праву пишається тим, що фашистські полчища було спинено й розгромлено вітчизняною зброєю, створеною руками героїчних трудівників тилу. І нині героїчна трудова звитяга радянського робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції в період Великої Вітчизняної війни, їхня здатність у короткий час створити могутній матеріально-технічний фундамент перемоги над ворогом є пересторогою сучасним ініціаторам гонки озброєнь і атомного шантажу.

Г. А. Куманев

СОЗДАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ФУНДАМЕНТА ПОБЕДЫ — БЕССМЕРТНЫЙ ПОДВИГ ВО ИМЯ СОЦИАЛИЗМА

Резюме

В статье в обобщенном виде освещается героическая борьба тружеников советского тыла за создание экономического фундамента Победы СССР над фашистской Германией и империалистической Японией, раскрывается выдающийся трудовой подвиг рабочих, колхозников, ученых, инженеров, конструкторов.

⁴³ Советский рабочий класс: Крат. истор. очерк. — М., 1975, с. 410; Советский тыл в Великой Отечественной войне. М., 1974, кн. 2, с. 114—115.

⁴⁴ Междунар. военно-истор. журнал, 1979, № 44, с. 96.

⁴⁵ Wegner Max. Attack can win in 43. — Boston, 1943, p. 24—25.

Методологія та методика історичних досліджень

С. В. ВІДНЯНСЬКИЙ (Київ)

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ КРАЇН СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СПІВДРУЖНОСТІ ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Найважливішим підсумком втілення в життя вказівок В. І. Леніна про настійну необхідність для народів, що розпочали будівництво нового, соціалістичного суспільства, виступати на всьому шляху їх історичного протистояння із світом капіталу тісним військовим і господарським союзом¹ стала соціалістична співдружність. Вона сформувалася в процесі розвитку тісних інтернаціональних взаємозв'язків і рівноправного співробітництва соціалістичних держав у рамках Ради Економічної Взаємодопомоги та Організації Варшавського Договору.

Історичний досвід свідчить, що провідною тенденцією, характерною рисою поступального розвитку цієї співдружності як міжнародного союзу нового типу є поглиблення існуючих та виникнення нових форм всебічного співробітництва, яке веде до збільшення спільних рис у внутрішньому житті країн соціалізму, зміцнення єдності та зближення братніх держав. Це — об'єктивна тенденція до інтернаціоналізації, обґрунтована ще класиками марксизму-ленінізму. Водночас всебічне зближення країн соціалістичної співдружності, яке перетворилося в сучасних умовах на закономірність суспільного розвитку, відбувається не стихійно, а завдяки активним діям керованих марксистсько-ленінськими партіями мільйонів трудящих і насамперед — глибоко інтернаціоналістській діяльності робітничого класу братніх держав. У нинішніх умовах, відзначав у виступі перед колективом Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. І. Петровського Генеральний секретар ЦК КПРС товариш М. С. Горбачов, «...ми в першу чергу повинні думати про те, щоб зміцнювати позиції країн соціалізму на світовій арені, сприяти розвитку всебічного співробітництва між ними... Йдеться про поглиблення економічного співробітництва, економічної інтеграції країн — членів Ради Економічної Взаємодопомоги... Відносини між країнами соціалістичної співдружності стають тіснішими і глибшими, контакти між їх політичними керівниками — плідотворнішими. Це — велика справа. Ми будемо старатися всемірно сприяти такому процесові»².

Проблема посилення провідної ролі робітничого класу в розвитку міжнародних відносин нового типу як відносин державно організованого пролетаріату, в інтернаціональному згуртуванні народів та зближенні країн соціалістичної співдружності широка і багатогранна^{2а}. На наш погляд, її вивчення має принципово важливе значення для розробки актуальних питань розвитку світової системи соціалізму.

Конкретно-історичний аналіз і теоретичне осмислення комплексу питань, пов'язаних з роллю робітничого класу братніх країн у поглибленні процесів інтернаціоналізації при соціалізмі, насамперед дає можливість продовжити дослідження про робітничий клас як провідну соціально-політичну й економічну силу будівництва нового суспільства, розкрити, зокрема, дію цієї закономірності в розвитку міжнародних соціалістичних відносин. Вивчення конкретного змісту, напрямів, форм

¹ Див.: Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним. — Повне збір. творів, т. 40, с. 43—44.

² Рад. Україна, 1985, 27 черв.

^{2а} Див.: Новопашин Ю. С. К вопросу о разработке теории развития мировой системы социализма и международных отношений нового типа. — Науч. коммунизм, 1983, № 5, с. 75.

і тенденцій інтернаціональної взаємодії робітничого класу братніх країн на сучасному етапі допомагає краще зрозуміти механізм вияву закономірностей розвитку світової соціалістичної співдружності, глибше аналізувати класову природу соціалістичної економічної інтеграції і міжнародних соціалістичних відносин у цілому. Воно дає змогу повніше розкрити великі можливості й резерви, закладені в соціалістичному ладі, сприяє формуванню основних напрямів діяльності марксистсько-ленінських партій щодо розвитку процесу поступового зближення країн соціалізму, виробленню наукових основ їх політики по вдосконаленню нового типу міжнародних відносин.

Комплексний розгляд питання про провідну роль робітничого класу в закономірному зближенні країн соціалістичної співдружності, всебічне висвітлення економічного, політичного, соціального та ідеологічного аспектів його співробітництва дає можливість значною мірою розкрити історично нову, дедалі важливішу рису робітничого класу реального соціалізму, практичну реалізацію ним на сучасному етапі своєї інтернаціоналістської сутності, яка вирішальним чином впливає на поглиблення процесу зближення братніх народів і країн, а також на розвиток революційно-перетворюючої діяльності міжнародного робітничого класу в цілому.

В даній статті зроблено спробу висвітлити деякі методологічні і в цьому зв'язку окремі історіографічні аспекти зазначеної проблеми з урахуванням діалектичної єдності і взаємозумовленості основних сторін і напрямів інтернаціональної взаємодії робітничого класу країн соціалістичної співдружності на сучасному етапі, що визначають його провідну роль у розвитку нового типу міжнародних відносин.

Ця проблема привертала і привертає дедалі більшу увагу суспільствознавців. Значний досвід вивчення різних її аспектів нагромаджено протягом останніх 10—15 років марксистською історіографією, зокрема радянською історичною наукою. В основу досліджень з даної проблеми покладено принципові висновки та положення класиків марксизму-ленізму про революційно-перетворюючу роль робітничого класу, об'єктивну необхідність єдності дій і братерського співробітництва робітників усіх країн у боротьбі за своє визволення, у будівництві нового суспільства. Важливі теоретичні узагальнення і оцінки, що стосуються розвитку світової соціалістичної співдружності, принципів пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, які лежать в основі взаємовідносин соціалістичних держав, проблем розвитку їх робітничого класу, містяться в документах КПРС та братніх комуністичних і робітничих партій, у виступах і працях керівних партійних та державних діячів цих країн.

Дійовим стимулом до активного вивчення різних питань, пов'язаних з провідною роллю робітничого класу в інтернаціональному зближенні країн соціалістичної співдружності, стали такі досягнення марксистсько-ленінської наукової думки, як розробка теоретичних проблем розвинутого соціалізму, а також пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, аналіз процесу становлення і вдосконалення міжнародних відносин нового типу й розвитку світової системи соціалізму, основних напрямів поглиблення соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ та ін. Особливо велике щодо цього значення має вивчення та аналіз ученими-марксистами багатьох аспектів соціального розвитку, становища та діяльності робітничого класу країн соціалістичної співдружності на сучасному етапі. Тут характерним є поступовий, але дедалі помітніший перехід від аналізу порівняно часткових, хоч і важливих, тем до виявлення магістральних тенденцій і закономірностей розвитку робітничого класу.

Проведені радянськими та деякими зарубіжними вченими порівняльні дослідження свідчать, що однією з важливих і дедалі прогрес-

суючих тенденцій розвитку робітничого класу країн соціалістичної співдружності є його багатопланове інтернаціональне зближення. Воно відбувається паралельно з розвитком певних національно специфічних рис робітничого класу кожної з цих країн і найповніше виявляється у все більшій спільності його соціального розвитку, внутрішньої структури, культурно-технічного рівня, умов праці й побуту, життєвого рівня, в посиленні інтернаціонального характеру виробничої та суспільно-політичної діяльності, у дедалі ширшій взаємодії, спрямованій на піднесення продуктивних сил та обмін досвідом удосконалення виробничих відносин, передовими методами праці, в поглибленні ідейної і політичної єдності у масштабах всієї соціалістичної співдружності³.

Притаманні сучасному етапу розвитку соціалістичної співдружності процеси інтернаціонального зближення робітничого класу як у виробничо-економічній, так і в соціальній та політико-ідеологічній сферах, мають закономірний характер. Адже сам робітничий клас — це клас-інтернаціоналіст. З самого початку свого формування він виступає як інтернаціональна сила. В. І. Ленін писав, що в основі міжнародного згуртування всіх трудящих мають лежати «не інтереси націй, а інтереси братерства, солідарності *робітників* різних націй»⁴.

Як свідчить досвід, розвиток робітничого класу кожної окремо взятої країни соціалізму тісно пов'язаний з його розвитком в інших братніх державах і особливо в СРСР. Вже встановлення влади робітничого класу в країнах народної демократії докорінно змінило відносини між ними, усунувши різні негативні нашарування, викликані політикою експлуататорських класів.

Нині найважливішим інтернаціональним джерелом якісних змін у робітничому класі держав — членів РЕВ є соціалістична економічна інтеграція. Насамперед вона істотно впливає на зміну умов виробничої діяльності. Особливо це стосується тих загонів робітничого класу, які зайняті в галузях, що становлять матеріальну основу науково-технічного прогресу (електроенергетика, машинобудування та металообробка, хімічна промисловість, робототехніка та ін.) й ефективно розвиваються переважно на основі міжнародного соціалістичного поділу праці, спеціалізації та кооперації виробництва. Крім того, соціалістична економічна інтеграція супроводжується встановленням безпосередніх зв'язків між трудящими країн — членів РЕВ, у першу чергу між робітниками.

Їх заінтересованість у поглибленні цього процесу зумовлюється рядом обставин. Досить сказати, що провідна роль робітничого класу в розвитку інтеграції визначається вже тим, що вона здійснюється насамперед в галузі промислового виробництва, де зосереджена переважна частина робітників країн — членів РЕВ. Так, із 150 діючих на сьогодні багатосторонніх договорів та угод із спеціалізації й кооперації більш як 110 припадає на машинобудування. Питома вага взаємного експорту спеціалізованої продукції цієї галузі, що відображає рівень міжнародної спеціалізації й кооперації виробництва, зросла у братніх країнах з 17,7% в 1971 р. до 41% в 1983 р. Взаємні кооперативні поставки досягають в окремих провідних галузях їх промисловості 60% вартості готової продукції. Отже, кінцевий продукт праці робітників є інтернаціональним за своєю суттю. Близько 40% машин і устаткування, що випускаються промисловістю НРБ, УНР, НДР, ЧССР та деяких інших соціалістичних держав, реалізується на ринку РЕВ. Взаємний обмін товарами і послугами становить близько 18% виробленого національного доходу цих країн, а в деяких з них, наприклад, в Угор-

³ Див.: Штельтнер Г., Пурганд Х., Штефан К. Рабочий класс социалистического содружества в 70-е годы. Пер. с нем.— М., 1979.— 254 с.; Развитие рабочего класса в социалистическом обществе: Интернац. закономерности и нац. особенности.— М., 1982.— 527 с. та ін.

⁴ Ленін В. І. Матеріали до реферату «Імперіалізм і право націй на самовизначення». — Повне зібр. творів, т. 27, с. 417.

щині, цей показник ще вищий. З 1971 по 1984 р. обсяг взаємної торгівлі між братніми країнами збільшився майже в 9 разів і досяг 285 млрд. крб.⁵ Все це веде до зростання чисельності та питомої ваги робітників, зайнятих у виробництві продукції в рамках спеціалізації та кооперування країн РЕВ, а також експортної продукції в цілому. Тому важливим результатом і водночас істотним фактором соціалістичної економічної інтеграції є досягнення такої єдності та інтернаціоналізації виробничої діяльності робітничого класу, які стають у кінцевому підсумку джерелом дальшого посилення і зміцнення його міжнародного згуртування⁶.

Разом з тим успішне здійснення провідної ролі робітничого класу в будівництві нового суспільства, як і в зміцненні могутності та єдності країн соціалізму, залежить не тільки від його чисельності та значення в суспільному виробництві, у даному випадку — в практичному втіленні в життя соціалістичної економічної інтеграції. «...Численність тільки тоді вирішує справу, — писав К. Маркс, — коли маса охоплена організацією і нею керує знання»⁷. Сила і дієвість робітничого класу невіддільні від соціалістичного інтернаціоналізму як ідеології, політики, практики, морального принципу цього класу, як, зрештою, комплексного виразу його провідної ролі в розвитку міжнародних відносин нового типу. Саме вірність соціалістичному інтернаціоналізму, висока свідомість, дисциплінованість і організованість робітничого класу, його революційний досвід і витримка, здатність узгоджувати національні інтереси з вимогами прогресу всієї соціалістичної співдружності створюють моральні основи для зміцнення міжнародних соціалістичних відносин і сприяють успішному розвитку взаємовигідного співробітництва між братніми країнами, розв'язанню нових проблем спільної планомірної організації соціалістичного виробництва в рамках РЕВ, подоланню об'єктивних труднощів і неантагоністичних суперечностей.

Нині більшість братніх держав стали на шлях максимального використання інтенсивних факторів розвитку, характерною особливістю якого є поглиблення інтеграційних процесів у ході реалізації прийнятої в 1971 р. Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ, а також інтернаціоналізація різних сторін суспільно-політичного життя цих країн, їх поступове зближення. В цих умовах особливо наочно виявляються зрослі роль і значення діяльності робітничого класу держав соціалістичної співдружності по розвитку нових міжнародних відносин, що й викликало необхідність всебічної розробки даної проблематики, а також визначення місця інтернаціональної взаємодії робітничого класу в загальній системі співробітництва країн соціалізму.

В СРСР широке вивчення різних аспектів розглядуваної проблеми розгорнулося з другої половини 70-х років, коли з достатньою чіткістю намітився такий важливий напрям у дослідженні соціальної активності робітничого класу, як його інтернаціональні зв'язки, зокрема інтернаціоналізація трудової та суспільно-політичної діяльності в рамках соціалістичної співдружності.

Принципово важливим є, на наш погляд, сам підхід до вивчення інтернаціоналізму та міжнародних зв'язків робітничого класу. Донедавна дослідники розглядали їх лише як складову частину суспільно-політичної активності робітників. У працях же останнього часу, в тому числі таких фундаментальних дослідженнях, як «Робітничий клас СРСР».

⁵ Мир социализма в цифрах и фактах. 1982: Справ.— М., 1983, с. 19; Эконом. сотрудничество стран — членов СЭВ, 1984, № 8, с. 11; 1985, № 1, с. 61; Правда, 1985, 15 июня.

⁶ Див.: Еремينا В. М. Закономерности развития мировой системы социализма как выражение единства национального и интернационального.— М., 1981, с. 105.

⁷ Маркс К. Установчий манифест Международного товариства робітників.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 12.

1966—1970», виданому в 1979 р. Інститутом історії СРСР АН СРСР, та «История рабочих Донбасса», виданому в 1981 р. Інститутом історії АН УРСР, інтернаціоналізм радянських робітників розглядається як окремий, цілком самостійний напрям життєдіяльності робітничого класу, значення якого зростає такою ж мірою, як і його трудова та суспільно-політична активність. Саме такий підхід характеризує наукову роботу, що проводиться як у різних дослідних центрах нашої країни, так і по лінії Комісії багатостороннього співробітництва академій наук соціалістичних країн «Робітничий клас у світовому революційному процесі», яка спільно з Інститутом міжнародного робітничого руху АН СРСР видає щорічник під такою ж назвою.

Підтвердженням переходу до якісно нового етапу у вивченні проблеми інтернаціоналізму робітничого класу країн соціалістичної співдружності, насамперед найчисленнішого і найпередовішого його національного загалу — радянського робітничого класу, який «за своїм економічним становищем, за своєю ідеологією, психологією і мораллю... був і лишається найбільш послідовним виразником інтернаціональної солідарності й братерства трудящих»⁸, є поява дедалі більшої кількості праць, присвячених як проблемі інтернаціоналізму робітничого класу в цілому, так і висвітленню її окремих аспектів, розкриттю інтернаціональних зв'язків радянських робітників на регіональному, галузевому та інших рівнях. Так, у другій половині 70-х — на початку 80-х років опубліковано дослідження про інтернаціональне співробітництво трудящих, у тому числі робітників Москви, Ленінграда, України, Білорусії, Молдавії, Південного Уралу, Башкирії та деяких інших міст, районів і республік СРСР з трудящими братніх країн соціалізму⁹.

Питання виробничого співробітництва соціалістичних держав розглядаються в ряді публікацій, присвячених їх двостороннім відносинам¹⁰. Вийшло кілька праць про дружні зв'язки між галузевими загонами робітничого класу країн соціалізму¹¹. Успішно досліджуються питання прикордонного співробітництва їх трудящих, а також інтернаціональних зв'язків поріднених областей і міст СРСР та братніх держав¹². Видано невеликі за обсягом книжки про спільну працю робітників кра-

⁸ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лют. 1982 р. — К., 1982, с. 8.

⁹ Исаева Г. М., Кулешова Г. С., Цыганков В. П. Москва интернациональная. — М., 1977. — 280 с.; Интернациональное сотрудничество трудящихся Ленинграда. — Л., 1982. — 167 с.; На магістралях дружби і братерства: Участь Укр. РСР у співробіт. Радянського Союзу з європейськими соц. країнами (1966—1970 рр.). — К., 1974. — 391 с.; Лейкин Э. А. Дружба. Сотрудничество. Братство: Участие Белорус. ССР во всесторон. развитии связей Сов. Союза со странами социализма. — Минск, 1983. — 174 с.; Андрушак В. Е. Молдавия в сотрудничестве Советского Союза с социалистическими странами. — Кишинев, 1981. — 320 с.; Заплетнюк П. А. Предприятия Южного Урала в системе сотрудничества стран СЭВ. — Челябинск, 1975. — 123 с.; Халиков М. Х. На принципах интернационализма. — Уфа, 1977. — 176 с. та ін.

¹⁰ СССР и Польша: Интернациональные связи — история и современность. В 2-х т. М., 1978, т. 2. — 374 с.; СССР — ГДР: Сотрудничество и сближение. — М., 1979. — 240 с.; СССР — ЧССР: Сотрудничество и сближение. — М., 1980. — 248 с.; СССР — НРБ: Сотрудничество и сближение. — М., 1982. — 184 с.; Плоды братского единения. — Ужгород, 1980. — 224 с. та ін.

¹¹ Евфарестов Ю. Н. Некоторые вопросы интернационального воспитания моряков транспортного флота. — М., 1975. — 30 с.; Лаврук В. И. Рабочее рукопожатие. — М., 1978. — 96 с.; Омеляненко П. Ярче тысячи плавок. — Днепропетровск, 1979. — 158 с.; Братское сотрудничество строителей стран — членов СЭВ. — М., 1979. — 298 с.; Дружба металлургов. — М., 1980. — 44 с. та ін.

¹² Порожденные социалистическим интернационализмом: Дружеств. связи и сотрудничество пораднен. обл. и городов УССР и братских стран социализма. — Киев, 1980. — 290 с.; Развитие приграничных экономических связей стран — членов СЭВ: (Материалы науч.-произв. совещ. Ужгород, 1980). — М., 1981. — 170 с.; Колесник В. П. Интернациональные связи трудящихся приграничных областей СССР и европейских социалистических стран. — Львов, 1984. — 175 с.; Шманько Г. И., Студеняк П. Ю. Дружба между людьми — дружба между народами. — Ужгород, 1984. — 128 с. та ін.

їн соціалістичної співдружності на інтеграційних будовах і об'єктах РЕВ¹³. Незважаючи на переважно науково-популярний характер цих та багатьох інших публікацій, вони містять цінний фактичний матеріал для досліджень, де об'єктом історичного аналізу є робітничий клас соціалістичної співдружності як такий у цілому, а предметом — його всебічна інтернаціональна взаємодія, тобто для справді наукової, комплексної розробки проблеми, яка ще тільки розгортається.

Рішення XXVI з'їзду КПРС, з'їздів братніх партій, пленумів їх ЦК, присвячених питанням ідеологічної роботи та міжнародної політики, націлюють суспільствознавців-марксистів на більш поглиблене, багатопланове вивчення різних аспектів провідної ролі робітничого класу в закономірному процесі інтернаціонального зближення країн соціалістичної співдружності. Відзначаючи важливість цієї проблематики, орган ЦК КПРС — журнал «Коммунист» у передовій статті «Всесвітньо-історичний досвід робітничого руху. Результати і проблеми наукових досліджень» писав: «Історичним прикладом своєї творчої діяльності, як і безпосередніми міжнародними зв'язками, радянський робітничий клас виконує велику інтернаціональну місію, і те, що зроблено вченими в цій галузі, можна вважати лише першими кроками»¹⁴. Очевидно, ще більшою мірою цей висновок стосується стану висвітлення інтернаціональної місії робітничого класу соціалістичної співдружності в цілому. Адже монографій, брошур і статей про втілення в його діяльності принципів соціалістичного інтернаціоналізму опубліковано зовсім мало, захищено лише кілька дисертацій.

Основні напрями вивчення даної проблеми чітко визначені як у партійних документах, так і в деяких узагальнюючих наукових працях. В них підкреслюється, що характеристика вирішального впливу робітничого класу на процес зближення країн соціалістичної співдружності, зміцнення їх союзу та розвиток всебічного співробітництва між ними включає в себе виробничо-економічний, суспільно-політичний, соціально-культурний та ідеологічний аспекти або напрями взаємодії робітників. Необхідність всебічного вивчення цих аспектів, основних видів і форм співробітництва робітничого класу та узагальнення практичного досвіду його інтернаціональної взаємодії в умовах соціалістичної економічної інтеграції диктується завданнями цілеспрямованого розвитку комплексного напрямку в марксистській історіографії робітничого класу реального соціалізму. Він має об'єднати зусилля економістів, філософів, істориків та інших суспільствознавців, що досліджують різні сторони проблеми в цілому. В історичних працях, на наш погляд, особливо важливим є розкриття місця й ролі інтернаціональних зв'язків робітничого класу в загальній системі всебічного співробітництва країн соціалізму, в закономірному процесі їх зближення та в розвитку міжнародних відносин нового типу. Дослідники прагнуть на конкретному матеріалі показати наступність, основні напрями, тенденції і різноманітні форми інтернаціональної взаємодії робітничого класу держав соціалістичної співдружності на всіх рівнях, з урахуванням як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів їх виникнення, функціонування та вдосконалення.

Розвиток інтернаціональної взаємодії робітничого класу в процесі поглиблення і розширення соціалістичної економічної інтеграції вимагає насамперед ґрунтовнішого дослідження питань виробничо-економіч-

¹³ Лотоцкий А. Артерии братства.— Киев, 1975.— 143 с.; «Союз» — трасса братской дружбы.— М., 1978.— 183 с.; Теодорович Т. В., Ефанов В. В. Сотрудничество при сооружении объектов за рубежом.— М., 1979.— 144 с.; Кулинич И. М. Трасса братского сотрудничества.— Киев, 1980.— 184 с.; Синяков Ю. Жаркое лето в Усть-Илимске.— М., 1980.— 128 с.; Построено при экономическом и техническом содействии Советского Союза.— М., 1982.— 304 с.; Сюткин А. Ф. Дорогой содружества: К 15-летию сов.-болг. сотрудничества в Коми АССР.— Сыктывкар, 1983.— 48 с. та ін.

¹⁴ Коммунист, 1981, № 7, с. 23.

ного співробітництва робітників, осмислення й узагальнення його основних напрямів, форм і перспектив. У вивченні цього аспекту проблеми, тобто у висвітленні вирішального вкладу робітничого класу в реалізацію програм, завдань і цілей соціалістичної економічної інтеграції, поглиблення інтернаціоналізації передового виробничого досвіду як важливого фактора будівництва нового суспільства досягнуто певних успіхів. Так, у 1975 р. опубліковано першу в радянській історіографії монографію Н. К. Петрової про міжнародні виробничі зв'язки робітничого класу СРСР в умовах розвинутого соціалізму¹⁵. Спеціальний розділ у ній присвячений контактам радянських робітників із своїми колегами в інших країнах соціалізму у другій половині 60-х років, тобто в період формування курсу на розвиток соціалістичної економічної інтеграції.

Одну з перших спроб узагальнити досвід взаємного співробітництва робітничого класу країн РЕВ в умовах розвитку соціалістичної економічної інтеграції зробив В. К. Спицын¹⁶. На основі аналізу конкретних фактів розвитку міжнародного соціалістичного поділу праці, спеціалізації та кооперації, інтернаціоналізації соціалістичного змагання та інших форм творчої активності робітників країн — членів РЕВ він зробив такі загальні висновки, які становлять певний інтерес для дослідників:

— у процесі соціалістичної економічної інтеграції, провідною силою якої виступає робітничий клас, його інтернаціональні зв'язки набувають якісно нового змісту, колективи підприємств дедалі більше переходять від переважно науково-технічних контактів до співробітництва в усіх галузях суспільного розвитку;

— інтернаціональні зв'язки, в тому числі масовий обмін практичними досягненнями, збагачують національний досвід братніх країн, що сприяє всебічному прогресу кожної з них зокрема і соціалістичної співдружності в цілому;

— в міру розширення й поглиблення багатограних зв'язків країн — членів РЕВ прискорюється формування інтернаціоналістського світогляду робітничого класу, зростає ступінь його зрілості, що, в свою чергу, підвищує вимоги до інтернаціонального виховання трудящих.

Ці висновки дістали аргументоване підтвердження і дальший розвиток у пізніших працях радянських дослідників (А. І. Доронченкова, А. М. Кацви, Ф. М. Кияшка, Т. В. Мартинової, А. В. Макеева, І. А. Росенко, В. Є. Сергеева, А. П. Токарського та ін). Інтернаціональну взаємодію робітничого класу країн соціалістичної співдружності вони цілком обґрунтовано поділяють умовно на два види: опосередковану (взаємодія робітничого класу країн РЕВ у цілому через міждержавне торгово-економічне і науково-технічне співробітництво) і безпосередню, або пряму (постійні ділові виробничі контакти між спорідненими та суміжними трудовими колективами, бригадами робітників різних країн в процесі спільної праці на спорудженні інтеграційних об'єктів у рамках РЕВ та ін.).

Найуспішніше вивчається перший з названих видів, тобто взаємозв'язки робітничого класу братніх країн у цілому, на макрорівні (питання виробничо-технічної взаємодопомоги у створенні великих народногосподарських об'єктів, своєчасного і якісного виконання експортних замовлень братніх країн, інтернаціонального змісту праці, передового досвіду в умовах інтеграції, ролі робітничого класу, насамперед радянського, у формуванні сучасної структури народного господарства в братніх країнах та ін.). І це цілком зрозуміло, оскільки даний вид взаємо-

¹⁵ Петрова Н. К. Международные производственные связи рабочего класса СССР, 1959—1970 гг. — М., 1975. — 304 с.

¹⁶ Спицын В. К. Развитие интернациональных связей рабочего класса стран — членов СЭВ в условиях социалистической экономической интеграции. — Пробл. науч. коммунизма, 1975, вып. 9, с. 286—316; Спицын В. К. Профсоюзы и социалистическая экономическая интеграция. — М., 1977. — 96 с.

зв'язків є первинним. Прямі ж контакти виробничих колективів дістали широкий розвиток саме в умовах соціалістичної економічної інтеграції при безпосередньому впливі пов'язаних з нею процесів.

Вихід зв'язків між соціалістичними країнами на рівень трудових колективів, участь у їх розвитку найширших мас трудящих свідчать про глибоко демократичний характер взаємодії робітничого класу на сучасному етапі, яка повністю відповідає національним інтересам народів братніх держав та їх спільним інтернаціональним завданням. Завдяки активності робітників відбувається постійне поглиблення змісту міжнародних соціалістичних відносин, удосконалюються форми й методи співробітництва трудящих на мікрорівні, підвищується їх ефективність. У «Заяві про основні напрями дальшого розвитку і поглиблення економічного та науково-технічного співробітництва країн — членів РЕВ», прийнятій на московській Економічній нараді цих країн на найвищому рівні у червні 1984 р., наголошувалося: «Важливим напрямом удосконалення економічного механізму співробітництва, підвищення його ефективності учасники Наради вважають широкий розвиток виробничої кооперації і встановлення прямих зв'язків між об'єднаннями, підприємствами та організаціями»¹⁷.

Про динаміку розвитку постійних виробничих зв'язків між спорідненими підприємствами держав соціалістичної співдружності свідчать такі дані. Якщо в 1971 р. у прямому співробітництві з партнерами в братніх країнах брали участь 367 радянських підприємств, у 1975 р. — близько 800, то на 1980 р. їх кількість зросла до 1200, а на початок 1985 р. — перевищила 2000¹⁸. З них 200 підтримували зв'язки одразу з кількома спорідненими підприємствами різних країн соціалізму.

Активно розвивають виробничі зв'язки з колегами в братніх державах, у тому числі з колективами більш як 540 підприємств СРСР, 1500 трудових колективів НРБ; 400 підприємств НДР постійно підтримують ділові контакти з радянськими партнерами, 300 — з чехословацькими і т. д. Понад 2000 угод про виробниче й науково-технічне співробітництво з трудовими колективами соціалістичних країн уклали підприємства УНР. Більш як 60 підприємств ПНР здійснювали на початок 1985 р. безпосередні зв'язки з радянськими заводами і фабриками. На цей же час понад 800 підприємств СРСР та ЧССР налагодили одне з одним прямі взаємовідносини. Загалом такі контакти підтримують між собою більш як 4000 підприємств країн — членів РЕВ¹⁹. Тому не випадково безпосередні зв'язки трудових колективів країн — членів РЕВ привертають до себе дедалі пильнішу увагу дослідників.

Незважаючи на досить широке коло публікацій з питань виробничо-економічного співробітництва робітничого класу країн соціалізму, його вкладу в розвиток інтеграційних процесів, цілий ряд аспектів проблеми вивчено й узагальнено ще недостатньо. Серед них — механізм взаємозв'язків структурних підрозділів робітничого класу соціалістичних країн; безпосередньо інтернаціональна сторона праці сучасного робітника; його інтернаціоналізм у сфері спільної трудової діяльності як однієї з найбільш прогресуючих форм інтернаціональних зв'язків.

На наш погляд, назріла, зокрема, потреба у великих працях з історії інтеграційних будов, показових не лише своїми науково-технічними та економічними масштабами, а й тим, що вони є справжньою школою інтернаціонального виховання. Важливо з максимальною повнотою показати міжнародні зв'язки всіх національних і галузевих загонів робітничого класу, багату практику взаємодії окремих великих виробничих колективів братніх країн. Спеціалісти з даної проблематики підкреслюють, що в центрі уваги дослідників при цьому мають перебувати пи-

¹⁷ Рад. Україна, 1984, 16 черв.

¹⁸ Труд, 1984, 7 дек.

¹⁹ Екон. сотрудничество стран — членов СЭВ, 1984, № 10, с. 28.

тання інтернаціоналізації передового виробничого досвіду. Глибоке їх висвітлення, як справедливо зазначає А. І. Доронченков, вимагає розуміння складності і суперечливості процесів інтернаціоналізації при соціалізмі, аргументованого розкриття принципів, на основі яких відбувається інтернаціоналізація виробничого досвіду робітничого класу соціалістичних країн, наукової розробки основних критеріїв її ефективності та з'ясування соціально-політичного значення цього досвіду²⁰.

Заслужують на спеціальне дослідження питання, пов'язані з діяльністю спільних фірм, підприємств та інших міжнародних господарських організацій і об'єднань країн — членів РЕВ, а також з розвитком перспективних форм планомірної соціалістичної міждержавної міграції робочої сили на сучасному етапі. Адже, крім економічних наслідків, це сприяє поглибленню інтернаціонального світогляду робітників, вирівнюванню їх професійного й культурно-технічного рівня, кращому обмінові передовим досвідом. А масштаби цього нового явища вже досить значні: за приблизними оцінками спеціалістів, нині тільки у виробництві, на підприємствах і в організаціях країн — членів РЕВ беруть участь близько 200 тис. чол. з інших країн соціалістичної співдружності²¹.

Дуже важливим є питання розвитку прямих виробничих зв'язків у співдружності РЕВ, оскільки серед дослідників поки що немає єдності у розумінні змісту самого терміна «прямі зв'язки». Так, деякі економісти і господарники розуміють під ними переважно технологічні та економічні контакти підприємств-кооперантів у різних країнах РЕВ, здійснювані з метою спільних розробок і виробництва на основі кооперації певної продукції²². Інші дослідники, насамперед історики, розглядають їх більш широко. Вони виходять з того, що прямі зв'язки не є новим явищем у господарській практиці соціалістичних держав і що це поняття включає в себе багато видів і форм безпосереднього співробітництва виробничих колективів (не лише кооперантів), у ході якого відбувається плідний обмін передовим виробничим досвідом, а також інтернаціоналізація різних сторін життя трудових колективів братніх країн.

Незважаючи на значну кількість публікацій, переважно науково-популярного характеру²³, все ще недостатньо досліджені основні форми інтернаціонального соціалістичного змагання робітничого класу, трудящих соціалістичної співдружності, яке є на сьогодні найперспективнішим напрямом їх виробничо-економічного й соціального співробітництва. Важливе значення має також всебічна розробка питань теорії інтернаціонального соцзмагання, що допомогло б практичним працівникам, профспілковим активістам, широким масам трудящих братніх країн краще орієнтуватися в його численних формах і напрямках. До того ж у науковій літературі трапляється підміна інтернаціонального змагання різними іншими формами міжнародного співробітництва робітників або неправомірне, на наш погляд, отождествлення двох, хоч і взаємозв'язаних, але різних за своїм змістом понять — «інтернаціоналізація соціалістичного змагання» і власне «інтернаціональне соціалістичне змагання».

²⁰ Доронченков А. И. Реальный социализм и интернационализация производственного опыта трудящихся.— Л., 1984, с. 12—13.

²¹ Рабочий класс и соврем. мир, 1985, № 3, с. 145.

²² Див.: Проблемы развития прямых производственных связей предприятий стран СЭВ: Сб. ст.— М., 1983.— 233 с.; Прямые производственные связи предприятий стран СЭВ.— Обществ. науки, 1984, № 1, с. 60—70; Баковецкий О. Д., Гринев В. С. Развитие прямых производственных связей в содружестве СЭВ.— М., 1984.— 175 с.

²³ Смольков В. Г., Ефременко Е. И. Организация соревнования в социалистических странах.— М., 1975.— 95 с.; Уткин Э. А. Социалистическое соревнование смежных коллективов.— М., 1978.— 152 с.; Вальяно М. В., Верховский И. А. Интернациональное движение миллионов: (Соревнование в странах социализма).— М., 1979.— 64 с.; Трененков Е. М. Братство по труду.— М., 1980.— 47 с.; Княшко Ф. Н. Интернациональное движение миллионов.— М., 1982.— 64 с. та ін.

Приділяючи багато уваги суто економічним, науково-технічним та виробничим питанням, деякі дослідники нерідко випускають з поля зору зрослу роль соціальних, духовних, психологічних факторів у процесі інтернаціональної взаємодії робітників. Тим часом, як відомо, виробничі зв'язки між трудовими колективами братніх країн не тільки сприяють всебічному обміну передовим досвідом будівництва нового суспільства, а й дедалі більше впливають на всі сторони соціального розвитку.

Поглиблення та вдосконалення прямих зв'язків і особливо інтернаціонального змагання між трудящими країн — членів РЕВ позитивно позначається на всій господарсько-організаторській та ідейно-виховній діяльності кожного колективу, що бере в них участь, сприяє підвищенню авангардної ролі комуністів, активності громадських організацій, дальшому розвитку демократичних начал у колективах, стає справжньою школою виховання майстерності, ідейного загартування трудящих. Підкреслюючи цю важливу закономірність, член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький у статті «Міжнародне значення досвіду національних відносин в СРСР» писав, що коли раніше колектив, скажімо, українського підприємства виходив у своїх рішеннях і діях не тільки з інтересів своєї республіки, а й з інтересів усієї країни, то нині треба все більше мислити й категоріями соціалістичної співдружності в цілому²⁴.

У зв'язку з цим при дослідженні комплексу питань інтернаціональної взаємодії робітничого класу країн соціалістичної співдружності на сучасному етапі особливого значення набуває висвітлення політичного, ідеологічного й соціального аспектів його виробничої діяльності та інтернаціональних контактів. Ця сторона проблеми найменш досліджена в марксистській історіографії. Виняток становить згадувана вже книга вчених з НДР Г. Штельтнера, Х. Пурганда і К. Штефана та ряд статей радянських дослідників, зокрема А. З. Ваксера, В. А. Єжова, В. І. Селицького, О. Ф. Соболева, Н. К. Петрової, Я. М. Сухого, в яких міститься наукова постановка важливих у цьому плані питань²⁵.

Робітничий клас через свій авангард — марксистсько-ленінські партії здійснює постійне політичне керівництво розвитком соціалістичних міжнародних відносин. Це зумовлює необхідність всебічного дослідження та розкриття політичної взаємодії робітничого класу країн соціалістичної співдружності. Йдеться, зокрема, про морально-політичну підтримку й матеріальну допомогу робітничого класу братніх держав народам Куби чи Індокитаю в їх боротьбі проти імперіалізму США та його маріонеток, про інтернаціональну солідарність з трудящими ЧССР і ПНР у зв'язку з кризовими ситуаціями в цих країнах, про погодження дій робітників у боротьбі за мир і т. д.

Соціалістична економічна інтеграція як цілеспрямований і планомірний процес, як свідомо політика комуністичних і робітничих партій являє собою втілення в життя політичних цілей та інтернаціоналістських ідеалів робітничого класу. Виходячи з цього, важливо розкривати діяльність братніх партій по політичному керівництву, науковому управлінню об'єктивними процесами інтеграції та інтернаціоналізації в цілому, роботу в трудових колективах партійних організацій у справі політичного забезпечення співробітництва трудящих та їх інтернаціонального виховання, тобто показувати дедалі більшу роль суб'єктивного фактора в поглибленні всебічної взаємодії робітничого класу соціалістичних країн. На цю тему вже опубліковано кілька монографій²⁶, за-

²⁴ Див.: Щербицький В. В. Избранные речи и статьи. — М., 1978, с. 210.

²⁵ Див.: Интернационализм — испытанное оружие рабочего класса СССР. — Л., 1980. — 224 с. та ін.

²⁶ Роль КПСС и МНРП в развитии и углублении советско-монгольского сотрудничества. — Москва; Улан-Батор, 1981. — 334 с.; Сухарев В. В. Авангард мирового социализма: Интернациональное взаимодействие коммунистических и рабочих партий

хищено ряд дисертацій. Важливо також висвітлити зросту в останні роки роль профспілкових, молодіжних та інших масових громадських організацій у розвитку співробітництва робітничого класу країн соціалізму, в інтернаціоналізації передового досвіду. Цій меті підпорядковані, зокрема, видана в 1983 р. у Києві колективна монографія²⁷, а також ряд інших праць²⁸.

Для розкриття соціального аспекту співробітництва робітничого класу країн соціалізму особливе значення має дальша розробка питань, пов'язаних з впливом інтернаціональної взаємодії робітничого класу на зміну його якісних характеристик та зміцнення провідної ролі в суспільстві. Важливо на конкретному фактичному матеріалі простежити, як ця взаємодія сприяє зближенню рис, притаманних національним загонам робітничого класу, насамперед європейських країн РЕВ, підвищенню рівня соціальної зрілості робітників, перетворенню їх на головну силу, що визначає формування соціально-класової структури розвинутого соціалістичного суспільства.

Що ж до СРВ, МНР і Куби, деяких інших країн соціалізму, то тут при допомозі братніх європейських держав зміцнюється новий, соціалістичний за своїм характером робітничий клас — багатогалузевий, з могутнім індустріальним ядром, розвинутою внутрішньою соціально-професійною структурою. Сприяння таким країнам у створенні раніше незнайомих для них галузей економіки, спорудженні промислових та інших виробничих об'єктів веде до зростання там лав робітничого класу, ускладнення його структури. Дедалі більшого розмаху набуває спільна підготовка кваліфікованих робітничих кадрів для цієї групи соціалістичних держав, інтернаціональне наставництво. Так, у 1976—1980 рр. при допомозі радянських спеціалістів у профтехучилищах і навчальних комбінатах Монгольської Народної Республіки та СРСР було підготовлено близько 47 тис. кваліфікованих монгольських робітників з 50 професій. У 70-і роки для підвищення кваліфікації безпосередньо на виробництві в СРСР щороку приїздили 5—6 тис. робітників і спеціалістів з НРБ, МНР, Куби, ПНР та інших братніх країн. У нинішній п'ятирічці тільки в СРСР і ЧССР проходять професійне навчання й працюють на підприємствах понад 50 тис. молодих робітників з СРВ, тисячі кубинців і т. д.²⁹

Вивчення соціальних і політичних наслідків розглядуваних процесів свідчить, що співробітництво і взаємодопомога робітників країн — членів РЕВ відіграють важливу роль у формуванні спільних рис робітничого класу нової, соціалістичної формації. Його суттєвими ознаками, поряд з відданістю справі соціалізму та високою трудовою й суспільно-політичною активністю, є справжній інтернаціоналізм у поглядах і практичній діяльності, здатність постійно узгоджувати національні інтереси з вимогами розвитку всієї соціалістичної співдружності, розглядати національне й інтернаціональне в їх єдності, створювати на основі марксистсько-ленінської ідеології не лише матеріальні, а й моральні засади дальшого вдосконалення міжнародних соціалістичних відносин. Тому невід'ємною складовою частиною історичних досліджень

стран социалистического содружества.— Киев, 1982.— 227 с.; Тупикин А. П. Творческое сотрудничество братских партий стран социализма.— М., 1983.— 134 с.; Интернациональное сотрудничество КПСС и КПЧ: история и современность.— М., 1984.— 455 с. та ін.

²⁷ Сотрудничество общественных организаций стран социализма.— Киев, 1983.— 270 с.

²⁸ Лаврова Л. Ф. Интернационализм советского народа.— Киев, 1975.— 143 с.; Интересы трудящихся — основа единства профсоюзов ГДР и СССР. Пер. с нем.— М., 1978.— 208 с.; Лошаков А. И., Черниговцев И. А. Интернационализм профсоюзов социалистических стран.— М., 1980.— 63 с.; Сергеев В. Братское сотрудничество.— М., 1981.— 64 с.; Шпилев Е. П. Дружба не знает границ.— М., 1983.— 104 с.; Сотрудничество болгарских и советских профсоюзов.— М., 1984.— 304 с. та ін.

²⁹ Внеш. торговля, 1982, № 2, с. 23; Соц. соревнование, 1984, № 3, с. 75; Рабочий класс и соврем. мир, 1985, № 3, с. 144.

з даної проблематики є переконливе розкриття на прикладах діяльності трудових колективів, передовиків виробництва країн соціалістичної співдружності процесу поглиблення інтернаціоналістських поглядів і переконань трудящих, що дістає свій вираз у підвищенні їх відповідальності й активності в розвитку взаємного співробітництва.

Небувалий розмах, швидке збільшення форм, збагачення змісту, підвищення ефективності, стійкість і цілеспрямованість інтернаціональних взаємозв'язків робітничого класу в умовах розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ становлять економічну, політичну, соціальну та ідеологічну основу зближення народів цих країн, є могутнім прискорювачем їх господарського й соціально-політичного прогресу.

Новий імпульс для збагачення інтеграційних процесів у світовій соціалістичній співдружності дала московська Економічна нарада країн — членів РЕВ на найвищому рівні, що відбулася в червні 1984 р. і стала «стапною подією в розвитку відносин між нашими братніми партіями, державами і народами, у поглибленні інтеграції для прискорення економічного розвитку, піднесення народного добробуту»³⁰. На ній прийнято документи, в яких містяться глибокий аналіз сучасного етапу розвитку світової системи соціалізму та всебічна оцінка ходу інтеграційного процесу за півтора десятиріччя, колективно вироблено єдиний стратегічний курс та визначено основні напрями співробітництва, зокрема соціалістичної економічної інтеграції, на довгочасну перспективу.

Немає сумніву, що реалізація рішень Економічної наради — і про це свідчать уже перші досягнуті в цьому напрямі результати — сприятиме включенню в безпосередні контакти між трудовими колективами братніх країн працівників нових галузей народного господарства, ширшому виявленню можливостей міжнародної спеціалізації та кооперування виробництва, його інтенсифікації, розв'язанню спільними зусиллями економічних проблем. При цьому ще більше посилюватиметься взаємодія робітничого класу країн соціалістичної співдружності, підвищуватиметься ефективність інтернаціонального соцзмагання, відбуватиметься збагачення всіх форм і напрямів їх братерського співробітництва. Таким чином, важливість поглибленого вивчення комплексу питань і проблем, пов'язаних з провідною роллю робітничого класу країн реального соціалізму, дедалі зростатиме.

С. В. Виднянський

ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ РАБОЧЕГО КЛАССА СТРАН СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СОДРУЖЕСТВА КАК ОБЪЕКТ ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Резюме

В статье освещаются некоторые методологические и в этой связи отдельные историографические аспекты изучения современного этапа интернационального взаимодействия рабочего класса стран социалистического содружества, выступающего ведущей силой развития международных отношений нового типа.

* * *

³⁰ Рыжков Н. Новый этап сотрудничества братских партий и государств.— Правда, 1984, 30 июля.

С. А. ЦВІЛЮК (Одеса)

В. І. ЛЕНІН І ПРЕСА ІНОЗЕМНИХ КОМУНІСТИЧНИХ ГРУП РКП(б) (1918—1920 рр.)

Великий Жовтень викликав широкий розмах міжнародної пролетарської солідарності з робітничим класом і трудящим селянством молодієї республіки Рад. Долю соціалістичної революції в Росії пролетаріат світу сприйняв як свою власну справу. Тому у важкий час імперіалістичної інтервенції та громадянської війни він подав відчутну допомогу радянському народові у жорстокому бою з силами контрреволюції. Найважливішою складовою цього інтернаціоналістського руху стала безпосередня участь сотень тисяч зарубіжних трудящих, які перебували у той час на території нашої країни, в боротьбі за владу Рад. В. І. Ленін вважав цю самовіддану братерську допомогу народові Радянської держави важливим фактором її сили, проти якої «...не встоїть ніяка сила імперіалістів»¹.

У тому, що значна частина колишніх військовополонених, іноземних робітників і селян стала на бік соціалістичної революції, величезну роль відіграла агітаційно-пропагандистська й організаторська діяльність іноземних груп РКП(б) та інших організацій зарубіжних інтернаціоналістів і, зокрема, їх преса. В 1918—1920 рр. у нашій країні за допомогою більшовиків було налагоджено випуск близько 200 інтернаціоналістських газет та інших періодичних видань, у тому числі понад 120 видань іноземних комуністичних груп². Вони виходили 18 мовами: англійською, болгарською, китайською, корейською, німецькою, польською, румунською, угорською, фінською, французькою, сербсько-хорватською, словенською, чеською та ін. Друковані органи інтернаціоналістів були засновані в десятках міст республіки. Крім періодичних видань, випускалися листівки, брошури та інша продукція преси не менше ніж 20 мовами. Ця численна група друкованих органів та видань виникла в основному разом з іноземними комуністичними організаціями РКП(б) і була їх невід'ємною складовою частиною.

Становлення преси іноземних комуністів та її розвиток нерозривно пов'язані з іменем В. І. Леніна. Його вчення про пресу й конкретні вказівки визначили її зміст, характер та ідейно-політичну спрямованість. Володимир Ілліч особисто сприяв зарубіжним інтернаціоналістам в організації випуску й розповсюдження їх друкованої продукції, брав участь у написанні ряду матеріалів і листівок. Він використовував цю пресу у своїх промовах, доповідях та виступах. В історичній літературі даний аспект діяльності В. І. Леніна не піддавався ще спеціальному розглядові й аналізу*. У пропонованій статті автор ставить своїм завданням висвітлити це важливе питання.

Інтернаціоналістський рух, що розгорнувся серед військовополонених і зарубіжних трудящих, які перебували на території Радянської республіки після перемоги соціалістичної революції, природно й закономірно зумовив виникнення в центрі та на місцях іноземних комуністичних груп. Приймаючи ідейні й організаційні принципи більшовиз-

¹ Ленін В. І. Промова на мітингу Варшавського революційного полку 2 серпня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 24.

² Див.: Периодические издания зарубежных интернационалистов в Советской России (1917—1920 гг.).— Интернационалисты: Трудящиеся зарубеж. стран—участники борьбы за власть Советов на юге и востоке республики.— М., 1971, с. 265—276.

* Частково це питання дістало відображення в наукових працях, присвячених діяльності зарубіжних інтернаціоналістів (див.: Интернационалисты: Трудящиеся зарубеж. стран—участники борьбы за власть Советов.— М., 1967.—614 с.; Жаров Л. И. Правда Октября.— М., 1967.—175 с.; Зах Л. М. Они представляли народ Франции: К истории француз. интернационалистов, 1918—1920 гг.— М., 1977.—279 с.; Мельниченко В. Ю. Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні, 1918—1920.— К., 1977.—208 с. та ін.).

му, вони увійшли до складу Російської комуністичної партії (більшовиків). Для керівництва і координації їх діяльністю за рішенням Центрального Комітету партії у травні 1918 р. в Москві було створено Федерацію іноземних груп РКП(б)³ на чолі з видатним угорським революціонером-інтернаціоналістом Б. Куном.

Головним завданням іноземних комуністичних груп були революційна пропаганда й агітація серед співвітчизників, які перебували в Радянській країні й у військах інтервентів, та розгортання інтернаціоналістського руху зарубіжних трудящих на захист завоювань Великого Жовтня. Ця діяльність іноземних груп РКП(б) була високо оцінена В. І. Леніним. Володимир Ілліч у звітній доповіді Центрального Комітету VIII з'їздові РКП(б) відзначив, що робота комуністичних груп «...становила одну з найважливіших сторінок у діяльності Російської комуністичної партії, як одного з осередків Всесвітньої комуністичної партії»⁴.

Могутньою ідеологічною зброєю іноземних груп РКП(б) стала їх преса. Своїм змістом, ідейною спрямованістю і проблематикою матеріалів багато центральних і місцевих газет, такі, наприклад, як угорська «Соціаліш форрадалом» (Szociális Forradalom — «Соціальна революція»), німецька «Вельтреволюціон» («Die Welt-Revolution» — «Світова революція»), румунська «Дезробіря соціале» («Dezrobirea socială» — «Соціальне визволення»), чехословацька «Прукопнік свободи» («Průkopník svobody» — «Піонер свободи»), югославська «Светска революція» («Svjetska revolucija» — «Всесвітня революція»), болгарська «Комуна», послідовно й рішуче боролися за здійснення завдань, що стояли перед іноземними комуністами, які перебували в Радянській країні.

Інтернаціоналістська преса була найважливішим фактором консолідації зарубіжних трудящих, виступаючи у тій ролі, яку В. І. Ленін охарактеризував як центр і основу політичної організації⁵. Вона сприяла поширенню серед трудящих інших країн ідей марксизму-ленінізму, вихованню у них революційної свідомості. Велика увага приділялася висвітленню військової діяльності зарубіжних інтернаціоналістів у Радянській республіці. Преса гаряче закликала іноземних трудящих вступати до інтернаціональних частин Червоної Армії. Інтернаціоналістські друковані видання, які досить широко розповсюджувалися на Заході, були важливим фактором становлення й розвитку міжнародного комуністичного і робітничого руху. Преса зарубіжних комуністів активно сприяла тому, що, як говорив В. І. Ленін, «бацили більшовизму» захопили багато країн⁶. Інакше кажучи, ця преса в цілому з честю виконувала триєдине завдання пропаганди, агітації й організації мас.

Центральний Комітет більшовицької партії, В. І. Ленін подавали іноземним групам РКП(б) систематичну допомогу. Уже в період їх організаційного становлення було приділено значну увагу питанням видавничої справи, зокрема розширенню мережі періодичної преси та інших видань як найважливішої умови успішної роботи цих груп серед своїх співвітчизників, ідейно-політичного впливу на них. Так, у березні 1918 р. під час зустрічі В. І. Леніна з угорцями-інтернаціоналістами та переговорів про створення угорської комуністичної групи РКП(б) одночасно йшлося і про видання нею друкованого органу — газети «Szociális Forradalom»⁷.

Важливе місце питання про пресу іноземних груп зайняли в роботі I Всеросійської конференції комуністичних організацій окупованих областей, скликаній з ініціативи ЦК РКП(б) 19—24 жовтня 1918 р. у Москві. Вона проходила під керівництвом секретаря Центрального

³ Восьмой съезд РКП(б): Протоколы.— М., 1959, с. 500.

⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 38, с. 145.

⁵ Див.: Ленін В. І. Лист до Г. Мясникова.— Там же, т. 44, с. 73.

⁶ Див.: Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б).— Там же, т. 38, с. 145.

⁷ Владимир Ильич Ленин. Биограф. хроника.— М., 1974, т. 5, с. 334.

Комітету партії, Голови ВЦВК Я. М. Свердлова. Конференція прийняла рішення централізувати й активізувати випуск інтернаціоналістської преси для розкладу німецьких окупаційних військ на Україні, в Білорусії та Прибалтиці, ширше використовувати видавничі можливості іноземних груп РКП(б) у Радянській Росії. Реалізуючи дане рішення, члени цих груп значно посилили роботу по виданню й розповсюдженню пропагандистської та агітаційної літератури. За період з 23 листопада 1918 р. до 1 січня 1919 р. в окуповані й визволені райони країни надійшло понад 130 тис. брошур, 7280 газет і журналів та більш як 136 тис. листівок, і велика частина з них — німецькою мовою⁸.

З ініціативи ЦК РКП(б) питання про ідейну спрямованість і зміст преси іноземних комуністів, поліпшення випуску газет та інших видань неодноразово розглядалися на засіданнях національних комуністичних груп і Федерації іноземних груп при Центральному Комітеті партії. В засіданні Німецької групи РКП(б) 9 жовтня 1919 р., на якому обговорювалася робота редакції газети «Die Rote Fahne»*, взяла участь секретар ЦК партії О. Д. Стасова. Вона проаналізувала ідейно-політичний рівень та якість матеріалів цього органу, розкрила наявні в його діяльності недоліки і вказала на шляхи їх усунення. У своєму виступі О. Д. Стасова, зокрема, настійно рекомендувала німецьким комуністам встановити тісні зв'язки з редакцією «Правды», використати її багатий досвід у пропаганді марксистсько-ленінських ідей серед трудящих мас⁹.

Центральний Комітет РКП(б), В. І. Ленін цікавився планами видання політичної літератури, що випускалась іноземними комуністами в Радянській Росії. В бібліотеці В. І. Леніна у Кремлі були книги й брошури багатьох комуністів-інтернаціоналістів, видані в Країні Рад, у тому числі праці Ю. Мархлевського, Ф. Кона, Р. Арського та інших¹⁰. В листі від 19 лютого 1920 р. до Федерації іноземних груп РКП(б) О. Д. Стасова просила повідомити, які брошури намічено кожною з груп до видання найближчим часом¹¹.

Проблеми організації преси інтернаціоналістів та її розповсюдження були предметом піклування і більшовиків УСРР. Ці питання розглядалися на I і II з'їздах Компартії України, на міських і губернських партійних конференціях, засіданнях Тимчасового робітничо-селянського уряду республіки. При сприянні більшовицьких підпільних комітетів у 1918—1919 рр. виходили нелегальні газети, листівки, відозви німецькою, французькою, польською та іншими мовами в Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві й ін.

ЦК КП(б)У й місцеві більшовицькі організації особливо велику допомогу подали Центральній федерації іноземних груп РКП(б). Порівняно нетривалий час її діяльності на Україні (березень — серпень 1919 р.) відзначено відчутним зростанням інтернаціоналістської преси. Тоді в республіці випускалося 16 періодичних видань сьома мовами (болгарською, німецькою, польською, румунською, угорською, французькою і чеською). В їх створенні й функціонуванні значну роль відігравали партійні й радянські органи України. Наприклад, питання про випуск польської газети «Głos komunistu» («Голос комуніста») тричі (5, 13, і 22 квітня 1919 р.) розглядалося на засіданнях Київського міськкому КП(б)У, а також 8 травня — на засіданні Київського губкому партії¹².

⁸ Жаров Л. И. Указ. соч., с. 84.

* «Die Rote Fahne» («Червоний прапор») — центральний орган німецьких груп РКП(б). Виходив у Москві з 21 серпня 1919 р. по 18 листопада 1922 р.

⁹ Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС), ф. 17, оп. 11, спр. 29, арк. 106.

¹⁰ Див.: Библиотека В. И. Ленина в Кремле: Каталог. — М., 1961, с. 246, 293, 294, 513 та ін.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 9, спр. 8, арк. 15.

¹² Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України (далі — ПА ІП при ЦК Компартії України), ф. 1, оп. 4, спр. 40, арк. 20, 22, 24, 27.

Інтернаціоналісти неодноразово зверталися до відповідних партійних і державних органів з проханням подати їм допомогу в забезпеченні шрифтами, папером, грішми. І, незважаючи на величезні труднощі, ці прохання, як правило, задовольнялися. Замовлення щодо поповнення шрифтового господарства друкарень іноземних груп РКП(б) виконував Петроградський шрифтоливарний завод¹³. На Україну шрифти для організацій інтернаціоналістів надходили через Курськ з Москви¹⁴. Для них з дозволу революційних властей і радянських органів проводилися реквізиції шрифтів і газетного паперу в редакціях контрреволюційних буржуазних видань. Так, у січні 1918 р. румунськими революціонерами в Одесі було конфісковане майно буржуазної газети «Веститорул», що виходила там¹⁵. Головний комітет у справах паперової промисловості рішенням від 9 серпня 1918 р. надав право реквізувати папір французької газети «Журналь де Руссі» в Москві на користь органу югославських комуністів «Svjetska revolucija»¹⁶. Подібні приклади були непоодинокими.

Радянська держава виділяла іноземним комуністам значні кошти для видавничих потреб. Як свідчить звіт Федерації іноземних груп РКП(б), лише за вересень — грудень 1919 р. вони становили понад 330 тис. крб.¹⁷

В. І. Ленін відіграв вирішальну роль в успішній діяльності преси іноземних груп РКП(б). Яскравим свідченням цього є його численні листи, телеграми й записки, а також спогади учасників подій. Відомий американський інтернаціоналіст Альберт Ріс Вільямс, який з ініціативи Володимира Ілліча в лютому 1918 р. у Петрограді організував інтернаціональний легіон Червоної Армії, згодом згадував: «До вечора ми вже сформували інтернаціональний загін і випустили відозву із закликом до всіх іноземців вступати до цього нового загону»¹⁸⁻¹⁹. Дізнавшись про це, пише далі Вільямс, «два рази Ленін дзвонив у редакцію «Правды», даючи вказівку надрукувати відозву російською і англійською мовами. Потім він розпорядився розіслати її телеграфом у всі кінці країни»²⁰.

За свідченням А. Р. Вільямса, В. І. Ленін постійно цікавився видавничою та агітаційно-пропагандистською діяльністю серед австро-німецьких військ Відділу міжнародної революційної пропаганди при Наркоматі закордонних справ*. Володимир Ілліч спрямовував цю роботу, давав цінні поради працівникам Відділу, брав безпосередню участь у підготовці ним ряду агітаційних матеріалів. Розповідаючи про одну із зустрічей з главою Радянського уряду, американський інтернаціоналіст пише, що В. І. Ленін тоді запитав у нього і Джона Ріда, як справи у них у Відділі пропаганди. «Його обличчя проясніло, — згадує Вільямс, — коли ми сказали, що матеріал друкується цілими тоннами і через окопи направляється в німецьку армію»²¹. Тут же Володимир Ілліч дав їм цінну пораду, як посилити вплив агітаційних видань на австро-німецьких солдатів. «Вам треба було б друкувати листівки одночасно двома мовами: німецькою і англійською, — сказав він. — Тоді солдати,

¹³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 549, оп. 6, спр. 31, арк. 64.

¹⁴ Там же, ф. 17, оп. 1, спр. 155, арк. 138.

¹⁵ Под знаменем пролетарского интернационализма. — М., 1970, с. 66.

¹⁶ Участие югославских трудящихся в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР. Сб. документов и материалов. — М., 1976, с. 157.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 549, оп. 1, спр. 4, арк. 16.

¹⁸⁻¹⁹ Вильямс А. Р. О Ленине и Октябрьской революции. — М., 1960, с. 55.

²⁰ Там же.

* Створений наприкінці 1917 р. Відділ міжнародної революційної пропаганди при Наркоматі закордонних справ (з березня 1918 р. — Відділ іноземної політичної літератури) випускав газети німецькою, угорською, румунською і сербсько-хорватською мовами, а також листівки, плакати, в яких публікувалися декрети Радянського уряду, відозви і звернення, військово-політичні огляди, що поширювалися на німецько-російському фронті, серед військовополонених, за рубіжем.

²¹ Ленин и Рид: Документы Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — Иностр. лит., 1957, № 11, с. 9.

які читають їх німецькою мовою, побачать, що заклик звернено також і до тих, хто воює на англійському боці»²².

Ще один приклад, який стосується наступного етапу боротьби проти імперіалістичної політики Німеччини. Так, у доповіді Центрального бюро комуністичних організацій окупованих місцевостей, створеного у вересні 1918 р. в Москві, відзначалося, що під час прийому його членів В. І. Ленін вказав на необхідність посилити постачання німецьким солдатам комуністичної літератури²³. Показовою щодо цього є й записка Володимира Ілліча невідомому адресатові, в якій вождь у зв'язку з організацією видання та розповсюдження листівок у військах Антанти і в місцевостях, захоплених інтервентами та білогвардійцями, писав: «Згоден. Треба більше й більше таких листків (з перекладами на *французьку, італійську та українську мови*) негайно послати і на південь, на Україну, назустріч англійцям»²⁴.

Ознайомившись з опублікованою в «Известиях ВЦИК» відозвою Югослов'янської революційної федерації до сербів, хорватів і словенців, що закликала не брати участі у війні проти Радянської республіки, В. І. Ленін наполягав на її виданні у формі листків мовами цих народів і поширенні на фронті²⁵.

Стежачи за публікаціями друкованих органів іноземних інтернаціоналістів, Володимир Ілліч посилався на них у своїх промовах і виступах. Так, газета чехословацьких комуністів «Průkopník svobody» в одному із своїх номерів вмістила статтю «Французькі мільйони», в якій повідомлялося, що англо-французькі імперіалісти видали чехословацьким білогвардійцям близько 15 млн. крб. для організації антирадянського заколоту²⁶. В. І. Ленін використав цей викривальний матеріал у промові на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок Москви 29 липня 1918 р.²⁷ Викриття брудної змови імперіалістів Антанти і чехословацької контрреволюції відіграло важливу роль у ліквідації цього заколоту.

Знаменно, що В. І. Ленін ознайомився із змістом першого ж номера газети французьких комуністів у Москві — «III-me Internationale» і на одну з його публікацій послався у своїй промові про міжнародне становище на VI Всеросійському надзвичайному з'їзді Рад 8 листопада 1918 р. Йдеться, зокрема, про вміщений у цьому органі матеріал з французької буржуазної газети «L'Echo de Paris» («Паризьке ехо») від 9 вересня 1918 р. Володимир Ілліч навів з нього цитату, яка розкривала справжні наміри інтервентів щодо Радянської республіки. «Союзники, — говорилося в ній, — заявили про свій твердий намір не втручатись у внутрішні справи Росії. Абсурдна заява! Ми йдемо в Росію, щоб зломити владу більшовиків. Хочуть цього чи ні, але це означає втручання у внутрішні справи Росії. Твердити протилежне — значить хотіти перейти море посуху»²⁸. Вказавши на велике практичне значення подібних публікацій для викриття імперіалістичних планів Антанти, В. І. Ленін підкреслив, що признание цієї крайньо реакційної газети навели «наші французькі інтернаціоналісти, які публікують в Москві газету «Третій Інтернаціонал...»²⁹.

²² Вильямс А. Р. Путешествие в революцию. — М., 1977, с. 207.

²³ Ноябрьская революция в Германии. — М., 1960, с. 289.

²⁴ Ленін В. І. Записка про видання листків. — Повне збір. творів, т. 50, с. 232.

²⁵ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 1318, оп. 1, спр. 38, арк. 6; Советс. славяноведение, 1977, № 5, с. 110.

²⁶ Průkopník svobody, 1918, 28. červ.

²⁷ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 2.

²⁸ III-me Internationale, 1918, 20. okt.

²⁹ Ленін В. І. VI Всеросійський надзвичайний з'їзд Рад робітничих, селянських, козачих і червоноармійських депутатів 6—9 листопада 1918 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 158.

Висока оцінка вождем світового пролетаріату того чи іншого вдалого газетного матеріалу, використання його у своїх промовах і виступах сприяли широкій гласності преси іноземних комуністів, зростанню її впливу. Разом з тим це було величезною моральною підтримкою для журналістів-інтернаціоналістів, зумовлювало підвищення їх творчої майстерності й розвиток ініціативи.

Особливий інтерес В. І. Ленін виявляв до періодичних видань, розрахованих на солдатів військ Антанти, цікавився ідейною спрямованістю згаданих видань. Про це йшла мова і під час бесіди з групою інтернаціоналістів у листопаді 1918 р. в Кремлі, й зокрема щодо змісту газети «The Call» («Заклик») та листівок, які вони видавали для розповсюдження у військах британських і американських інтервентів у Мурманську, Архангельську й інших місцях, а також серед військовополонених³⁰. Як свідчать учасники тих подій, Володимир Ілліч читав ці видання і «...пропонував зміни, якщо вважав їх доцільними»³¹.

В. І. Ленін не раз звертався з проханням до відповідальних працівників про надсилання йому інтернаціоналістських видань, у тому числі й до наркома освіти А. В. Луначарського. 26 грудня 1918 р., наприклад, Володимиру Іллічу було направлено інтернаціональну газету «Комуна», яка призначалася для військ Антанти на Півночі, а також повідомлення про те, що надалі вона надсилатиметься на його ім'я щотижня³². Ідентичне прохання містилося в телеграмі В. І. Леніна Голові Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 31 січня 1919 р. В ній говорилося, зокрема, про газету «Le Communiste» («Комуніст») та інші підпільні видання, які виходили в Одесі та Криму в період англо-французької інтервенції³³.

В. І. Леніну належить величезна роль і в справі підготовки комуністичних видань, розрахованих на зарубіжних робітників та селян, одягнених у солдатські шинелі і посланих імпералістичними урядами воювати проти Країни Рад. Так, Володимир Ілліч особисто брав участь у складанні й редагуванні багатьох відозв і звернень іноземними мовами. Наприклад, протягом 1918 р. він підписав більше ніж 10 подібних видань, зокрема в червні, після вторгнення інтервентів в районі Мурманська, — ряд відозв Раднаркому до англійських і американських солдатів з роз'ясненням загарбницьких цілей інтервентів («Why have you come to Mourmansk?» («Чого ви прийшли в Мурманськ?»)); «Do you realize you are doing?» («Чи розумієш ти, що ти робиш?»); «The shame of being a scab!» («Бути зрадником — ганьба!»); «All — lies!» («Всі вони брешуть!»)³⁴. На початку листопада 1918 р. Володимир Ілліч підписав відозву «Say! What are you?» («Скажіть! Хто ви?»), також адресовану тим же солдатам³⁵. Все це — блискучі приклади революційної пропаганди й агітації найвищого класу.

Зразком політичної загостреності, вміння лаконічно й дохідливо, з класових позицій роз'яснити солдатським масам найсуттєвіші питання того часу стала листівка-звернення до англійських і американських солдатів «Why have you come to Ukraine?» («Навіщо ви прийшли на Україну?»), підписана В. І. Леніним і В. В. Чичеріним. В ній викри-

³⁰ Воспоминания о В. И. Ленине. — М., 1969, т. 5, с. 217.

³¹ Ленин и международное рабочее движение. — М., 1934, т. 1, с. 51.

³² Владимир Ильич Ленин. Биограф. хроника. — М., 1975, т. 6, с. 356—357.

³³ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 50, с. 249. Прохання Володимира Ілліча було задоволене. Збереглася відповідь на його телеграму з Харкова від 5 лютого 1919 р., в якій вказувалося, що буде вжито всіх заходів для виконання доручення вождя. Як повідомляв згодом французький комуніст Жак Садуль, після його повернення з Одеси до Москви наприкінці 1919 р. він передав В. І. Леніну комплект одеських підпільних газет і листівок (Центр. держ. арх. Жовт. революції і соц. буд-ва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 2, спр. 17, арк. 17; Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 1105, арк. 30).

³⁴ Владимир Ильич Ленин. Биограф. хроника, т. 5, с. 578.

³⁵ Истор. архив, 1960, № 5, с. 8—10.

валися лицемірство і злочинність політики імперіалістів Антанти, які направили свої війська проти молоді робітничо-селянської республіки³⁶.

Неоціненне значення для справи ідейного спрямування друкованих органів іноземних груп РКП(б) і всієї політичної преси мали безпосередні контакти з В. І. Леніним багатьох керівних діячів інтернаціоналістського руху, активних працівників національних комуністичних груп, що, як правило, одночасно були й редакторами газет, членами редакційних комісій і партійними публіцистами. Досить сказати, що за період з жовтня 1917 р. по червень 1920 р. відбулося понад 50 таких зустрічей³⁷. «Цілі десятки членів цих груп, — відзначав Володимир Ілліч на VIII з'їзді РКП(б), — були цілком ознайомлені з основними планами і загальними завданнями політики щодо провідних ліній»³⁸. Серед інтернаціоналістів, яких В. І. Ленін у різний час приймав, розмовляв з ними й давав їм поради, були редактор газет «Die Fackel» («Факел») і «Der Völkerfrieden» («Світ народів») американець Джон Рід³⁹, редактор румунської газети «Lupta» («Боротьба») Михайл Бужор⁴⁰, угорці Бела Кун і Тібор Самуелі⁴¹, які редагували, відповідно, «Nemzetközi Szociálista» («Соціаліст-інтернаціоналіст») і «Szociális Forradalom» («Соціальна революція»), один з редакторів чехословацької газети «Průkopník svobody» («Піонер свободи») Алоїс Муна⁴², активні публіцисти й члени редакційних комісій французьких комуністичних органів «III-me Internationale» («III-й Інтернаціонал») і «Le Communiste» («Комуніст») Жанна Лябурб і Жак Садуль⁴³, представники інших національних груп, які посідали значне місце в діяльності органів інтернаціоналістської преси.

Зустрічі й бесіди з В. І. Леніним, за визнанням самих інтернаціоналістів, мали для них воістину безцінне значення: вони проймались ідеями більшовизму, впевненістю у торжестві справи революції. Свої незабутні враження від контактів з Володимиром Іллічем зарубіжні комуністи відобразили у численних статтях, спогадах, книгах.

Поряд з поданням дійової допомоги іноземним комуністичним групам у створенні й діяльності органів інтернаціоналістської преси, забезпеченні їх необхідними поліграфічними й іншими матеріалами та фінансовими коштами ЦК РКП(б), В. І. Ленін дбав про налагодження регулярної і своєчасної доставки її видань на місця й широкого розповсюдження серед трудящих мас і насамперед серед солдатів військ інтервентів. На початку липня 1918 р. в розмові з колишнім комісаром загонів Червоної гвардії у Фінляндії Е. Рах'єю Володимир Ілліч запропонував йому організувати переправку літератури англійською, французькою, сербською та російською мовами в тил військ Великобританії, що розпочала відкриту інтервенцію в Радянську Росію⁴⁴. В. І. Ленін прагнув передати іноземним комуністам особистий досвід у цій складній справі. Голова англо-американської групи РКП(б) Д. Файнберг у своїх спогадах розповідає про те, як під час однієї із зустрічей Володимир Ілліч дав йому конкретні вказівки і поради з цього приводу⁴⁵.

³⁶ Там же, 1958, № 1, с. 29—31.

³⁷ Див.: Владимир Ильич Ленин. Биограф. хроника, т. 5, с. 11, 20, 101, 112, 165, 170, 172, 180, 228, 240, 274, 283, 334, 397, 495; т. 6, с. 7, 18, 20, 70, 95, 201, 215, 291, 543; т. 7, с. 107, 174, 229; т. 8, с. 40, 100, 441, 577, 630 та ін.

³⁸ Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р.— Повне зібр. творів, т. 38, с. 145.

³⁹ Владимир Ильич Ленин. Биограф. хроника, т. 5, с. 20, 180.

⁴⁰ Там же, с. 165.

⁴¹ Там же, с. 251, 493; т. 6, с. 95; т. 7, с. 229.

⁴² Там же, т. 6, с. 215.

⁴³ Там же, т. 5, с. 22, 101, 112, 160, 171, 283; т. 6, с. 70, 89 та ін.

⁴⁴ Там же, т. 5, с. 601.

⁴⁵ Див.: Ленин и международное рабочее движение, т. 1, с. 51.

Велику допомогу іноземним групам РКП(б) у розповсюдженні інтернаціоналістської преси серед окупаційних військ і за рубежом подавала Компартія України. Так, у звіті Румунської комуністичної групи про свою діяльність за грудень 1918 р. говориться, що при сприянні ЦК КП(б)У в Румунію та Бессарабію були відправлені значна частина літератури, а також кур'єри й агітатори — розповсюджувачі революційних видань⁴⁶.

Розруха і розлад транспорту, саботаж частини залізничних і поштових службовців у роки громадянської війни зумовили величезні труднощі у справі розповсюдження преси. В цих умовах важливу роль відіграла постанова ВЦВК, прийнята у травні 1919 р., згідно з якою газети і політична література оголошувалися терміновим військовим вантажем і перевезення їх усіма видами транспорту мало здійснюватися в першу чергу⁴⁷. Раніше, 10 квітня 1919 р., наказ про прівірнювання революційної літератури до військових вантажів було видано Наркомвійськкомом УСРР⁴⁸. Подібні накази мали місце також і в інших радянських республіках⁴⁹.

Особливе місце в газетно-видавничій діяльності іноземних груп РКП(б) займав випуск творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, документів Комуністичної партії і Радянської влади. В досліджуваний період вони видавалися як у центрі, так і на місцях значними на той час тиражами й багатьма мовами народів нашої країни та зарубіжних держав. Так, у 1918—1920 рр. в Радянській республіці вийшло близько 30 найменувань праць основоположників марксизму загальним тиражем понад 1,5 млн. прим. Тричі перевидавався «Маніфест Комуністичної партії», були випущені твори «Наймана праця і капітал» та «Громадянська війна у Франції»⁵⁰. Масовими тиражами виходили праці В. І. Леніна «Пролетарська революція і ренегат Каутський», «Загрожує катастрофа і як з нею боротися», «Чергові завдання Радянської влади», «Держава і революція» та інші⁵¹.

У цих творах розкривалися найважливіші положення марксизму-ленінізму, зокрема про класову боротьбу пролетаріату, про соціалістичну революцію й диктатуру робітничого класу. Тому перекладові їх на національні мови й виданню велику увагу приділяли всі іноземні групи РКП(б). Уже в травні 1919 р. угорською мовою вийшли «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, праця В. І. Леніна «Листи про тактику», а також його доповідь і заключна промова на III з'їзді Рад, видані окремою книжкою під назвою «Шляхи боротьби»⁵². Останні дві праці було включено до серії «Комуністична бібліотека». Тоді ж побачило світ перше угорське видання ленінської праці «Держава і революція». Таким чином, угорці-інтернаціоналісти дістали можливість ознайомитися з творами вождя світового пролетаріату, що мало для них величезне теоретичне і практичне значення. Повідомляючи про їх вихід, газета «Соціаліст форрадалом» пропонувала робітникам Угорщини «...не тільки прочитати ленінські праці, а й глибоко їх вивчити»⁵³.

У період діяльності Федерації іноземних груп РКП(б) на Україні угорські комуністи налагодили видання політичної літератури в Києві. У 1919—1920 рр. їх мовою вийшов ряд творів В. І. Леніна в Москві, зо-

⁴⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 549, оп. 1, спр. 13, арк. 38, 61; ф. 17, оп. 4, спр. 31, арк. 97.

⁴⁷ Декреты Советской власти.— М., 1971, т. 5, с. 174; Овсянникин Е. И. Из истории большевистской печатной пропаганды в годы гражданской войны (1918—1920): Уч. зап. Архангельск. педагогич. ин-та им. М. В. Ломоносова, 1964, вып. 16, с. 80.

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1122, оп. 1, спр. 3, арк. 10.

⁴⁹ Книжная летопись за 1918—1920 гг.

⁵⁰ Там же, 1919, № 2, с. 5; № 9, с. 3; № 21/22, с. 4, 5.

⁵¹ Восьмой съезд РКП(б), с. 502—503.

⁵² Там же.

⁵³ Szocialis Forradalom, 1918, 10 jul.

крема «Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату» та «Завдання нашої партії в Інтернаціоналі» тиражем по 10 тис. прим. кожна ⁵⁴.

Значну кількість лєнінських праць рідною мовою в досліджуваний період випустили польські комуністи. Так, у 1918 р. в Петрограді вийшла, зокрема, книга «Держава і революція». У наступному році в Києві були видані окремими випусками брошура під назвою «Тези тов. Леніна про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату», «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» і стаття «III Інтернаціонал та його місце в історії». Протягом 1920 р. ряд праць В. І. Леніна було випущено у Москві і Смоленську. Згодом в перекладі на польську мову вийшли книги «Пролетарська революція і ренегат Каутський», «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» та інші видатні твори вождя. Усього ж за період 1918—1939 рр. на території СРСР польські комуністи опублікували своєю мовою понад 60 праць В. І. Леніна ⁵⁵.

У 1919 р. Центральний виконавчий комітет Чехословацької секції РКП(б) в Москві опублікував рідною мовою книги В. І. Леніна «Пролетарська революція і ренегат Каутський» та «Держава і революція», остання з яких вийшла тиражем в 10 тис. прим. ⁵⁶ У тому ж році в Києві ним було випущено «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса.

Марксистсько-лєнінські праці були видані також болгарською, німецькою, румунською, сербсько-хорватською, словенською і французькою мовами. Ці твори відігравали величезну роль у пропаганді ідей наукового комунізму, справляли революціонізуючий вплив на комуністів, іноземних робітників і селян.

Особливо доступними для широких мас зарубіжних трудящих ставали перекладені на національні мови промови, доповіді та статті В. І. Леніна, які публікувалися в періодичній пресі інтернаціоналістів — газетах і журналах — або виходили окремими листівками. Вони визначали зміст і напрям агітаційно-пропагандистської діяльності організацій іноземних комуністів. На основі цих праць розгорталась ідейно-політична роз'яснювальна робота серед зарубіжних робітників і селян, а також у військах інтервентів.

У лєнінських публікаціях іноземні пролетарі знаходили відповіді на найживотрепетніші питання того часу: про боротьбу за мир і міжнародне становище, революційну боротьбу трудящих світу проти своїх гнобителів, про економічні й соціальні перетворення в Радянській республіці. Наприклад, у листопаді — грудні 1918 р. газети: угорська — «Соціаліст форрадалом», німецька — «Вельтреволюціон», французька — «III-ме Інтернаціонале» та ін. — опублікували національними мовами виклад доповідей і промов В. І. Леніна на Об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабзавкомів і профспілок 22 жовтня 1918 р., на VI Всеросійському надзвичайному з'їзді Рад, виступу на робітничій конференції Пресненського району Москви 14 грудня 1918 р. та ін. ⁵⁷ У січні-лютому наступного року газета чехословацьких комуністів «Прукопнік свободи» вмістила лєнінський «Лист до робітників Європи і Америки» ⁵⁸. Зокрема, в доповіді на засіданні ВЦВК Володимир Ілліч указав на надзвичайно складне й загрозливе становище Радянської Росії у зв'язку з перемогою Антанти у світовій війні, що вже визначилася на той час. Це розв'язувало імперіалістам руки для розширення воєнної інтервенції в нашу країну. Вождь закликав комуністів усвідомити нову

⁵⁴ Жаров Л. И. Указ. соч., с. 48.

⁵⁵ Kormanowa Z. Publikacja dzieł Lenina w języku polskim w latach 1918—1939 (Zarys bibliograficzny). — Z pola walki, 1960, N 2, s. 69—70.

⁵⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 7, спр. 275, арк. 15.

⁵⁷ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 37, с. 105—121, 354—367.

⁵⁸ Průkopník svobody, 1919, 27 ledna; 7 února.

величезну небезпеку для революції й довести це до широких мас трудящих⁵⁹.

Велике значення мало опублікування у вигляді брошури, а також в деяких періодичних виданнях «Тез і доповіді про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату», з якими В. І. Ленін виступив на I конгресі Комінтерну 4 березня 1919 р. Центральне югослов'янське бюро при ЦК РКП(б) випустило цей ленінський документ сербською, хорватською та словенською мовами⁶⁰. 17 травня 1919 р. його почала друкувати газета чехословацьких комуністів — «Pravda» («Правда»), що виходила в Києві. Цим самим іноземні комуністичні групи виконували вказівку вождя революції про важливість роз'яснення «...широким масам робітничого класу історичного значення, політичної і історичної необхідності нової, пролетарської, демократії, яка повинна бути поставлена на місце буржуазної демократії і парламентаризму»⁶¹.

Виняткова роль у пропаганді політики більшовицької партії, показі справді народного характеру створеної нею соціалістичної держави належала Програмі РКП(б), прийнятій її VIII з'їздом. Цей історичний документ публікувався окремими виданнями і в періодичній пресі всіма іноземними групами РКП(б). В. І. Ленін з особливою силою висловив упевненість у тому, що Програма більшовицької партії буде найсильнішим матеріалом для пропаганди й агітації серед зарубіжних трудящих, тим документом, на основі якого вони скажуть: «Тут наші товариші, наші брати, тут робиться наша спільна справа»⁶².

Необхідно відзначити, що зарубіжні робітники та селяни в нашій країні змогли ознайомитися з Програмою РКП(б) й іншими матеріалами VIII з'їзду партії більшовиків рідною мовою у досить великому обсязі. Наприклад, «Vörös Újság» («Червона газета»), що виходила в Києві, розпочала друкувати Програму угорською мовою 7 червня і продовжувала її публікувати у восьми наступних номерах⁶³. У червні — липні вона була надрукована в болгарській «Комуні» і румунській газеті «Comunistul» («Комуніст»), які видавалися в Одесі влітку 1919 р.

Величезний ідейно-політичний заряд несли й публіцистичні матеріали про вождя революції, що публікувалися в інтернаціоналістських періодичних виданнях. Ряд газет — польська «Prawda» («Правда») ⁶⁴, румунська «Lupta» («Боротьба») ⁶⁵ та ін. — вже незабаром після перемоги Великого Жовтня вмістили біографічні нариси, які розповідали про життєвий шлях В. І. Леніна, його революційну діяльність та геніальні твори, що були величезним вкладом у дальший розвиток марксизму. Інформація, яка містилася там про керівника більшовицької партії, його роль у російській революції та міжнародному робітничому русі, ставала здобутком широких мас іноземних трудящих у нашій країні й за рубежом. В окремих випадках газетні статті та нариси виявилися першими публікаціями про В. І. Леніна іноземними мовами⁶⁶.

Преса інтернаціоналістів з гнівом відгукнулася на найчорнішу справу контрреволюції — її замах 30 серпня 1918 р. на життя В. І. Леніна. «Нехай кожний робітник, — писала наступного дня після цієї тяжкої звістки польська «Трибуна», — віднині стоятиме, як солдат, на бойовій

⁵⁹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 37, с. 112.

⁶⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 549, оп. 6, спр. 37, арк. 8.

⁶¹ Ленін В. І. Резолюція до тез про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату: I конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, 2—6 березня 1919 р.—Повне збір. творів, т. 37, с. 487.

⁶² Ленін В. І. Резолюція про ставлення до середнього селянства: VIII з'їзд РКП(б), 18—23 березня 1919 р.— Там же, т. 38, с. 206.

⁶³ Див.: «Vörös Újság», 1919. jun. 7, 21, 28; jul. 5, 12, 19, 26; aug. 2.

⁶⁴ Prawda (Minsk), 1917, 8 (20) listop.

⁶⁵ Lupta (Odessa), 1917, 14 (26) noiemb.

⁶⁶ Зокрема, стаття, вміщена в номері від 14 листопада 1917 р. в газеті «Lupta», на думку дослідників, стала першою публікацією про В. І. Леніна румунською мовою (Див.: Р о ж к о В. Дружба, закаленная в боях.— Кишинев, 1965, с. 14).

вахті»⁶⁷. Центральний орган угорських комуністів — «Соціаліш форрадалом» — закликав «відомстити банді вбивць». «Хай будуть прокляті вбивці, які посміли піднести руку на нашого любимого вождя! — писала ця газета. — Бажаємо тов. Леніну найшвидшого одужання. Ми виконаємо усі його накреслення...»⁶⁸. Як і вся партійно-радянська преса нашої країни, газети інтернаціоналістів інформували своїх читачів про стан здоров'я Володимира Ілліча.

Зі сторінок друкованих органів зарубіжних комуністів-інтернаціоналістів В. І. Ленін постає як найвидатніший революціонер і прозорливий теоретик нової епохи, геніальний вождь світового пролетаріату. Так, газета польських комуністів «Trybuna komunistyczna» («Комуністична трибуна»), що видавалася в Москві, у статті, присвяченій 50-річчю від дня його народження, писала, що В. І. Ленін «...є тим видатним вождем, який швидше й точніше, ніж інші, передбачив революційну зорю. А тепер, у період безпосередньої боротьби за диктатуру пролетаріату, він стоїть біля керма пролетарської держави, і залізна рука цього керівника веде корабель до мети крізь розбурхані хвилі. Тепер ми бачимо, що теоретик і організатор виявився державним діячем величезного масштабу, що він створений з того матеріалу, з тієї дорогоцінної руди, з якої історія виховує вождів, які прокладають людству нові шляхи»⁶⁹.

Таким чином, виникнення і плідотворна діяльність у Радянській країні в досліджувані роки широко розгалуженої мережі друкованих органів іноземних комуністичних груп, велика практична допомога з боку ЦК РКП(б) й особисто В. І. Леніна, пов'язана з їх виданням і розповсюдженням, стали результатом послідовного здійснення партією більшовиків політики інтернаціоналізму, міжнародної пролетарської солідарності. Інтернаціоналістська преса активно сприяла тому, що багато зарубіжних трудящих, військовополонених, робітників і селян розумом і серцем сприйняли Великий Жовтень, зрозуміли його значення і подали радянському народові дійову допомогу в захисті ним революційних завоювань.

За даними дослідників, у роки громадянської війни пліч-о-пліч з силами нашого народу за владу Рад боролися приблизно 250—300 тис. представників інших народів⁷⁰, серед них — угорці, китайці, югослави, чехословаки, болгар, німці, румуни, поляки та ін. І хоч чисельність бійців-інтернаціоналістів у складі Червоної Армії (їх кількість у буржуазних фальсифікаціях з певною метою неймовірно перебільшувалася) була відносно невеликою (в 1920 р. вона становила лише 0,5—1%), вони все ж значною мірою допомогли радянському народові відстояти справу Великого Жовтня перед лицем об'єднаних сил внутрішньої контрреволюції та міжнародного імперіалізму. Сам факт участі іноземних трудящих у захисті Радянської влади мав, за словами В. І. Леніна, величезне морально-політичне значення для робітників і селян молоді республіки в їх священній боротьбі.

Важливою була роль інтернаціоналістської преси і в донесенні крізь завісу буржуазної брехні й наклепів правди про соціалістичну революцію в Росії до трудящих мас Заходу, завдяки чому в русі солідарності з нею взяли участь мільйони людей за рубезем, а солдати військ інтервентів, усвідомивши це, рішуче відмовлялися воювати проти влади Рад.

⁶⁷ Trybuna, 1918, 1 wrześ.

⁶⁸ Szociális Forradalom, 1918, okt. 16.

⁶⁹ Trybuna komunistyczna, 1920, 30 kwiet.

⁷⁰ Див.: Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия.— М., 1983, с. 235.

С. А. Цвилюк

В. И. ЛЕНИН И ПЕЧАТЬ ИНОСТРАННЫХ
КОММУНИСТИЧЕСКИХ ГРУПП РКП(б) (1918—1920 гг.)

Резюме

Статья раскрывает роль В. И. Ленина в организации и деятельности печати иностранных групп РКП(б), выходившей на многих языках в Советской республике в период гражданской войны. Особое внимание уделяется освещению вопроса о публикации на страницах периодических изданий интернационалистов, а также в виде брошюр и листовок многочисленных ленинских произведений, на основе которых осуществлялись идейно-политическая разъяснительная работа среди широких масс зарубежных рабочих и крестьян и среди солдат интервентских войск, привлечение их на сторону социалистической революции.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ ДАВНЬОРУСЬКОГО МІСТА
(на матеріалах Південно-Західної Русі)

Як неодноразово підкреслювалося в історіографії, розвиток феодальних міст відповідав основному напрямові історичного прогресу в часи середньовіччя. Радянські історики розробили теорію походження та розвитку давньоруських міст, досягли чималих успіхів у дослідженні різних аспектів цієї широкої теми, зокрема таких, як умови, рушійні сили, конкретні шляхи й супроводжуючі фактори виникнення міських поселень, їх типологія, закономірності існування тощо¹. Однак багато з них ще залишаються дискусійними. В цій статті зроблено спробу продовжити висвітлення деяких з названих питань на основі марксистсько-ленінської методології, спираючись на досягнення радянської науки в розробці теорії походження й розвитку феодального міста на східнослов'янських землях і на конкретні матеріали досліджень південноруських міст.

До числа найважливіших питань історії належить взаємозв'язок між виникненням і розвитком міських центрів та формуванням території земель і князівств. Свого часу автор цих рядків зауважив, що міста, утворюючись в процесі розвитку феодальних відносин, у свою чергу, активно впливали на переростання племінних об'єднань у державні — землі й князівства. Наступні дослідження дають можливість розвинути і дещо конкретизувати цю думку, зокрема на матеріалах Галицької і Волинської земель.

Ми повною мірою поділяємо висловлювання Б. О. Рибакова про те, що «державність у її чіткій формі виникає лише тоді, коли складається більш-менш значна кількість подібних (міських.— М. К.) центрів, що використовувалися для утвердження влади над аморфною масою общинників»². Додамо, що міста справляли значний вплив і на зміцнення державності, і на поглиблення суспільного поділу праці й обміну, і на розвиток ремесел, промислів, землеробства й тваринництва.

¹ Хорошкевич А. Л. Основные итоги изучения городов XI — первой половины XVII в. — В кн.: Города феодальной России. М., 1966, с. 50; Куза А. В. О происхождении древнерусских городов: (история изучения). — Крат. сообщения Ин-та археологии АН СССР (далі — КСИА АН СССР), 1982, № 171, с. 9—15.

² Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982, с. 95.

Є підстави припускати, що не лише в піднесенні, а й у занепаді тих чи інших територіальних об'єднань значною мірою «винні» міста. Так, захиріння Червена призвело в кінцевому підсумку до занепаду Червенської землі. Цей фактор відіграв вагомий роль поряд з іншими: змінами у соціально-економічних відносинах, недостатнім розвитком ремісничого і сільськогосподарського виробництва. Те ж саме можна сказати про Теребовль, що виявився безсилим консолідувати навколо себе майбутню землю і поступився в цьому новому місту Галичу.

Червенська земля, що вперше згадується (як «Червенські гради») в літопису під 981 р.³, була одним з найдавніших територіальних утворень у Південно-Західній Русі, на основі яких згодом формувалася Волинська земля. Роль Червена як організуючого ядра Червенської землі досі належним чином не вивчено. Він не став феодальним містом з розвинутими ремеслами і торгівлею. Коли 981 р. спалахнув конфлікт між Руссю і Чехією, Червенська земля ще перебувала в стадії формування. Її головне місто ще не встигло консолідувати навколо себе територію, що тяжіла до нього. А вже після 1031 р. повідомлення про «Червенські гради» (тобто Червенську землю) зникають з літописів. Натомість кілька разів у джерелах згадується Червен, проте не завжди навіть як центр дрібного, удільного князівства. Тому слід думати, що Червенська земля як окреме утворення існувала недовго і незабаром стала західною частиною Волинської землі, яка інтенсивно складалася протягом XI ст.

Як і Червен, виявилось безсилим консолідувати навколишні території інше протомісто, розташоване недалеко від нього, — Волинь, давній центр племінного союзу волинян. «Повість временних літ» згадує Волинь під 1018 р. як добре укріплену фортецю, форпост Давньоруської держави на її західних рубежах⁴. Однак як ремісничо-торговельний осередок Волинь згодом не розвивався, не відігравши помітної ролі в утворенні Волинської землі.

Червен і Волинь були територіальними центрами лише до межі між першою та другою чвертями XI ст., а потім на авансцену виступило нове економічне, соціальне і політичне утворення, навколо якого поступово сформувалася Волинська земля, — місто Володимир.

Однією з основних причин швидкого занепаду Червене і Волиня слід вважати їх недосить вигідне географічне розташування для розвитку економіки, внаслідок чого вони виявились осередками слабких сільськогосподарських округ, що, в свою чергу, негативно вплинуло на поширення у них ремесел, промислів і торгівлі. До того ж через ці міста не проходили торгові шляхи. Негативну роль відіграло також їх прикордонне розташування, завдяки чому Червен і Волинь постійно перебували під загрозою вторгнення польських феодалів.

Слід враховувати й таку обставину. Як протоміста, Червен і Волинь виникли в дофеодальну епоху, були породженням родоплемінного ладу і виявились безсилим задовольнити вимоги нової, феодальної формації.

До найдавніших об'єднань на території майбутнього Галицько-Волинського князівства належала також Перемишльська земля — «горная страна Перемышльская», як назвав її галицький літописець XIII ст. Оскільки в першому повідомленні літопису Нестора про Перемишль під 981 р. це місто поставлене навіть перед Червеном⁵, можна припустити, як зробив А. М. Насонов, що вже тоді воно було центром окремої землі⁶.

³ Повесть временных лет. М.; Л., 1950, ч. 1, с. 58.

⁴ Там же, с. 96—97.

⁵ Там же, с. 58.

⁶ Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. — М., 1951, с. 132.

Історики відзначали вигідне географічне розташування Перемишля, поблизу якого проходив давній торговий шлях з Регенсбурга через Прагу і Краків на Русь⁷. Проте сприятливе економічно місцеположення Перемишля було невдалим у соціальному та політичному відношеннях. На жаль, ступінь археологічного дослідження городища Перемишля залишає бажати кращого. Згідно з одержаними при розкопках даними це протомісто виникло у другій половині X ст. Могутні земляні вали оточували площу близько 1 га (тобто навіть меншу, ніж площа «городка Кия» кінця V—VI ст. н. е., що дорівнювала 2 га). Однак протягом XI—XII ст. Перемишль перетворився на справжнє феодальне місто і до середини XIII ст. його площа становила вже понад 30 га. На Замковій горі розкопано залишки укріпленого князівського палацу, що височів за валами дитинця. Під горою було розташоване Передгороддя — торгово-ремісничий район міста⁸.

Літописи відображали процес поступової, хоч і уповільненої консолідації Перемишльської землі навколо її головного осередку. «Повість временних літ» під 1086 р. повідомляла, що в Перемишлі вже існував князівський стіл, на якому сидів старший серед братів Ростиславичів — Рюрик⁹. Коли 1092 р. він помер, престол перейшов до наступного за старшинством брата — Володаря. У рішенні знаменитого князівського з'їзду 1097 р. у Любечі зазначалося: «Кождо да держить отчину свою, ...а им же роздаял Всеволод (Ярославич, київський князь.— М. К.) города: Давыду Володимерь, Ростиславичема Перемышль Володареви, Теребовль Василкови»¹⁰. Всеволод Ярославич помер 1093 р. Отже, Володар одержав Перемишльську волость між 1092 і 1093 рр. На князівському з'їзді її було визнано спадковим володінням Ростиславичів.

Незважаючи на це, Перемишль, що на відміну від Червеня чи Волині став феодальним містом, так само, як і вони, не перетворився на соціально-економічний і політичний осередок Галицької землі, яка формувалася в XII ст. Причиною цього були недостатній економічний потенціал міста і його вкрай незручне для консолідації навколишньої території розташування. Місто немовби загубилося в горах, на самому краєчку Галицької землі, що складалася в той час.

Перемишльському боярству вдалося лише добитися певної автономії в складі Галицького князівства. Коли 1156 р. київський князь Ізяслав Мстиславич виступив у похід проти свого брата Володимира, що княжив на Волині, той «утече Перемышлю»¹¹ під захист місцевих бояр. Тривалий час у Перемишлі зосереджувалася ворожа центральній владі Галицького князівства опозиція. Наприкінці 1230 — на початку 1231 р. Олександр Белзький після невдалої спроби скинути з галицького престолу Данила Романовича «выбегъшу в Перемышль к съветником своим»¹² (тобто до опозиційних Данилові феодалів).

Серед міських центрів, що виникли наприкінці X ст., привертає увагу Володимир — столий град Волинської землі, яка в основному склалася протягом XI ст. і продовжувала розвиватися в наступному столітті. З двох складових частин Галицько-Волинської Русі Волинь утворилася першою, тоді як Галицька земля формувалася лише в XII ст.

Час заснування Володимира-Волинського неможливо точно встановити. Розповідаючи під 988 р. про адміністративну реформу Володимира Святославича (заміну місцевих князів синами-посадниками).

⁷ Тихомиров М. Н. Древнерусские города.— М., 1956, с. 336.

⁸ Słownik starożytności słowiańskich. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1970, т. 4, з. 1, с. 387—388.

⁹ Повесть временных лет, ч. 1, с. 136.

¹⁰ Там же, с. 170—171.

¹¹ Летопись по Ипатскому списку.— СПб., 1871, с. 333.

¹² Там же, с. 558.

автор «Повісті временних літ» повідомив, зокрема, що київський князь «посадиша... Всеволода Володимери»¹³. Однак немає особливих підстав вважати 988 р. роком заснування Володимира чи навіть одним з перших років його існування. Адже запис Нестора був, безперечно, підсумковим, сумарним. Водночас не доводиться сумніватися в тому, що місто Володимир існувало вже на початку 90-х років X ст., оскільки сам Всеволод зникає з політичного горизонту Русі близько 995 р.¹⁴

Археологічні джерела свідчили, однак, про те, що протягом тривалого часу Володимир залишався порівняно невеликим містом із слабо розвинутими ремеслами і торгівлею, будучи однією з фортець поблизу західного порубіжжя Київської Русі. Як вважав М. К. Каргер, «до середини XII ст. у Володимирі, напевне, не було кам'яних храмів»¹⁵ — основної ознаки розвинутого феодального міста. На нашу думку, серед міських функцій Володимира ще довго переважала адміністративна: він був центром князівської влади і судочинства, сюди надходила данина з усієї землі.

Тому зрозуміло, що невелике місто-фортеця, яким залишався Володимир наприкінці X—XI ст., не могло справляти достатньо сильного консолідуючого впливу на прилеглі до нього землі. Не випадково саме поняття «Волинь» чи «Волинська земля» досить пізно з'явилося в джерелах. Згадка про неї (до того ж побіжна) вперше зустрічається аж під 1077 р., коли у боротьбі за владу в Руській землі між Ярославичами «Всеволод же иде противу брату Изяславу на Волинь*, и сотвориста мир, и пришед Изяслав седе Кыеве»¹⁶.

Проте в XII ст., особливо в другій його половині, Володимир швидко розвивається, перетворившись на одне з найбільших міст Русі¹⁷. Його соціально-економічний потенціал значно зріс, що вирішальною мірою вплинуло на завершення формування Волинської землі в другій половині XII ст.

Багато неясного містить і проблема складання Галицької землі. Історики з давніх-давен дивувалися з приводу незвичайно пізньої (на думку абсолютної більшості) появи Галича на сторінках джерел — у 1140 р. Вважаючи, що Галицька земля утворилася в XI або ще й у другій половині X ст., багато з них неодноразово робили спроби «удревнити» Галич, довести, ніби він виник набагато раніше від першої згадки про нього в авторитетному джерелі — Київському літописному ізводі під 1140 р.¹⁸ З подібною метою досить тенденційно використовувались як писемні, так і речові джерела¹⁹. При цьому залишилося чомусь на другому плані ключове питання — про час перетворення сільського поселення на торгово-ремісничий осередок, тобто про справжнє виникнення міста (точніше, протоміста) Галича. Тим часом, хоча й немає сумнівів у тому, що сільське поселення на Крилоській горі існувало з VIII—IX ст., навряд чи воно було укріплене (одна з визначальних ознак феодального міста!) раніше кінця XI — початку XII ст.

Прагнення будь-що довести існування міста Галича в XI ст. і навіть раніше ґрунтується на безпідставній впевненості в тому, що цей

¹³ Повесть временных лет, ч. 1, с. 83.

¹⁴ Лихачев Д. С. Комментарий. — В кн.: Повесть временных лет. М.; Л., 1950, ч. 2, с. 343.

¹⁵ Каргер М. К. Вновь открытые памятники зодчества XII—XIII вв. во Владимире-Волынском. — Учен. зап. Ленингр. гос. ун-та, 1958, № 252, сер. обществ. наук, вып. 29, с. 3.

* Д. С. Лихачев розуміє цей топонім як місто Волинь (Лихачев Д. С. Комментарий, с. 411), ми ж гадаємо, що в джерелі йдеться про землю, територію, на що вказує не лише прийменник «на», а й сам контекст повідомлення літопису.

¹⁶ Повесть временных лет, ч. 1, с. 132.

¹⁷ Тихомиров М. Н. Указ. соч., с. 316—322.

¹⁸ Летопись по Ипатскому списку, с. 218.

¹⁹ Див., наприклад, Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича. — В кн.: Славянские древности. К., 1980, с. 137 і далі.

осередок древньої* Галицької землі мав виникнути принаймні тоді, коли були засновані інші найдавніші міста західноруського регіону: Червен, Волинь, Перемишль та ін. Але ж Галицька земля належала до числа порівняно пізніх — звичайно, за мірками Південно-Західної Русі — територіальних утворень. Як і Галич, вона вийшла на історичну арену близько середини XII ст. Головна причина цього полягала в тому, що майбутня земля формувалася в основному за рахунок двох волостей — Перемишльської й Теребовлянської (володінь Ростиславичів), а також освоєння нових земель на заході, півночі й півдні. В центральній частині Галицької землі в ході розвитку внутрішніх соціально-економічних відносин у першій третині XII ст. утворюються нові феодальні осередки — Звенигород, а потім і Галич.

Крім того, саме по собі раннє виникнення того чи іншого міста (у даному випадку Галича) ще не означає швидкого й автоматичного складання землі навколо нього. Для цього повинен створитися цілий комплекс географічних, економічних і соціальних умов, що видно на прикладі Волині. Місто під цією назвою засноване наприкінці X — на початку XI ст., а Волинська земля сформувалася не лише пізніше (в другій половині XI—XII ст.), а й навколо іншого, нового центру — Володимира.

На наш погляд, Галич зовсім не випадково вперше згадується в Київському літописному ізводі під 1140 р. Науковці вже відзначали посилене зростання кількості й збільшення розмірів давньоруських міст з 40-х років XII ст. Як встановив М. М. Тихомиров, масові згадки про них на Русі в джерелах починаються саме з цього часу²⁰.

Причини прискореного утворення міст на Русі, зокрема Південно-Західній, саме з 40-х років XII ст. полягають, без сумніву, в глибинних процесах соціально-економічного розвитку Східної Європи. Характеризуючи цю добу, Б. О. Рибakov писав: «Важливим елементом середньовічного суспільства були міста, що розвивалися тієї пори особливо бурхливо і повнокровно»²¹.

З іншого боку, утворення нового князівства на родових землях Ростиславичів сприяло активізації суспільно-господарських процесів, що визначали складання Галицької землі як об'єктивно існуючого соціально-економічного організму, а також виникненню і зростанню її міст, насамперед Галича.

Об'єднання значної частини західноруських земель навколо Галича полегшувалося внаслідок відцентрових процесів доби феодальної роздробленості, що невпинно наростали протягом другої половини XII — першої третини XIII ст. Київський політичний осередок виявився неспроможним перешкодити створенню сильного Галицького князівства і його певному політичному обособленню. Майже протягом усієї другої половини XII ст. київський великий князь здійснював безуспішні спроби підкорити Галицьку землю.

Пізнє порівняно з іншими південноруськими землями формування Галицької землі спричинило незначну кількість міст, що існували на її території в другій половині XII ст. Київський літопис другої половини XII ст., в якому використано галицькі джерела, назвав лише десять нових міст у цій землі. Однак, очевидно, більшість з них була не справжніми міськими центрами, а порубіжними оборонними замками.

Порівняно повільний розвиток процесів містоутворення в Галицькій землі другої половини XII ст. пояснюється, поряд з наведеними вище міркуваннями, ще й тією обставиною, що ремесла, промисли й

* В. В. Ауліх навіть дав підзаголовок одній з своїх праць «З історії Галицької землі V—X ст.» (У кн.: Київська Русь: Культура, традиції.— К., 1982), хоча, зрозуміло, ця земля не існувала не лише у V, а й у X ст.

²⁰ Тихомиров М. Н. Указ. соч., с. 36 і далі.

²¹ Рыбаков Б. А. Первые века русской истории.— М., 1964, с. 155.

торгівля цієї землі протягом тривалого відрізка часу зосереджувалися переважно у стольному граді, економічного і політичного потенціалу якого вистачало для консолідації більшої частини території князівства. Неабияку роль у цьому відіграла також концентрація боярських садиб навколо Галича, що встановив археолог В. Й. Довженко на основі виявлених ним їх залишків²². За всіма цими ознаками Галицька земля наближається до Новгородської, в якій у давньоруські часи також існувало мало міст, а стольний град переважав усі інші.

Слід зазначити, що уповільненість процесів виникнення міст у Галицькій землі характерна як для XII ст., так і для більшої частини XIII ст. За винятком Львова, там тоді не з'явилося жодного нового міського центру. Причини цього явища полягали і в своєрідності соціально-економічного розвитку названої землі, зокрема в концентрації великого феодального землеволодіння навколо старих міст (Перемишля, Терембля, Звенигорода, Галича) і традиційній слабкості центральної влади²³, що спрямувала всі свої зусилля на боротьбу проти боярської опозиції.

Пізнання закономірностей виникнення міст дає можливість визначити особливості формування території земель і князівств Давньої Русі. Якщо нанести на карту всі відомі з літописів західноруські міста X—XI ст. — Червен, Перемишль, Волинь, Белз, Бужськ, Всеволож та ін., то неважко перекоонатися в тому, що майже всі вони зосереджені на невеликому просторі біля витоків Західного і Південного Бугу, Стиру, Сяну і Вепру. Ця родюча (звичайно, порівняно із сусідніми землями) рівнина і стала серцевиною майбутньої Галицько-Волинської Русі.

Характер розташування міст на Волині в другій половині XI ст., хронологія їх появи дають підстави вважати, що почала освоюватися далі територія південно-східної частини цієї землі, де виникли Дорогобуж, Острог, Вигошів. Ця тенденція зберігалася і в XII ст., до середини якого майже всі нові міста Волині зосередилися в її східній частині. З 11 міст, які виникли на Волині в другій половині XII ст., лише три з'явилися у центральному районі землі, всі ж інші було засновано поблизу київських рубежів — у Погоринні, в басейнах Горині й Случі.

На нашу думку, це пояснювалося близькістю східних регіонів Волині до Київської землі, що склалася набагато раніше від першої й справляла на неї значний вплив. Не можна забувати також про діяльність київського уряду, спрямовану на включення Волині до складу великокнязівського домену. Інколи влада київського князя поширювалася навіть на значну частину Волинської землі, що лише формувалася. Зрозуміло тому, що найбільш інтенсивно в економічному плані розвивалися райони, які безпосередньо прилягали до Київської землі — володіння князя. З іншого боку, натиск зі сходу змушував волинських князів будувати на київському пограниччі замки, частина з яких згодом переросла у феодальні міста.

Навпаки, північна, західна й південна частини Волинської території тривалий час заселялись і обростали містами повільніше, причиною чого була, на наш погляд, зовнішня небезпека: на заході — з боку польських феодалів, на півночі — ятвязьких князів, на півдні — половецьких ханів. Лише об'єднання Волині з Галичиною в 1199 р. і створення могутнього князівства, здатного захистити свої кордони від ворога, привело до більш рівномірного освоєння території обох земель, зокрема до виникнення значної кількості міст біля рубежів з Польщею і Литвою.

Виникнення і розвиток нових міст на Русі були, як відомо, наслідком дії об'єктивних соціально-економічних процесів: поглиблення фео-

²² Довженко В. Й. Селища й городища в окрестностях древнего Галича.— КСИА АН УССР, 1955, вып. 4, с. 12—13.

²³ Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.— М., 1950, с. 177 та ін.

далізації суспільства, прогресуючого відділення ремесла від сільсько-го господарства, поживавлення суспільного обміну тощо. Водночас не можна ігнорувати діяльність верхівки панівного класу, спрямовану на створення міст. Ученими встановлено, що опорою центральної влади на місцях, осередками збирання і перерозподілу феодалної ренти виступали міста. На Волині і особливо в Галичині сильною була феодална опозиція, у боротьбі проти якої князівський уряд прагнув використати населення міст. Ф. Енгельс зазначав, що намагання спертися на вищі й середні шари міської людності було типовим для боротьби європейських володарів проти феодалного сепаратизму і за централізацію держав²⁴. Це значною мірою стосується й Київської Русі.

В. Т. Пашуто справедливо зауважував: «Князь Данило проводив свідоmu політику будівництва міст (тієї ж політики дотримувався Ярослав Осмомисл, що «ростроил землю свою»)»²⁵. Ми б додали до них також батька Данила — Романа Мстиславича. Сказане здається нам особливо доречним щодо міст на пограниччі, що виникали спочатку як укріплені фортеці або замки.

Феодална анархія, що охопила Галицьку і Волинську землі після смерті Романа Мстиславича (1205 р.), негативно позначилася на процесах містоутворення. Протягом першого двадцятиріччя XIII ст. в обох землях будуються в основному лише порубіжні фортеці, що диктувалося потребами оборони від агресивних сусідів — угорських, польських, литовських і ятв'язьких феодалів та половецьких ханів.

Під 1205 р. (що приблизно відповідає 1210 р.*) Галицько-Волинський літопис повідомив, що «Олександр** прия Угровеск, Верещин, Столпье, Комовь, и да Василкови (Романовичу) Белз»²⁶. На той час удільний князюк Олександр заволодів стольним градом Волинської землі Володимиром і почувався там повновладним господарем. Перелічені літописцем забузькі населені пункти на русько-польському пограниччі, очевидно, являли собою стабільний територіальний комплекс. Адже в тому самому порядку називає їх автор джерела в розповіді про повернення близько 1220 р. Данилом Галицьким забузьких земель: «Данилу же возвратишуся к домови, и еха с братом, и прия Берестий, и Угровеск, и Верещин, и Столпье, Комов и всю украину»²⁷. Ця волинська «украина» повинна була, певна річ, скластися раніше від першої згадки про неї в літопису. Можливо, згадані оборонні фортеці спорудив ще Роман Мстиславич, коли князував на Волині.

На жаль, відзначені Галицько-Волинським літописом міста між Західним Бугом і Вепрем зовсім не досліджені археологами і локалізуються в основному за топонімічними аналогіями²⁸. Вбачаємо певну закономірність у тому, що археологи досі не виявили міст у цій частині волинської «україни»: вони були, по суті, оборонними замками, тому на їх місці не залишилося слідів діяльності ремісничо-торгового населення. Самі ж захисні споруди Угровська, Верещина, Столп'я і Комова (за винятком знаменитої башти-донжона в Столп'ї) були швидше за все зруйновані литовськими феодалами в другій половині XIV ст., коли вони захопили більшу частину Волині.

Втім, цілеспрямована діяльність князівської влади в справі створення міст у ряді випадків була причиною переростання порубіж-

²⁴ Див.: Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 393.

²⁵ Пашуто В. Т. Указ. соч., с. 164.

* Для Галицько-Волинського літопису хронологію склав хтось з пізніших (ймовірно, XV ст.) редакторів, внаслідок чого всі його дати потребують серйозного корегування.

** Олександр Всеволодович, князь Белза.

²⁶ Летопись по Ипатскому списку, с. 483.

²⁷ Там же, с. 490.

²⁸ Див., наприклад: Барсов Н. Географический словарь Русской земли (IX—XIV ст.) — Вильна, 1865, S. V.

них фортець на справжні міські ремісничо-торгові центри. Одним з таких динамічно сформованих міст був Холм, що займав ключову позицію на західному пограниччі Волині з Польщею. Галицько-Волинський літопис розповів про його заснування Данилом Романовичем через багато років після цієї події, близько 1256 р. Вважаємо, що Холм виник у 1237 — 1238 рр., про що свідчать такі дані. Місто згадується в літописній оповіді про набіг Конрада Мазовецького на Волинь: «Кондратови же ставшу где ныне Холм стоит»²⁹, отже, тоді Холм ще не існував. А похід Конрада проти Романовичів слід датувати найімовірніше літом 1237 р. Але вже в наступному році Данило перебував у, напевне, тільки-но зведеній фортеці, коли галицьке віче заклиало його на князювання: «Приде вестъ Данилу в Холмъ будущю ему, яко Ростислав сошел есть на Литву»³⁰. Данило ж вокняжився у Галичі 1238 р.³¹

Наші попередники чомусь не звертали особливої уваги на свідчення Галицько-Волинського літопису, з якого виходить, що спочатку був збудований невеликий замок Холм, що переріс згодом у велике й дуже укріплене місто, яке не змогли навіть здобути ординські завойовники в 1241 р.: «И створи (Данило) градець мал, и видеv же, яко бог помощник ему, и Иоанн спешник ему есть, и созда град иный, его же татарове не возмогоша прияти, егда Батый всю землю Рускую пойма»³².

Улюблене місто Данила Романовича, перетворене ним на другу столицю Галицько-Волинського князівства (першою залишався Галич), Холм часто згадувався в літопису. Галицький книжник докладно описував будівництво цього міста, розповідав про його могутні фортифікаційні споруди. За останнім словом військової науки свого часу Данило звів у Холмі величезну башту-донжон. Такі башти ставилися всередині міських стін чи валів, поблизу найбільш вразливих під час штурму місць. На них розміщувалися стрільці з луків і арбалетів, металеві пристрої типу катапульт чи баліст, що перешкоджали ворогові наближатися до стін міста й будувати облогові машини: «Вежа же среде города высока, якоже бити с нея окрест града, подоздана каменьем в высоту 15 лакот (локтів), создана же сама древом тесаным»³³.

Судячи з літописної розповіді про невдалу спробу ординського воєначальника Бурундая в 1258 р. заволодіти Холмом, місто мало міцні стіни із заборонами (брустверами). На випадок облоги в ньому були металеві машини («и утверждение города крепко пороки и само-стрелы»). На підступах до Холма збудовані добре укріплені замки, один з яких описаний галицьким літописцем: «Стоит же столп поприще от города камен, а на нем орел камен изваян, высота же камня десяти лакот, с головами же и с подножьями двенадцать лакот»³⁴. Залишки описаної башти холмського сторожового укріплення-замку збереглися до наших днів.

Археологами Холм вивчений поки що недостатньо. Розкопки у місті велися лише в 1910—1912 рр. архітектором П. П. Покришкіним та істориком Ф. В. Кораловим. Звіт про них не зберігся. В архіві Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР є лише чорнові креслення розкопок і близько 50 фотографій виявленої тоді стіни

²⁹ Літопись по Ипатскому списку, с. 516.

³⁰ Там же, с. 517.

³¹ Пашуто В. Т. Указ. соч., с. 217.

³² Літопись по Ипатскому списку, с. 558. Тому не можна погодитися з думкою П. О. Раппопорта про те, начебто заснування Холма слід відносити до 30—40-х років XIII ст. і немає можливості уточнити це приблизне датування (Раппопорт П. А. Холм.— Сов. археология, 1954, т. XX, с. 313).

³³ Літопись по Ипатскому списку, с. 559.

³⁴ Там же.

й різних архітектурних фрагментів. П. П. Покришкін і Ф. В. Коралов повідомили в пресі про знахідки «дубових ряжів», подібних до київських. На думку П. О. Раппопорта, що вивчав архівні матеріали, це були кріплення схилів високого горба, на якому зводилося місто.

Могутнє місто-фортеця Холм було засновано Данилом Романовичем на місці давньоруського городища. Збереглися частина стіни Данилового Холма з білого і зеленого вапняку, підвалини кам'яної башти — напевне, описаного в Галицько-Волинському літописі донжона. До речі, повідомляючи про будівництво Холма, літописець згадував про те, що тоді використовувався «галичний белый» і «холмський зелений» камінь³⁵. Знайдені в місті фрагменти архітектурних деталей «мають багато спільного з архітектурними деталями пам'яток владими́ро-суздальського будівництва XII — початку XIII ст. і ще більше з пам'ятками Галича»³⁶.

Галицько-Волинський літопис свідчить про цілеспрямованість і наполегливість Данила Романовича в справі будівництва міст і пору́бжних фортець. Незабаром після битви під Ярославом 1245 р. Золота Орда почала вимагати від князя впустити татарських баскаків до Галицької землі. Данило «бысть в печали велице, зане не утвердил бе земле своея городы»³⁷. Таким чином, князь укріплював міста і будував замки насамперед з метою відбиття іноземної агресії, у даному випадку — ординської.

До 30-х років XIII ст., на нашу думку, слід віднести й зміцнення урядом Галицько-Волинського князівства свого південного рубежу вздовж Дністра. Було укріплено одне з найбільших міст Пониззя — Бакота і споруджено прикордонний замок Каліус. Разом з існуючими на той час у середній течії Дністра Ушицею, Кучелмином, Онутом і Плавом вони становили міцну захисну лінію, здолати яку не змогли не лише заго́ни бояр, що підтримували чернігівського претендента на галицький стіл Ростислава, а й численні орди Куремси (50-і роки XIII ст.). До цієї оборонної лінії входило і головне за своїм економічним й культурним значенням місто Пониззя — Василів. Він уперше згадується в Галицько-Волинському літопису в розповіді про війну 1230 р. між Данилом Романовичем і угорським королем Андрієм³⁸, але був, напевне, заснований раніше.

У XIII ст. з'явився новий тип замку — боярський. Серед численних боярських гнізд у Галицькій землі літописець називав Вишню, Судиславів двір і Арбузовичі. На початку 30-х років XIII ст. проти Данила Романовича було організовано боярську змову, «а Филип (боярин) безбожный зва князя Данила во Вишню: другий свет (змову.— М. К.) створиша на убьенье его со Александром (Всеволодовичем)»³⁹. Цей боярський замок був докладно вивчений археологом О. О. Ратичем. Вчений пов'язує його з городищем у м. Судова Вишня Львівської області, що мало вал, основу якого складали розкопані велетенські дерев'яні конструкції-кріплення⁴⁰. Такого типу вали оточували й інші великі давньоруські міста, навіть Київ.

Поява замків нового типу — боярських — зумовлювалася формуванням великого феодального землеволодіння, зародженням земельної аристократії як у центрі Давньоруської держави, так і в окремих землях і князівствах. Особливо могутнім став боярський прошарок у Галицькій землі. Вотчинники-феодала засіли в своїх укріплених маєт-

³⁵ Там же.

³⁶ Раппопорт П. А. Указ. соч., с. 315—320.

³⁷ Летопись по Ипатскому списку, с. 535.

³⁸ Там же, с. 508.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Ратич О. О. До питання про соціально-економічний характер літописної Вишні.— В кн.: Матеріали III Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1970.

ках і замках, накопичивши достатні запаси продовольства і зброї на випадок облоги. Великі землевласники мали війська не лише для боротьби проти інших феодалів, а й були здатні часом протистояти дружинам князів-сюзеренів⁴¹.

Подібний феодальний замок розгромив Данило Романович перед тим, як оволодіти Галичем: «Данил же взя двор Судіславль, якоже вино, и корма, и копий, и стрел, пристраньно видити!»⁴² — дивувався багатству цього боярина літописець.

Вважаємо, не випадково боярські замки описані в джерелах саме першої третини XIII ст.: тоді особливо сильно почали відчуватися негативні наслідки феодальної роздробленості, зокрема активізувалася боярська опозиція в ряді давньоруських земель, насамперед у Галицькій та Новгородській. Слід припустити, що після остаточного утвердження в Галичі (1245 р.) Данило Романович зруйнував боярські замки. Адже відтоді джерела не згадували про них.

Таким чином, на основі аналізу взаємозв'язків між процесами містоутворення і складання територій земель та князівств уявляється безсумнівною активна роль міських осередків у формуванні та консолідації останніх. Територія Галицько-Волинської Русі (ймовірно, як і ряду інших земель Давньоруської держави, зокрема Володимиро-Суздальської) склалася не одразу, а поступово, шляхом стадіального розвитку — на фундаменті найдавніших Червенської, Белзької та Перемишльської земель, що переросли згодом у Волинську та Галицьку землі. Лише для доби феодальної роздробленості можна говорити про стабільні території і стійкі рубежі тих чи інших князівств і земель, у даному разі Галицько-Волинської Русі.

Н. Ф. Котляр

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ДРЕВНЕРУССКОГО ГОРОДА (на материалах Юго-Западной Руси)

Резюме

В статье рассмотрена проблема взаимосвязей между возникновением и развитием городов и формированием земель и княжеств, прослежена активная роль городских центров в социально-экономическом и политическом развитии Древней Руси, проводится мысль о стадийности складывания территории Галицко-Волынской Руси: от еще не окончательно оформившихся Червенской, Белзской и Перемишльской земель через относительно устойчивые территориальные комплексы Волынского и Галицкого княжеств к могущественному Галицко-Волынскому великому княжеству с четко определенной территорией и устоявшимися границами, определена роль городов в этом процессе.

⁴¹ Будовниц И. У. Общественно-политическая мысль Древней Руси.— М., 1960, с. 149—150.

⁴² Летопись по Ипатскому списку, с. 506.

ВДОСКОНАЛЕННЯ ФОРМ І МЕТОДІВ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ (1971—1975 рр.)

В. Г. ЯШНИКОВ (О д е с а)

В роки дев'ятої п'ятирічки у вузах Української РСР завдяки плідній діяльності партійних організацій по вдосконаленню й широкому використанню активних форм естетичного виховання, максимальному наближенню їх до особливостей вузу і запитів студентської молоді значно поліпшилась якість усієї естетико-виховної роботи. Це сприяло розвитку художньої творчості студентів, підвищенню їх естетичної культури.

В естетичному вихованні студентської молоді органічно поєднуються навчальний процес і позаучбові форми виховної роботи, які дають можливість активно формувати у студентів естетичну культуру та прилучати їх до естетико-виховної практики. «Ми не вірили б навчанню, вихованню і освіті,— відзначав В. І. Ленін,— коли б вони були загнані тільки в школу і відірвані від бурхливого життя»¹. У постанові ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» перед партійними комітетами вузів поставлено завдання: «...поліпшувати роботу з студентською молоддю в позанавчальний час, звернувши увагу на моральне й естетичне виховання, активну участь у масово-політичній роботі»².

Естетичне виховання студентів, яке органічно пов'язане з усіма напрямками комуністичного виховання, являє собою цілісний процес ідейного та емоціонального впливу з метою формування естетичної культури. Важливу роль у досліджувані роки в цьому процесі відігравали конкурси студентських робіт, університети культури, естетичного виховання, факультети громадських професій, школи комсомольського активу й виховання, молодого лектора, клуби за інтересами, вузівські музеї та інші форми громадсько-політичної практики студентів, що проводилися в позанавчальний час.

У роки дев'ятої п'ятирічки значно розширилася мережа факультетів громадських професій, університетів культури та шкіл молодого лектора. Визначальну роль у поліпшенні роботи цих закладів по естетичному вихованню студентської молоді відіграла постанова ЦК КПРС від 8 жовтня 1968 р. «Про поліпшення роботи народних університетів»³.

Виконуючи цю постанову, партійні організації вузів України, Рада сприяння народним університетам Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР спільно з громадськими організаціями й численним активом здійснили ряд практичних заходів, які сприяли дальшому розвитку мережі народних університетів та факультетів громадських професій, вдосконаленню їх естетико-виховної роботи. В 1974/75 навчальному році у вищих учбових закладах УРСР функціонували

¹ Ленін В. І. Завдання спілок молоді (Промова на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді 2 жовтня 1920 р.).— Повне зібр. творів, т. 41, с. 299.

² Об идеологической работе КПСС: Сб. документов.— М., 1977, с. 563.

³ Там же, с. 241—245.

400 народних університетів з числом слухачів понад 100 тис. чол.⁴ У роки дев'ятої п'ятирічки в усіх вузах республіки працювали університети культури, факультети громадських професій; у 100 вузах останні мали художню спрямованість, яка сприяла вихованню у студентів високих естетичних смаків. Практично у стількох же вузах були факультети громадських професій з відділеннями культосвітової роботи.⁵

Партійні організації України виявляли турботу про вдосконалення навчального процесу в них на основі вивчення інтересів слухачів до естетики, аналізу рівня їх естетичної освіти. Для підвищення ефективності роботи університетів культури й факультетів громадських професій, особливо їх художніх відділень, парторганізації використовували можливості студентських палаців культури, клубів, їх матеріальної бази, активу спеціалістів у галузі різних жанрів мистецтв. Ці питання систематично обговорювалися на засіданнях партійних комітетів, партійних зборах вузів республіки. Так, у 1973 р., зокрема, питання про роботу студентського клубу, факультету громадських професій, постійно діючого теоретичного семінару з проблем естетики й естетичного виховання двічі розглядалися на засіданнях парткому Київського університету.⁶ В рішеннях відзначалося, що партійний комітет успішно спрямовує діяльність факультету громадських професій, художньої ради університету і клубу, дбає про підвищення ідейно-теоретичного й художнього рівня занять факультету громадських професій, музично-літературного лекторію, літстудії, усного журналу «Промінь» та колективів художньої самодіяльності. Керівники клубних студій постійно подавали кваліфіковану допомогу художнім відділенням факультету громадських професій, колективам художньої самодіяльності факультетів у постановці танців, організації вокальних ансамблів, концертів — конкурсів політичної пісні.⁷

Партком Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, обговорюючи заходи для посилення навчально-виховної роботи факультету громадських професій, визнав за необхідне розширити його мистецтвознавче відділення і збільшити кількість слухачів на всіх інших відділеннях. У 1974/75 році на 9 відділеннях цього факультету навчалися 972 слухачі.⁸

Під керівництвом партійного комітету Київського політехнічного інституту ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції було забезпечено планову роботу 10 відділень факультету громадських професій, де у 1974/75 році налічувалося 1007 студентів першого й четвертого курсів⁹⁻¹⁰, та студентського клубу, на базі якого проходило практичне навчання учасників чотирьох жанрових груп з спеціальності «Організатор художньої самодіяльності». З метою розширення кругозору слухачів цього факультету в галузі мистецтва, розвитку художнього смаку, прилучення їх до естетичної культури для них регулярно проводилися зустрічі з професіональними колективами, акторами, композиторами. За рішенням парткому багато слухачів художніх відділень факультету в досліджуваний період очолювали агіткультбригади по обслуговуванню студентських будівельних загонів та населення в районах їх розміщення. Це великою мірою сприяло закріпленню набутих знань з естетики, формуванню високої естетичної культури.

⁴ Вестн. высш. школы, 1974, № 4, с. 68.

⁵ О повышении эффективности работы факультетов общественных профессий высших учебных заведений: Материалы Всесоюз. межвуз. конференции. — М., 1977, с. 69.

⁶ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 158, оп. 6, спр. 420, арк. 171; спр. 422, арк. 155.

⁷ Там же, спр. 420, арк. 217; спр. 422, арк. 155, 159, 160—161.

⁸ Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 90, оп. 1, спр. 423, арк. 50.

⁹⁻¹⁰ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 1089, оп. 8, спр. 226, арк. 107.

Позитивний досвід з естетичного виховання студентської молоді нагромаджено факультетами громадських професій вузів Харкова. Харківські обком, міськком, райкоми Компартії України, вузівські партійні організації в роки дев'ятої п'ятирічки значну увагу приділяли вдосконаленню роботи цих факультетів, виявляли турботу про підвищення їх ефективності в естетичному вихованні студентів у світлі вимог XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України, успішно розв'язували завдання розширення мережі факультетів громадських професій й перетворення їх у масові форми естетичного виховання студентської молоді. Так, бюро Харківського обкому Компартії України у квітні 1971 р. на основі рішень цих з'їздів визначило цілий комплекс заходів, спрямованих на дальше поліпшення комуністичного виховання молоді й культурно-масової роботи у вузах міста. Було, зокрема, звернуто увагу їх парторганізацій на необхідність поліпшення роботи факультетів громадських професій і поставлено завдання, щоб кожний студент за роки навчання опанував одну з громадських професій¹¹.

На засіданнях бюро, пленумах Харківського обласного й міського комітетів партії всебічно аналізувалися питання художнього та естетичного виховання студентської молоді, підкреслювалося, що партійні організації вузів у цій роботі з нею активно й творчо використовують різноманітні форми і серед них — факультети громадських професій, значна частина слухачів яких вчиться на відділеннях естетичного, художнього напрямку. Тільки в Київському районі Харкова в 11 вузах у 1971/72 навчальному році на цих відділеннях налічувалося 4109 студентів¹².

Виконуючи настанови обкому і міськкому партії про дальше поліпшення роботи факультетів громадських професій у галузі естетичного виховання студентської молоді, партійні організації вузів Харкова регулярно обговорювали підсумки навчання на цих факультетах. Особливу увагу вони приділяли координації роботи згаданих факультетів, студентських палаців культури, клубів, а також їх тісному зв'язку з театрами, філармонією й іншими професіональними колективами. З метою посилення естетичного виховання студентів, підвищення їх теоретичного рівня в галузі мистецтва за ініціативою партійного комітету Харківського державного університету ім. О. М. Горького художня рада вузу й рада факультету громадських професій налагодили тісні контакти з оперним театром, інститутом мистецтв, інститутом культури та іншими творчими закладами. Крім планових занять для слухачів цього факультету додатково читалися лекції з естетики, проводилися літературно-музичні й тематичні вечори, зустрічі з письменниками, артистами, музикантами. Слухачі брали активну участь у підготовці усного журналу «Час і ти», в роботі літературної студії, «літературно-дискусійного клубу», вечорах творчих зустрічей «Молоді поети фільфаку»¹³.

Вузівські партійні організації для виховання художніх смаків у студентів активно використовували університети естетичного виховання. Так, значну увагу роботі такого університету приділяв партійний комітет Харківського політехнічного інституту ім. В. І. Леніна. В ньому навчалось понад 2 тис. чол.¹⁴ На засіданнях парткому регулярно розглядалися й затверджувалися плани роботи з естетичного виховання, визначалися заходи щодо дальшого підвищення рівня партійного керівництва нею, поліпшення координації й контролю за процесом

¹¹ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 150, спр. 35, арк. 10, 81.

¹² Там же, спр. 28, арк. 36.

¹³ Там же, ф. 854, оп. 1, спр. 635, арк. 95; спр. 685, арк. 102; спр. 686, арк. 95, 99, 199.

¹⁴ Центр. арх. ЦК ВЛКСМ, ф. 1, оп. 39, спр. 290, арк. 7.

естетико-виховної діяльності в інституті. В досліджуваний період у вузі активно діяв також факультет громадських професій. Кожний п'ятий студент займався на його художніх відділеннях¹⁵.

Слухачі університету естетичного виховання (музичного, літературного, хореографічного, образотворчого мистецтва, організаторів художньої самодіяльності й інших відділень) та художніх відділень факультету громадських професій здобували необхідні знання в галузі марксистсько-ленінської естетики та методики естетичного виховання у своїх колективах. Наприклад, на музичному відділенні силами філармонії було прочитано цикл лекцій про радянську музичну класику, російську музику на рубежі двох століть, музику епохи романтизму. На літературному відділенні слухачі поглиблювали свої знання в галузі творчості, народженої Великим Жовтнем, діставали найповніше уявлення про класиків російської літератури, а також брали участь у випуску усного журналу «Я і час»¹⁶.

Таким чином, у роки дев'ятої п'ятирічки партійні організації УРСР значну увагу приділяли діяльності університетів естетичного виховання, культури і факультетів громадських професій у вузах республіки. Вони перетворили їх в ефективну форму естетичного виховання студентів, формування у них художньо-мистецьких знань, підвищення рівня естетичної культури, озброєння знанням форм і методів цієї роботи з метою їх широкого використання у трудових колективах.

Поширеними формами практичної реалізації студентами набутої у вузах естетичної культури в ті роки була їх активна участь у лекційній і культурно-масовій роботі серед трудящих. Так, у II Всесоюзному агітпоході студентської молоді, присвяченому XXIV з'їзду КПРС, в Українській РСР взяли участь 29% від загальної кількості студентів стаціонару; 5% з них становили лектори. Кожна з агітбригад провела 7 концертів. Усього учасники походу прочитали понад 59 060 лекцій і дали 8043 концерти¹⁷.

Партійні й комсомольські організації вузів республіки, спираючись на допомогу обласних, міських та районних комітетів партії, постійну увагу приділяли діяльності шкіл молодого лектора, підвищенню їх ролі у формуванні в молоді високих естетичних смаків. Вживалися певні заходи до розширення складу шкіл молодого лектора, виявлялася турбота про заохочення і пропаганду позитивного досвіду кращих лекторів з числа студентської молоді. Партійні організації вищих навчальних закладів спільно з радами цих шкіл дбали про зростання рівня підготовки лекторів. З цією метою у вузах Києва, Дніпропетровська, Львова, Одеси, Харкова та інших міст для слухачів шкіл молодого лектора проводилися спеціальні заняття з методики підготовки й читання лекцій, самостійної роботи над першоджерелами.

Важлива роль у підготовці студентської молоді до лекційної та культурно-масової роботи належала школам виховання, які були створені в багатьох вищих навчальних закладах Дніпропетровська і Харкова. Вони сприяли політичному вихованню студентів, розширювали їх знання з основних проблем морального, трудового, естетичного і правового виховання, давали можливість ознайомитися з основами лекційної, пропагандистської та організаторської діяльності в колективі. Програма цих шкіл була розрахована майже на весь період навчання студентів у вузі і створювалася з урахуванням їх віку й інтересів, профілю цього вузу.

Різнноманітну за формою і глибоку за ідейно-художнім змістом естетико-виховну роботу серед різних верств населення в роки дев'ятої

¹⁵ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 5361, оп. 1, спр. 564, арк. 237, 272—273; спр. 565, арк. 370, 408; спр. 587; арк. 6, 282; спр. 604, арк. 8, 9.

¹⁶ Там же, ф. 2, оп. 155, спр. 29, арк. 153; ф. 5361, оп. 1, спр. 564, арк. 279.

¹⁷ Центр. арх. ЦК ВЛКСМ, ф. 1, оп. 39, спр. 343, арк. 15.

п'ятирічки проводили студенти вузів мистецтв і культури й агіткультбригади багатьох вищих навчальних закладів України. Так, на партійних зборах Львівської державної консерваторії відзначалося, що парторганізація, педагоги виявляли постійну турботу про підвищення професійної і загальної культури студентів, розвивали у них творчі здібності, потребу нести в маси музичну культуру, виховували високий естетичний смак. В той же час студенти консерваторії протягом усього навчального року проводили велику роботу по естетичному вихованню трудящих. Вони виступали в сільських будинках культури, влаштовували лекції-концерти й творчі зустрічі, брали участь в організації та проведенні фестивалів «Золота осінь» у містах Стрий, Дрогобич, Старий Самбір і Мостиська¹⁸.

Партійне бюро Харківського художньо-промислового інституту з метою пропаганди серед населення творчості видатних майстрів радянського, зокрема російського й українського, а також зарубіжного мистецтва розробило тематику конференцій, лекцій, доповідей та бесід. Наприклад, у 1973/74 навчальному році студенти прочитали лекції: «В. І. Ленін про мистецтво», «Ленінський план монументальної пропаганди в дії», «Про творчість В. І. Сурикова», «Антирелігійні мотиви у творчості І. Ю. Рєпіна та В. Г. Перова», «Художники епохи Відродження» й інші. Слухачі факультету громадських професій інституту підготували й провели на підприємствах, у школах міста та в районах області конференцію на тему «Образ В. І. Леніна в радянському мистецтві»¹⁹.

В харківських інституті мистецтва ім. І. П. Котляревського та державному інституті культури робота студентів серед трудящих міста й області по їх естетичному вихованню проводилася за спеціальними планами партійних бюро вузів. З ініціативи, наприклад, партбюро інституту мистецтв для цієї мети було створено камерний хор, розроблено тематику лекцій-концертів, присвячених досягненням сучасної радянської і зарубіжної музики. Студенти вузу постійно вели роботу у трьох університетах культури (в Богодухівці, Крисині й Зачепилівці), в яких налічувалося 800 слухачів. Заняття там відбувалися у формі лекцій-концертів, вечорів запитань і відповідей, тематичних концертів²⁰. Студентські концертні бригади в 1972/73 навчальному році дали понад 100 концертів у Чугуєві й Ізюмі, ряді радгоспів Харківщини, а також в Одеській, Чернігівській та Кримській областях. Щороку в естетичному вихованні трудящих брали участь більш як 60% студентів вузу²¹.

Студенти Харківського інституту культури у складі агітбригад в 1971/72 році прочитали понад 400 лекцій і виступили з концертами та концертами-лекціями перед робітниками ХТЗ, турбінного ім. С. М. Кірова, транспортного машинобудування ім. В. О. Малишева заводів, трудящими підшефних Нововодолазького й Чугуївського районів. Організовано понад 70 концертів, на яких були присутні більш як 25 тис. чол.²²

У роки дев'ятої п'ятирічки партійні і комсомольські організації вузів України своєю цілеспрямованою діяльністю активно сприяли поширенню й утвердженню нових форм громадсько-політичних та морально-естетичних об'єднань студентів за інтересами. В більшості вузів Києва, Дніпропетровська, Одеси й Харкова велику популярність

¹⁸ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 576, оп. 1, спр. 82, арк. 167—168; спр. 83, арк. 148.

¹⁹ Арх. М-ва вищої і середн. спец. освіти, ф. 4621, оп. 12, спр. 2630, арк. 88—89.

²⁰ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 875, оп. 2, спр. 49, арк. 76—77.

²¹ Там же, арк. 78.

²² Там же, ф. 3307, оп. 1, спр. 42, арк. 90; спр. 46, арк. 137.

здобули молодіжні клуби марксистсько-ленінської етики, аматорів мистецтва, живопису, літератури, музичного виховання, «У світі прекрасного», «Прекрасне й побут», «Книга і я», «Кінокадр», «Рампа», гуртки та студії з різних проблем літератури і мистецтва. Так, у Київському політехнічному інституті у клубах і гуртках за інтересами брали участь більшість студентів. Для учасників клубів аматорів музики, кіно й цікавих зустрічей проводилися концерти симфонічної музики, організовувалися обговорення кінофільмів, книг з мистецтва, зустрічі з діячами культури. Зокрема, в 1975 р. відбулися зустрічі з народним артистом СРСР, Героєм Соціалістичної Праці, лауреатом Ленінської премії М. Донським, народним артистом РРФСР Є. Весником, заслуженим артистом РРФСР С. Любшиним й артистами театру на Малій Бронній Л. Броневим, М. Казаковим, Г. Мартинюком та ін.²³

Змістовну роботу проводили клуби аматорів мистецтва, живопису та естетики Дніпропетровського держуніверситету; поетичний, дискусійний, аматорів кіно, музики, гурток «Література — в маси» Харківського держуніверситету; клуби цікавих зустрічей Львівського й «Еврика» Одеського політехнічних інститутів. Наприклад, клуб цікавих зустрічей Львівського політехнічного інституту в 1971/72 навчальному році провів 10 засідань-зустрічей з артистами, поетами, вченими, новаторами виробництва, ветеранами праці та війни²⁴. Тематика вечорів, що проводились у клубі «Еврика», охоплювала широке коло питань як у галузі мистецтва, театру, кіно, живопису, музики й літератури, так і в галузі науки й техніки. З 1971 по 1974 р. клубом було організовано 50 тематичних вечорів²⁵.

В роботі партійних організацій вузів значне місце займали питання розвитку художньої творчості студентської молоді, вдосконалення форм пропаганди їх естетичного, творчого самовиразу, зокрема в художньому слові, живописі, архітектурі та скульптурі. Парткоми Київського, Дніпропетровського, Одеського, Харківського держуніверситетів й інших вузів республіки у своїй роботі по естетичному вихованню студентської молоді активно використовували літературні студії. Вони виявляли турботу про зростання поетичної культури, підвищення патріотичного і громадянського обов'язку студійців, про розширення тематики їх творчості. Цьому сприяла та допомога, яка подавалася студіям в організації зустрічей з майстрами слова, у проведенні публічних дискусій про роль і місце літератури в комуністичному вихованні трудящих, а також вечорів, присвячених знаменним датам в історії КПСР та Радянської держави. Регулярно випускалися університетські альманахи та поетичні збірки, в яких публікувалися праці студійців. Так, кращі твори учасників літературної студії ім. В. Чумака Київського держуніверситету вміщувалися на сторінках республіканських та обласних газет, транслювалися по радіо й телебаченню. Члени цієї студії організовували літературні вечори у клубі ім. Я. Батюка та школах Києва, виступали перед кіноглядачами, студентами й населенням. Студійці брали активну участь у проведенні вечорів, присвячених ленінським дням, 200-річчю з дня народження Л. Бетховена, 75-річчю С. Єсеніна та 100-річчю Л. Українки²⁶.

На засіданнях літстудій Одеського і Харківського держуніверситетів обговорювалися завдання студій у світлі рішень з'їздів партії та постанов її ЦК з питань літератури й мистецтва, творчі проблеми

²³ Арх. М-ва вищої і середн. спец. освіти УРСР, ф. 4621, оп. 12, спр. 3098, арк. 80.

²⁴ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 380, оп. 1, спр. 338, арк. 63—64.

²⁵ Арх. М-ва вищої і середн. спец. освіти УРСР, ф. 4621, оп. 12, спр. 2606, арк. 43.

²⁶ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 158, оп. 6, спр. 346, арк. 96—97, 100; спр. 420, арк. 221.

студій, праці молодих поетів та прозаїків²⁷. Літературна студія Одеського держуніверситету регулярно проводила зустрічі з відомими поетами та прозаїками Л. Первомайським, Б. Негодою, С. Олійником, Б. Олійником, Д. Павличком, В. Нечередю, В. Гетьманом та іншими. Кращі твори студійців публікувались у збірниках студії, на сторінках обласних газет, в багатотиражній газеті «За наукові кадри» і в рукописній факультетській газеті «Філолог»²⁸.

У ряді вузів УРСР з метою активізації художнього й естетичного виховання студентської молоді в роки дев'ятої п'ятирічки за ініціативою партійних організацій організовувалися творчі конкурси студентів з окремих видів мистецтва. Так, у Львівському інституті прикладного й декоративного мистецтва щороку влаштовувалися конкурси з політичного плакату, живописних, графічних, скульптурних та інших творів. Кращі роботи відзначалися преміями й рекомендувалися на виставки, які влаштовувалися у вузі та клубі будівельників міста Львова²⁹.

Партійні організації вузів розвивали й інші форми творчого, художнього самовиразу студентської молоді. Наприклад, партком і парторганізації Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту спрямовували зусилля студентів-архітекторів на здійснення оформлення наочної агітації у вузі, районі й місті. Значним був внесок студентської молоді у створення наочної агітації, зокрема, на будівництві доменної печі № 9 у Кривому Розі³⁰.

Студенти Харківського художньо-промислового інституту в роки дев'ятої п'ятирічки на території Харківського училища військових льотчиків установили 30 меморіальних стендів загальною площею близько 100 кв. м, які прикрасили алею Героїв Радянського Союзу. Студенти були також авторами меморіальної дошки льотчику-космонавту Г. Т. Добровольському. Велику допомогу подали вони школам міста й області в художньому оформленні навчальних класів і кабінетів. За допомогу школам в естетизації приміщень для навчання, організації художніх виставок Київський районний комітет партії, міський і районний комітет ЛКСМУ нагородили почесними грамотами велику групу студентів. Понад 200 чол. працювали в районах області по створенню наочної агітації по пропаганді рішень XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України й підготовці до всенародного свята — 50-річчя утворення СРСР³¹.

Важливе значення в естетичному вихованні студентської молоді мала й творча участь у спорудженні пам'ятників. Чимало, зокрема, зроблено у цій справі студентським проектно-конструкторським бюро Харківського інженерно-будівельного інституту. В червні 1971 р. партком вузу, під керівництвом якого здійснювалася ця робота, розглянув і затвердив план та проекти створення пам'ятників у дев'ятій п'ятирічці, в тому числі про хід будівництва монумента радянсько-чехословацького братерства по зброї в с. Соколів Харківської області³².

В досліджувані роки студенти виконали ряд проектів по створенню монументів, що відображали героїзм радянського народу під час Великої Вітчизняної війни. З семи пам'ятників, запроектованих на дев'яту п'ятирічку, п'ять було відкрито: у травні 1972 р. — монумент радянсько-чехословацького братерства по зброї в с. Соколів; в липні

²⁷ О литературно-художественной критике: Постановление ЦК КПСС 21 января 1972 г. — В кн.: Об идеологической работе КПСС. Сб. документов. М., 1977, с. 492—496; Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 90, оп. 1, спр. 395, арк. 7; Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 155, спр. 89, арк. 91.

²⁸ Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 90, оп. 1, спр. 381, арк. 65; спр. 395, арк. 7—8.

²⁹ Парт. арх. Львів. обкому Компартії України, ф. 1838, оп. 1, спр. 61, арк. 174; Арх. М-ва вищої і середн. спец. освіти УРСР, ф. 4621, оп. 12, спр. 2596, арк. 33.

³⁰ Арх. М-ва вищої і середн. спец. освіти УРСР, ф. 4621, оп. 12, спр. 2569, арк. 43.

³¹ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 373, оп. 1, спр. 48, арк. 226.

³² Там же, ф. 644, оп. 1, спр. 88, арк. 144.

1973 р.— Пам'ятний знак 72-й гвардійській Сталінградській стрілецькій дивізії в Белгородській області; у 1974 р., напередодні 30-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників,— монумент Слави 373-й Миргородській дивізії в с. Лютенька Полтавської області; у травні 1975 р.— монумент з вічним вогнем героям-однополчанам в с. Морозівка Херсонської області та меморіал працівникам Харківського заводу ім. В. О. Малишева, що загинули на фронтах Великої Вітчизняної війни³³. Студентське проектно-конструкторське бюро з монументальної пропаганди за цикл робіт, виконаних у 1971—1975 рр., було удостоєне премії імені комсомолу України.

Таким чином, партійні організації Української РСР у досліджуваний період активно впроваджували в практику позанавчальної естетико-виховної роботи серед студентства різноманітні ефективні форми. Вони успішно розв'язували важливе завдання у справі раціонального використання студентами вільного часу для свого всебічного й гармонійного розвитку, участі в громадсько-політичній роботі, а також різних формах художньої творчості, заходах, що прилучають їх до світу мистецтва. Це сприяло формуванню високих морально-політичних якостей у студентської молоді, збагаченню духовного світу і пробудженню її творчих сил, вихованню у неї високої естетичної культури, а також розвитку у студентів здібностей та нахилів до пропаганди цієї культури у трудових колективах.

Досвід, набутий парторганізаціями вузів республіки в той період по естетичному вихованню студентів, має велике практичне значення й сьогодні.

³³ Арх. М-ва вищої і середн. спец. освіти УРСР, ф. 4621, оп. 12, спр. 3126, арк. 134—135; Студенч. меридіан, 1973, № 8, с. 96; 1977, № 2, с. 41.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

В. М. РИЧКА (Київ)

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ТЕРИТОРІЇ ДАВНЬОЇ РУСІ (ІХ — ПЕРША ТРЕТИНА XII ст.)

На сучасному етапі розвитку радянської історичної науки важливого значення набуває дальше вивчення проблеми формування державної території Київської Русі й, зокрема, питань утворення і розвитку давньоруських земель-князівств, їх територіального та соціально-економічного розвитку¹. Комплексне дослідження цих питань дасть змогу предметно виявити шляхи генезису Давньоруської держави, простежити еволюцію її соціально-політичної структури.

Проблема формування державної території Давньої Русі здавна привертала увагу вчених. Однак якісні зрушення в її дослідженні сталися лише з виходом у світ фундаментальної праці А. М. Насонова «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства» (1951 р.). Дослідник уперше на основі марксизму-ленінізму виявив характер формування останньої й соціально-економічну базу

¹ См., напр.: Изучение в десятой пятилетке социально-экономической и политической истории СССР периода феодализма.— История СССР, 1981, № 6, с. 91.

даного процесу. Виходячи з історико-матеріалістичного вчення, він визначив зміст поняття державної території за феодалізмом. На його думку, це така територія, «населення якої в інтересах панівного класу підкорене публічній владі, що виникла для того, щоб тримати у шорах експлуатоване населення та чинити суд і встановлювати різні податки»².

Положення й висновки, яких дійшов А. М. Насонов на загально-руському матеріалі, визначили напрям дальшого розвитку конкретно-історичних досліджень з вищезазваної проблематики по регіонах. Радянська історична наука досягла значних успіхів у цій справі. Цінний досвід було нагромаджено, зокрема, у 50—60-ті рр., коли були створені праці з історії Галицької та Волинської (В. Т. Пашуто, І. П. Крип'якевич), Рязанської (А. Л. Монгайт), Полоцької (Л. В. Алексеев) і Ростово-Суздальської (В. А. Кучкін) земель. Знаменною подією в радянській історіографії досліджуваної проблеми стало видання Інститутом історії СРСР АН СРСР у 1975 р. збірника наукових праць з питань історії та історичної географії ряду земель-князівств Давньої Русі і суміжного з нею регіону: Київщини (П. П. Толочко), Чернігівщини (О. К. Зайцев), Переяславщини (М. П. Кучера), Новгородської (А. В. Куза), Полоцької (Л. В. Алексеев), Смоленської (В. В. Седов) та Половецької (С. А. Плетньова) земель³. Історія давньоруських земель-князівств і нині залишається в центрі уваги радянських учених. На початку 80-х років опубліковано значну кількість праць з цієї проблематики як узагальнюючого, так і конкретно-історичного характеру⁴.

У даному повідомленні зроблено спробу на матеріалах південно-руських земель показати історичну обумовленість та деякі особливості формування державної території Давньої Русі за ранньофеодального часу (до першої третини XII ст.).

Характеризуючи відмінності між родоплемінним і державним устроєм, Ф. Енгельс у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» зауважив, що «в порівнянні з старою родовою організацією держава відзначається ... розділенням підданих ... за територіальними поділами»⁵. В. І. Ленін, називаючи цей поділ «природним», підкреслив, що він «коштував довгої боротьби з старою організацією за колінами або за родами»⁶. Саме зміст цієї боротьби, соціально-економічну й політичну базу якої становило поширення князівської данини, публіч-

² Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства.— М., 1951, с. 6. Нині це визначення доповнене й розвинуте В. А. Кучкіним, який запропонував таку дефініцію державної території феодального суспільства: «Під державною територією слід розуміти територію, що становила собою власність організованого у державу експлуататорського класу, який за допомогою своїх органів влади запроваджує на даній території свій адміністративний поділ, підкорює її населення загальним публічно-правовим нормам, примушує його до утримання державного апарату, до сплати натуральних повинностей і військової служби». Див.: Кучкін В. А. Классики марксизма-ленинизма о формировании государственной территории.— В кн.: Проблемы исторической географии России. Вып. 1. Формирование государственной территории России.— М., 1982, с. 13; Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X—XIV вв.— М., 1984, с. 6.

³ Древнерусские княжества X—XIII вв.— М., 1975.

⁴ Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX—XIII вв.— М., 1980; Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв.— Киев, 1980; Рапов О. М. Русские княжества с древнейших времен до начала феодальной раздробленности Киевского государства — In: Gesellschaft und kultur Ruslands im Frühen Mittelalter.— Halle (Saale), 1981, s. 97—118. Котляр М. Ф. З історії складання державної території Київської Русі.— В кн.: Друга республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей.— К., 1982, с. 27; Рибаків Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.— М., 1982; Кизилов Ю. М. Земли и княжества Северо-Восточной Руси в период феодальной раздробленности XII—XV вв.— Ульяновск, 1982; Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X—XIV вв.— М., 1984.

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 164.

⁶ Ленін В. І. Держава і революція.— Повне зібр. творів, т. 33, с. 8.

ної влади і судочинства, визначав характер формування державної території Київської Русі та її внутрішнього поділу на землі-князівства. При цьому слід враховувати і внутрішні передумови, що впливали із системи соціальної організації територіально-політичних утворень східних слов'ян, їх економічного та політичного розвитку.

Становлення відносно цілісної території Давньоруської держави було історично тривалим процесом, який пройшов у своєму розвитку кілька етапів. Спочатку підкорення київським великим князем окремих східнослов'янських племінних союзів та племінних князівств своїй владі мало на меті збирання данини в її первісній формі. Формування державної податкової системи відбувалося на основі існуючих у східних слов'ян форм внутрішньоплемінного обкладання. Важливо зазначити, що данина стягувалася «по куне», «по щелягу», «от дыма» і т. д. Так, в літописі сповіщається: «Поча Олег воевати деревляны, и примучив а, имаше на них дань по черне куне (підкреслено нами.— В. Р.) ... и победы северяны, и взложи на нь дань легьку»⁷. Характерним у цьому відношенні є також повідомлення літописної статті 885 р. про сплату данини радимичами: «И вдаша Ольгови по щелягу»^{7а}. Ця система «примучування» * племінних союзів і обкладання їх даниною зберігалася також в період правління в Києві князя Ігоря (913—945 рр.). Літопис, відбиваючи події того часу, відзначає: «примуче Угличе (Ігор уличів — В. Р.) взложи на ня дань»⁸. Цьому способу вилучення частини додаткового продукту відповідало полюддя як форма збирання данини **. Інститут полюддя, поряд з іншими формами державної експлуатації, був засобом об'єднання племінних князівств у складі Давньоруської держави, а також консолідації місцевої і служивої знаті^{8а}. Все це разом з іншими факторами сприяло формуванню державної території Давньої Русі, встановленню її внутрішнього поділу.

На ранньому етапі формування Давньоруської держави, в епоху правління у Києві Олега та Ігоря, племінні князівства східних слов'ян ще зберігали певну автономію. Вони сплачували київському князю данину і залучалися ним як союзники для участі в зовнішньополітичних акціях Русі⁹. У той час центральна влада ще не мала можливості обмежити до мінімуму прерогативи місцевої знаті, що поступово феодалізувалася. В містах — центрах племінних князівств — сиділи «велиции» князі, які перебували, однак, у васальній залежності від Києва¹⁰. Дальший розвиток процесу підкорення цих областей центральній владі, їх феодалізація сприяли вже в період правління Ольги (945—962 рр.) переростанню данини у податок — ренту. Встановлювалися більш суворий порядок та певні місця її збирання, податки почали регламентуватися. Все це зміцнювало економічну могутність влади Київського уряду, викликало виникнення її опорних пунктів на місцях і вплинуло на дальший розвиток процесу формування державної території Давньої Русі. У літописній статті під 946 р. повідомляється про підкорення Києвом древлянського племінного союзу. Зокрема, говориться, що,

⁷ Повість временных лет. / Под ред. и с предисл. В. П. Адрнановой-Петреч. М.—Л., 1950, ч. 1 (далі — ПВЛ, 1), с. 20.

^{7а} ПВЛ, 1, с. 20.

* Мається на увазі «підкорення».

⁸ Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А. Н. Насонова (далі — НПЛ). М.—Л., 1950, с. 108.

** «Полюддя» — процедура об'їзду князями підвладних земель для збору данини, а згодом і сама данина. См.: Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.— М., 1980, т. 3, с. 268—269.

^{8а} Свердлов М. Б. Из истории системы налогообложения в Древней Руси.— В кн.: Восточная Европа в древности и средневековье.— М., 1978, с. 144—145; Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.— Л., 1983, с. 61—62.

⁹ ПВЛ, 1, с. 23, 33; Памятники русского права X—XII вв. / Сост. Зинин А. А.— М., 1952, с. 7, 30—31.

¹⁰ ПВЛ, 1, с. 24, 26.

захопивши головний центр землі древлян Іскоростень, «...повеле Ольга воем своим имати, а, яко взя град и пожже и; старейшины же града изънима, и прочая люди овых изби, а другия работе предасть мужем своим, а прок их остави платити дань. И взложиша на ня дань тяжьку... И иде Вольга по Деревьстей земли с сыном своим и с дружиною, уставляючи уставы и уроки; и суть становища ее и ловища»¹¹. В результаті цього походу дуже похитнулася економічна і воєнна міць місцевої знаті. Частина останньої була знищена фізично, а її земельні володіння були перерозподілені на користь київської аристократії¹². Внаслідок поширення доменіальних володінь великокнязівського дому на землю древлян зросла могутність київської феодальної знаті. Це було початком нового етапу в процесі формування державної території Русі і, зокрема, власне Київської землі.

Розвиткові даного процесу певною мірою сприяла й запроваджена в 970 р. київським князем Святославом Ігоровичем (964—972 рр.) заміна окремих місцевих князів своїми намісниками (посадниками). Ними, зокрема, стали його сини. Літописи сповіщають, що «Святослав посади Ярополка в Києве, а Ольга (Олега.— В. Р.) в деревех», одночасно Володимир Святославич зайняв Новгородський князівський стіл¹³. Практика призначення намісників великого князя в освоєні державою області зберігалася протягом усього ранньофеодального періоду. Так, після вбивства у 977 р. Олега Древлянського Ярополк «засади свои посадники; бе имея власть един в Руси»¹⁴. У літописній статті під 988 р. відбився факт посадження великим київським князем Володимиром Святославичем (980—1015 рр.) своїх синів в окремих містах Давньої Русі для управління областями, які до них тяжіли: «И посади Вышеслава в Новегороде, а Изяслава Полотське, а Святополка Турове, а Ярослава Ростове. Умершю же старейшему Вышеславу Новегороде, посадиша Ярослава Новегороде, а Бориса Ростове, а Глеба Муроме, Святослава Деревех, Всеволода Володимери, Мстислава Тмуторокане»¹⁵. В період правління у Києві Ярослава Мудрого (1019—1054 рр.) його сини-намісники правили в Новгороді, Турові й на Волині¹⁶.

Система посадництва відповідала потребам об'єднавчої політики київського уряду, однак функції її були іншими. Утворення інституту посадництва було тісно пов'язане з формуванням централізованого адміністративно-судового апарату управління. Посадництво було засобом інтеграції земельного нобілетету¹⁷. Однак воно об'єктивно перетворювалося у відцентрову силу, що сприяла зміцненню сепаратизму і становила сприятливий ґрунт, на якому визрівали політичні форми автономії руських земель у майбутньому.

Про активний характер об'єднавчої політики київських князів свідчить й уніфікація язичницьких культів, проведена в 980 р. Володимиром Святославичем, а згодом і запровадження ним християнства як пануючої релігії Давньоруської держави¹⁸. Введення та поширення правлячою верхівкою нового віровчення в Давній Русі * сприяло внутрішньополі-

¹¹ Там же, с. 43.

¹² Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X—первой половине XIII в.— М., 1977, с. 27—28.

¹³ ПВЛ, I, с. 49.

¹⁴ Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XIII века (между 1214 и 1219 годом), издан М. А. Оболенским.— М., 1851, с. 15.

¹⁵ ПВЛ, I, с. 83.

¹⁶ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— М., 1962, т. 2, стлб. 138, 149—150; ПВЛ, I, с. 108; НПЛ, с. 770.

¹⁷ Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси, с. 47.

¹⁸ Греков Б. Д. Киевская Русь.— М., 1953, с. 473.

* З оригінальним тлумаченням обставин і дати прийняття християнства на Русі нещодавно виступив О. М. Рапов. Див.: Рапов О. М. О дате принятия христианства князем Владимиром и киевлянами.— Вопр. истории, 1984, № 6, с. 34—47.

тичній консолідації держави, дальшому формуванню і об'єднанню її території. Християнство, за словами Ф. Енгельса, об'єднувало тогочасне суспільство теологічною єдністю, «своєю феодальною організацією церква давала релігійне освячення світському державному ладові, що ґрунтувався на феодальних началах»¹⁹.

На час утворення Давньоруської держави племінні князівства східних слов'ян вже не були власне племінними об'єднаннями, а становили собою більш складні за своєю суспільною структурою територіально-політичні утворення. Більшість радянських дослідників поділяють погляд, згідно з яким вони розглядаються як сталі спільності з певною територією і зародками державності²⁰.

Формування державної території Київської Русі значною мірою відбувалося на основі еволюції суспільної структури племінних союзів і знаходилося в прямому взаємозв'язку з умовами їх розвитку. Як зазначав Ф. Енгельс у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «зростаюча густота населення змушує до тіснішого згуртування як всередині, так і щодо зовнішнього світу. Союз споріднених племен стає всюди необхідністю, а незабаром робиться необхідним навіть і злиття ... окремих територій племен в одну спільну територію всього народу»²¹.

Безперечно, що окремі риси, притаманні суспільній організації територіально-політичних об'єднань східних слов'ян, збереглися й пізніше у структурі давньоруських земель-князівств, політичне відособлення яких сталося у період феодальної роздробленості Русі. Як вказував Ф. Енгельс, «родовий лад може далі існувати протягом цілих століть у змінній, територіальній формі»²². Однак не можна беззастережно погодитися з припущенням деяких дослідників, що етнічний склад племінного союзу був головною характеристикою території, об'єднаної пізніше в одне князівство²³.

Племінні князівства, хоч і мали певні елементи державності, ще не були державно-територіальними утвореннями. Характеру останніх не відповідали ні структура притаманної цим «князівствам» політичної влади, ні характер судочинства, військового та фінансового устрою, й головне — в них ще не проводилось збирання феодальної ренти. До того ж, формування державної території Давньої Русі, утворення феодальних земель було пов'язано з ліквідацією племінного поділу. Згідно з марксистсько-ленінським ученням про походження держави, остання «ґрунтувалася на союзах зовсім не родових, а місцевих»²⁴. Саме руйнування міжплемінних кордонів становило основний зміст переходу від племінного устрою до територіального. «Старі родові об'єднання, що виникли і трималися в силу кровних уз, — зазначав Ф. Енгельс, — зробились ... недостатніми здебільшого тому, що їх передумова, зв'язок членів роду з певною територією, давно перестала існувати»²⁵.

Державна земельно-територіальна структура Давньої Русі не відповідала повною мірою суспільній і територіальній структурі східно-слов'янських племінних союзів, на основі яких вона формувалася.

¹⁹ Енгельс Ф. Юридичний соціалізм.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 473.

²⁰ Мавродин В. В. О племенных княжениях восточных славян.— В кн.: Исследования по социально-политической истории России.— Л., 1971, с. 48—50; Пашуто В. Т. Летописная традиция о «племенных княжениях» и варяжский вопрос.— В кн.: Летописи и хроники. 1973.— М., 1974, с. 107—110.

²¹ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 158.

²² Там же, с. 163.

²³ Лысенко П. Ф. Киев и Туровская земля.— В кн.: Киев и западные земли Руси в IX—XIII вв.— Минск, 1982, с. 82.

²⁴ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне зібр. творів, т. 1, с. 143.

²⁵ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави, с. 164.

Території давньоруських земель-князівств склалися на різноплемінній основі. Так, до складу Чернігівського князівства увійшли частково області розселення полян, сіверян, вятчів, радимичів та дреговичів²⁶, до Київської землі — полян, древлян, частково дреговичів, уличів і волинян. Усе це дає підстави заперечувати наявність спадковості територіальних меж окремих східнослов'янських племінних об'єднань та племінних князівств з давньоруськими адміністративно-територіальними утвореннями (землями-князівствами). Формування земельно-територіальної структури Русі відбувалося в процесі зародження й розвитку феодальних відносин. Характеризуючи умови переходу від племінного поділу до земельно-територіального, Ф. Енгельс зазначав, що «...в результаті перевороту в умовах виробництва і викликаних ним змін в суспільній структурі виникли нові потреби й інтереси, не тільки чужі стародавньому родовому ладові, але й в усіх відношеннях протилежні йому»^{26а}.

З посиленням процесів феодалізації Давньоруської держави племінні назви поступово зникають з термінології тогочасного літописання. Так, поляни й радимичі останній раз згадуються на сторінках літописів під 944 р., хорвати — під 992 р. Натомість з'являються назви населення за містами та областями — «княне», «полочане» тощо. У зв'язку з цим дослідники правомірно пов'язують генезис давньоруських феодальних областей (земель) з процесом зростання феодального землеволодіння і феодальної знаті на місцях, а також з посиленням ролі міст²⁷. Останні активно впливали на процес формування соціально-економічної єдності прилеглих до них територій²⁸. Вони були головною ланкою, що забезпечувала перехід від родоплемінного устрою до класового. Ф. Енгельс, відзначаючи цю обставину, писав: «Недаремно височать грізні мури навколо нових укріплень міст: в їх ровах зле могила родового ладу, а їх башти досягають уже цивілізації»²⁹.

Вплив міста на формування навколо нього феодальної території зумовлювався його розмірами, особливостями географічного розміщення, місцем у політичній структурі Давньоруської держави. Певне значення для становлення соціально-економічної єдності території, що тяжіла до міста, мала також діяльність феодально-адміністративних органів там. Отже, порівняно раннє становлення соціально-економічної та політичної єдності Київської землі взаємопов'язане з піднесенням Києва. Розвиток міст значною мірою зумовлював утворення й соціально-економічне зростання давньоруських земель-князівств і був з цим процесом тісно пов'язаний. Характерним є, зокрема, у першій половині XI ст. збіг широкого монументального будівництва в Чернігові³⁰ з формуванням територіального і політичного ядра Чернігівської землі³¹. Джерела вказують також на пошавлення у 80-х роках XI ст. спорудження кам'яних будівель в Переяславі³², економічне піднесення якого, на нашу думку, перебувало в тісному взаємозв'язку із зростанням території Переяславської землі.

Місто формувало прилеглу до нього територію економічно й соціально. Дослідники відзначають, що в період зрілого феодалізму роз-

²⁶ Зайцев А. К. Черниговское княжество.— В кн.: Древнерусские княжества X—XIII вв.— М., 1975, с. 72.

^{26а} Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави, с. 162.

²⁷ Черепнин Л. В. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в.— В кн.: Вопросы формирования русской народности и нации.— М.— Л., 1958, с. 56, 58—59.

²⁸ Котляр Н. Ф. К вопросу о генезисе восточнославянских городов (на материалах Галичины и Волыни).— В кн.: Славянские древности.— Киев, 1980, с. 122—123.

²⁹ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави, с. 159.

³⁰ ПВЛ, I, с. 101.

³¹ Зайцев А. К. Черниговское княжество, с. 75—76.

³² ПВЛ, I, с. 137.

мір округи, що тяжіла до міста, досягав, як правило, 80 км в діаметрі³³. Її зростання і стабілізація кордонів, у свою чергу, сприяли розвитку самого міста.

Особливістю формування південноруських земель було те, що їх території складалися навколо головних міст давньої «Руської землі» — територіального й політичного ядра Давньоруської держави. Це утворення з його трьома головними центрами — Києвом, Черніговом і Переяславом зберігало відносну соціально-політичну єдність, як відомо, аж до середини XI ст. Особливий статус цієї області, що знаходилася під контролем великого князя, разом з іншими соціально-економічними факторами визначив панівну роль південноруської феодальної знаті у політичному житті Київської Русі, сприяв поширенню та примноженню її володінь, впливаючи тим самим на темпи формування у цьому регіоні сталих феодальних територій (земель-князівств).

Панування київської, чернігівської та переяславської знаті, яка спиралася на воєнно-економічну міць великокнязівської влади, інтенсивніше в порівнянні з іншими регіонами Давньої Русі поширювалося на суміжні з «Руською землею» області. Так, територія Київської землі почала зростати ще у 40-і роки X ст. в процесі підкорення владі великого князя древлянського плеємного союзу³⁴. У джерелах порівняно рано відбилися також єдність міст Києва, Чернігова та Переяслава з прилеглими до них областями. Цю думку підтверджує текст «заповіту» Ярослава Мудрого, вміщений у літописній статті під 1054 р.: «Се же поручаю в себе место стол старейшему сыну моему и брату вашему Изяславу Киев... а Святославу даю Чернигов, а Всеволоду Переяславль, а Игорю Володимерь, а Вячеславу Смолинеск. И тако раздели им грады (області.— В. Р.), заповедаю им не преступати предела братня»³⁵. Зміцнення єдності міста та прилеглої до нього області, консолідація їх у сталі в соціально-економічному відношенні території зумовлювалися «потребою як для земельного дворянства, так і для міст»³⁶.

З порушенням цілістості «Руської землі» та поступовим відособленням її центрів, що розпочалося у 1054 р., процес формування територій південноруських земель-князівств досяг зрілої стадії свого розвитку. Джерела повідомляють, що після смерті Ярослава Мудрого київський стіл успадкував старший з його синів — Ізяслав. Святослав і Всеволод Ярославичі зайняли князівські столи, що утворилися в той час у двох інших центрах «Руської землі» — Чернігові та Переяславі³⁷. Відокремлення названих центрів з прилеглою до них територією було зумовлено всім ходом соціально-економічного та політичного розвитку Давньої Русі. Виділенню Київської землі як певного територіального і соціально-політичного цілого, утворенню Чернігівського та Переяславського князівств відповідала й реорганізація (хоча і тимчасова) церковного улаштування «Руської землі», що мала місце у другій половині XI ст. В той час поряд з київською митрополією виникли окремі єпархії у Чернігові та Переяславі³⁸.

Основу процесу формування державної території Київської Русі, зростання давньоруських земель-князівств становив дальший розвиток феодальних відносин, зокрема, зростання феодального землеволодіння, міст і замків, що були місцем зосередження й консолідації знаті. Як відомо, в другій половині XI ст. значного розвитку у Давній Русі досягло

³³ Котляр М., Толочко П. Древний Киев в новейших изысканиях.— Обществ. науки, 1982, № 2, с. 124.

³⁴ Насонов А. Н. «Русская земля» ... с. 56.

³⁵ ПВЛ, I, с. 108—109.

³⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 23.

³⁷ ПВЛ, I, с. 108.

³⁸ Поппэ А. В. Русские митрополии Константинопольской епархии в XI столетии.— Визант. временник, 1968, т. 28, с. 103—104.

князівське та частково боярське землеволодіння, почалося перетворення смердів у феодально залежних селян³⁹. До того ж часу відноситься і генезис боярського класу-стану, що зростав переважно на основі інтеграції місцевої земельної знаті із служивою⁴⁰. Проте джерела повідомляють про появу великих земельних володінь лише з кінця XI й початку XII ст. Все це сприяло зростанню ролі феодальної знаті в політичному житті земель і князівств XI—XII ст. Простежимо це на прикладі Київщини.

Під 1072 р. літопис повідомляє, що управління містом Вишгородом зосереджувалося в руках намісника київського князя боярина Чюдина⁴¹. Джерела зберігають також свідчення про наявність у цього феодала свого «двору» водночас і в Києві⁴². Не позбавлена підстав, на наш погляд, думка, що представникам цього боярського роду належало й згадуване в документах пізнішого часу село Чудин, розташоване на лівому березі річки Тетерів⁴³, а також міста-фортеці Іван та Чудин у Київському Подніпров'ї⁴⁴. Джерела згадують імена й інших феодалів, що відігравали помітну роль у політичному житті Київщини. Так, серед укладачів князівського уставу Ярославичів другої половини XI ст. поряд з Чюдином згадуються бояри Коснячко, Перенег і Микифор Киянин⁴⁵. У літопису під 1078 р. називаються Іван Жирославич, Туки (Чюдина брат), Порей⁴⁶. Усвідомлення боярством себе як самостійної та досить впливової сили породжувало сепаратистські тенденції й у Київській землі. Однак ці устремління в конкретно-історичних умовах даного регіону не були реалізовані. Протягом всього давньоруського періоду згадана територія становила основну частину великокнязівського домену і знаходилася, як правило, під сюзеренітетом найбільш сильних князів, що навіть не завжди займали київський стіл (Рюрик Ростиславич, Андрій Боголюбський, Всеволод Велике Гніздо).

Київ був головним політичним та економічним центром Давньоруської держави і водночас найбільш значним осередком концентрації феодальної знаті, зв'язаної з вотчинами в селах⁴⁷. У другій половині XI — першій третині XII ст. літопис згадує в місті боярські дворища Гордяти, Микифора, Воротислава, Коснячка, Путяти⁴⁸. Деся поблизу Києва й, мабуть, у самому місті знаходилися земельні та інші володіння боярина Бояна, про купівлю яких княгинею Всеволодовою сповіщає графіто XII ст. із Софійського собору⁴⁹. В кінці XI — на початку XII ст. з'являлися земельні володіння церкви. Особливо багатими були, безперечно, великі київські князі. Відзначений у джерелах високий рівень концентрації в Києві феодальної аристократії впливав на темпи економічного розвитку міста і формування оточуючої його земельної округи.

Зростання земельного нобілетету на місцях, збільшення його приватних володінь, еволюція феодального способу виробництва сприяли поглибленню процесу формування державної території, виникненню її

³⁹ Зимин А. А. Холопы на Руси (С древнейших времен до конца XV в.).— М., 1973, с. 181.

⁴⁰ Свердлов М. Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси, с. 43—44.

⁴¹ ПВЛ, I, с. 121.

⁴² Там же, с. 40.

⁴³ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии.— Киев, 1864, с. 114.

⁴⁴ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков, с. 44.

⁴⁵ Правда Русская. М.— Л., 1940, т. 1, с. 71.

⁴⁶ ПВЛ, I, с. 132.

⁴⁷ Толочко П. П. Київ — центр феодального землеволодіння Русі X—XIII ст.— Історія нар. госп. та економ. думки Української РСР.— К., 1982, вип. 15, с. 83—84.

⁴⁸ ПВЛ, I, с. 40, 114, 196.

⁴⁹ Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв.— Киев, 1966, вып. 1, с. 60—71, табл. XXVII—XXVIII.

внутрішніх поділів. Адміністративно-територіальні зміни за середньовіччя відбувалися, як наголошував Ф. Енгельс, під впливом великого землеволодіння^{49а}. У другій половині XI та XII ст. збільшується роль давньоруських міст як центрів земельної концентрації, посилюється залежність від них сільських общин. Саме в цей час території, що формувалися навколо окремих центрів, «приходять у зіткнення і на значному просторі виникають внутрішні межі»⁵⁰. В другій половині XI — першій третині XII ст. визначалися основні територіальні кордони південноруських* та інших руських земель, складалася їх внутрішня, адміністративно-територіальна структура. Вона являла собою певну сукупність феодальних волостей, що формувалися в той час⁵¹. Внутрішній устрій давньоруських земель відповідав ієрархічній структурі населених центрів, що простежується за археологічними даними XI—XII ст.^{51а}.

Визначення внутрішніх меж державної території Київської Русі було тісно пов'язано з утвердженням розвинутих феодальних відносин, які базувалися на вотчинному землеволодінні. Боярство окремих земель прагнуло встановити свою безпосередню владу в їх межах. У зв'язку з цим і відбувався розподіл сфер впливу корпорацій великих земельних власників (бояр), що виступали колективним сюзереном територій окремих земель, встановлювачами норм феодальної експлуатації і взаємовідносин (ієрархії).

Утворення феодально-територіальних комплексів Давньої Русі було зумовлено всім ходом соціально-економічного розвитку класової держави, відповідало її потребам, що випливали із самого характеру феодального способу виробництва. Останній, за словами К. Маркса, «в усіх країнах Європи... характеризується поділом землі між якомога більшою кількістю васально залежних людей»⁵². Із самого зародження феодального землеволодіння практикувалася передача верховною владою князівським дружинникам, боярам та іншим представникам знаті окремих областей⁵³.

Практика земельних «роздач», що наприкінці XI — у першій третині XII ст. набувала систематичного характеру, відповідала станово-ієрархічному ладу давньоруського феодального суспільства. «Ієрархічна структура землеволодіння і зв'язана з нею система збройних дружин давали дворянству владу над кріпаками. Ця феодальна структура... була асоціацією, спрямованою проти поневоленого виробляючого класу»⁵⁴. Ієрархічна система феодальної власності на землю була пов'язана з відносинами сюзеренітету-васалітету. Їх розвиток породжував тенденції до перетворення місцевою феодальною верхівкою одержаних від верховної князівської влади областей в умовне володіння, в приватне, спадкове, що було одним з факторів політичного відособлення окремих давньоруських земель-князівств. Ф. Енгельс у праці «Про розклад феодалізму і виникнення національних держав» зауважив, що «основне відношення всього феодального ладу — віддавання землі в

^{49а} Енгельс Ф. Франкський період.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 485.

⁵⁰ Насонов А. Н. «Русская земля» ..., с. 26.

* Територіальні рубежі південноруських земель, що склалися на кінець XI — початок XII ст., далеко сягали за рубежі «Руської землі». Кордони Київської землі, Чернігівського та Переяславського князівств досліджуваного періоду розглядалися в працях П. П. Толочка, О. К. Зайцева, М. П. Кучери та ін. Див., напр.: Древнерусские княжества X—XIII вв., с. 5—143.

⁵¹ Зайцев А. К. Черниговское княжество, с. 108—111.

^{51а} Куза А. В. Малые города в Древней Руси X—XIII вв.—В кн.: Древнерусский город: Материалы Всесоюз. археолог. конференции, посв. 1500-летию города Киева.—Киев, 1984, с. 65.

⁵² Маркс К. Капітал, т. 1.—Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 677—678.

⁵³ Див., напр.: ПВЛ, 1, с. 142.

⁵⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія, с. 22.

ленне володіння за певну особисту службу і повинності — навіть у своєму первісному, найпростішому вигляді давало досить матеріалу для чвар, особливо коли так багато людей було заінтересовано в тому, щоб знаходити приводи для усобиць»⁵⁵. Формування великого феодального землеволодіння ослабляло економічне та політичне становище князівської влади, породжувало загострення суперечностей між князями-сюзеренами й боярами-васалами⁵⁶. Все це визначало наступну еволюцію політичної структури Давньоруської держави, сприяло її децентралізації. Зокрема, вже на кінець XI ст. в Давній Русі остаточно склалася поліцентрична форма державної влади⁵⁷, яка відповідала розподілу державної території на землі-князівства.

Таким чином, формування державної території Давньої Русі напередодні періоду феодальної роздробленості було зумовлено рядом соціально-економічних факторів, головними з яких були зростання феодального нобілетету і великого землеволодіння, посилення ролі міст і поглиблення феодальних відносин. В результаті взаємодії названих факторів у кінці XI ст. спостерігається ослаблення економічної та політичної могутності центральної влади та посилення відцентрових тенденцій у суспільно-політичному житті Русі, що об'єктивно зумовило відокремлення давньоруських феодально-територіальних комплексів, на чолі яких стояли корпорації великих феодалів. У процесі формування державної території Давньої Русі (стосовно південноруського регіону) простежуються три хронологічні етапи, що відповідно охоплюють період IX — 40-і рр. X ст., 40-і рр. X ст. — першу половину XI ст. і другу половину XI ст., — першу третину XII ст. Вони визначалися об'єктивним ходом соціально-економічного і політичного розвитку південноруських земель.

⁵⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 392.

⁵⁶ Котляр М. Ф. Джерела складання та форми феодального землеволодіння в Давній Русі. — УІЖ, 1984, № 2, с. 33—34.

⁵⁷ Пашуто В. Т. Эволюция политического строя Руси (X—XIII вв.). — In: L'Europe aux IX—XI siècles. — Varsovie, 1968, p. 244.

* * *

ДО ПИТАННЯ ПРО РОЗВИТОК КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН У ГОСПОДАРСТВАХ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 30—50-х РОКАХ XIX ст.

Т. І. ЛАЗАНСЬКА (Київ)

Радянські вчені внесли значний вклад у вивчення кризи феодально-кріпосницької системи і розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві в першій половині XIX ст. Проте досі немає праць, в яких всебічно висвітлювалось би, як ці процеси проходили в окремих районах України, зокрема Лівобережжі, розвитку якого хоч і проходив у тісному зв'язку з господарським життям всієї країни, але й мав свої особливості як в галузі економіки, так і соціальному складі населення. На Лівобережній Україні понад половину сільського населення становив розряд державних селян, до складу якого входило багато соціальних груп і підгруп. Вони різнилися між собою за юридичним й економічним становищем. Найчисленнішими групами серед селян Лівобережжя були козаки Чернігівської і Полтавської та військові обивателі Харківської губернії. В цілому розряд державних селян на час VIII ревізії (1833 р.) становив у Полтавській 51,6% від загального числа сіль-

ського населення губернії, в Чернігівській — 49,3 і Харківській — 56%, а на час ІХ ревізії (1850 р.) — відповідно — 56,4%, 52,6 і 58,4%¹.

Наявність значної армії вільних виробників, якими були групи розряду державних селян, позитивно впливала на процес розкладу феодально-кріпосницьких відносин у краї. Як зазначав В. І. Ленін, там, де за землеробство брався цілком або головним чином вільний селянин, там розвиток продуктивних сил і капіталізму йшов незрівнянно швидше². Користуючись певними правами як особисто вільний соціальний стан, відчуваючи в меншій мірі, ніж кріпосні селяни, панування кабали³, державні селяни активніше від останніх включалися в товарне виробництво. Сплата ними податків державі грішми сприяла зміцненню їх зв'язків з ринком, розвитку в них підприємницької ініціативи, давала можливість певній частині селян переходити від землеробства до торгово-промислових занять та відхідництва. Так, у 40-і роки торгівлею і промислами займалися у Харківській губернії 6,2% селян, Полтавській — 10,9 і Чернігівській — 8%⁴. Це приводило до руйнування основ феодально-кріпосницької системи господарювання. Тому вивчення економічного життя державних селян, що ставить метою автор, має велике значення для розкриття проблеми генезису капіталізму, всебічного висвітлення розкладу феодально-кріпосницької системи в краї.

Поеднання промислових занять із землеробством у господарствах державних селян позитивно впливало на соціально-економічний розвиток краю. Зокрема, воно підірвало основи феодального способу виробництва, прискорювало процеси розвитку капіталістичних відносин, «поширюючи їх з промисловості на землеробство і навпаки»⁵. Саме в промисловості і торгівлі йшов більш прискорений процес нагромадження капіталу. Одним з важливих джерел накопичення коштів на Лівобережній Україні було чумацтво, яким у переважній більшості займалися українські козаки та військові обивателі. Нагромадивши певні капітали, вони вкладали їх у купівлю й оренду землі⁶.

Для сільськогосподарського виробництва, що було основним на Лівобережжі, так само як і для інших землеробських районів Росії, земля була головним засобом виробництва⁷. Про забезпечення державних селян землею дає більш-менш вірогідні дані відомість, складена чиновниками міністерства фінансів у 1828 р. Наведені в ній цифри свідчать, зокрема про те, що на той час у селян даного району відчувалося гостре малоземелля. Так, у Чернігівській і Полтавській губерніях середній розмір придатної для обробки землі на ревізку душу становив 1 дес., а в Слобідсько-Українській (Харківській) — трохи більше 6 дес.⁸

Земельний фонд державних селян Лівобережжя протягом 30—50-х років ХІХ ст. розподілявся так: у 1830 р. в Харківській губернії на ревізку душу припадало близько 6,6 дес. усєї землі, в Полтавській — 2,9 і Чернігівській — 2,4 дес. На початок 50-х років погубернський наділ державних селян двох останніх залишався таким же, а в Харків-

¹ Докладніше про це див.: Іст. дослідження. Вітчизняна історія. К., 1982, вип. 8, с. 72.

² Див.: Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років.— Повне збір. творів, т. 16, с. 202.

³ Див.: Ленін В. І. Капіталістичний лад сучасного землеробства.— Там же, т. 19, с. 310.

⁴ Центр. держ. іст. арх. (далі ЦДІА) СРСР, ф. 383, оп. 6, спр. 597/30, арк. 71 зв.—74; оп. 2, спр. 2313, арк. 135; Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України в першій половині ХІХ ст.— К., 1954, с. 269.

⁵ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 357.

⁶ Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні.— К., 1964, с. 135—136.

⁷ Див.: Ленін В. І. Капіталістичний лад сучасного землеробства.— Повне збір. творів, т. 19, с. 312—313.

⁸ Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. Т. 1. Предпосылки и сущность реформы. М.; Л., 1946, с. 90.

ський — він скоротився більш як на 0,5 дес., а в порівнянні з 1816 р. — майже на 2 дес.⁹ Звичайно, ці дані дають нам лише приблизну уяву про забезпечення селян землею.

В умовах розвитку товарно-грошових відносин певна частина селянства розширювала приватне землеволодіння. Одним із засобів зміцнення бази землеробства були купівля та оренда землі. Зокрема, значного поширення серед державних селян Лівобережної України набула оренда. Її застосування свідчило про наявність капіталістичних рис у землеробстві. Так, на початку 50-х років XIX ст. у Харківській губернії, за нашими підрахунками, налічувалося 16,8% господарств (11 899 з 70 936 господарств, обстежених кадастровими комісіями), які орендували землю. На жаль, архівні матеріали не дають можливості визначити кількість орендованої землі, однак відомо, що 35,4% (25 061) господарств здавали повністю або частково землю в оренду¹⁰. Здаючи землю в оренду, власники цих господарств тим самим збільшували землекористування більш заможної групи селян, які мали досить засобів для ведення землеробства на новій, капіталістичній основі. Наприклад, заможний козак Андрій Сизьон з с. Вільшанки Харківської губернії, проводячи широку торгово-підприємницьку діяльність, на початку 40-х років орендував у своїх односельчан близько 100 дес. землі¹¹. Таке господарство мало яскраво виражений комерційний характер, оскільки основною його метою було одержання прибутку.

Розвинутими орендні відносини були також у Полтавській і Чернігівській губерніях. У Полтавській на той час державні селяни орендували понад 91 тис. дес. землі¹². До постійної оренди вдавалися селяни Шумилівської волості Новозибківського повіту Чернігівської губернії¹³. Козаки і державні селяни Козелецького та Стародубського повітів орендували землю у дрібнопомісних поміщиків. Щоправда, оренда в цих повітах здебільшого мала натуральний характер («скопщина») і рідко земля орендувалася за гроші¹⁴. Вона означала не стільки зміцнення селянського землеволодіння, скільки «перетворення селянина в сільського робітника», який, відчуваючи велику потребу в землі, змушений був вдаватися до скопщини¹⁵.

Прагнучи розширити свою господарську діяльність, більш заможні державні селяни поряд з орендою займалися також скупкою земель. Так, у 1858 р. у Чернігівській губернії налічувалося 5490 господарів, у володінні яких знаходилося 12 286 дес., у Полтавській — 21 983 чол. володіли 37 163 дес. землі, в Харківській — 6527 господарств мали 21 767 дес. придбаної землі¹⁶.

Шляхом купівлі та оренди землі державні селяни розширювали базу сільськогосподарського виробництва, надавали йому підприємницьких рис. Свідченням зростання товарності їх землеробства було різке збільшення посівних площ під зернові культури, яке припадає на середину 40-х—50-і роки XIX ст. Це було зумовлене насамперед великим попитом на хліб як на зовнішньому, так і на внутрішньому ринках збуту.

⁹ ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 11, спр. 123, арк. 16.

¹⁰ Підраховано за даними: ЦДІА СРСР, ф. 381, оп. 47, спр. 242, арк. 5—221; спр. 244, арк. 6—147 зв.; спр. 245, арк. 7—118 зв.; спр. 246, арк. 10—216 зв.; спр. 247, арк. 8—222 зв.; спр. 248, арк. 16—144; спр. 249, арк. 8—185; спр. 250, арк. 5—104 зв.; спр. 253, арк. 8—217.

¹¹ Слабеев І. С. Назв. праця, с. 95.

¹² Дружинин Н. М. Указ. соч. Т. 2. Реализация и последствия реформы.— М., 1958, с. 403.

¹³ ЦДІА СРСР, ф. 379, оп. 1, спр. 479, арк. 32 зв.

¹⁴ Покорский-Жоравко А. Хозяйственные замечания о Черниговской губернии.— Журн. М-ва гос. имуществ (ЖМГИ), 1844, ч. 13, с. 6.

¹⁵ Див.: Ленин В. І. Развитие капитализма в России.— Полне зібр. творів, т. 3, с. 163.

¹⁶ Вешняков В. Крестьяне-собственники в России: Ист. стат. очерк.— Спб., 1958, с. 10.

Саме починаючи з 30-х років значно зросло перевезення хліба по Дніпровській і Донській водних системах¹⁷.

Протягом 1838—1855 рр. посівні площі державних селян Чернігівської губернії виросли на 31% (з 315 493 до 413 562 дес.), у Полтавській — на 27% (з 585 631 до 745 782 дес.) і в Харківській більш як на 100% (з 315 172 до 659 259 дес.)¹⁸. Таким чином, розвиток землеробства на Лівобережжі дедалі тісніше підпорядковувався інтересам ринку, а господарства державних селян, порівняно з господарствами кріпосних, активніше втягувалися в сферу товарних відносин. Співвідношення посівних площ між обома групами селян на Лівобережжі протягом 1842—1850 рр. становило: у державних — 43,8%, у поміщицьких — 27,7%, а в 1851—1860 рр., відповідно, — 43% та 27,3%¹⁹.

Розширення посівних площ давало селянам можливість одержувати більш високі валові збори зернових, підвищувало товарність землеробства. Так, у господарствах державних селян Полтавської губернії середній щорічний збір зерна протягом 1840—1855 рр. становив понад 2 млн. четвертей*, за нею йшла Харківська губернія, в якій щороку збиралося в середньому понад 1,5 млн. четвертей. До 1,3 млн. четвертей одержували господарства селян Чернігівської губернії²⁰.

Розміри посівних площ, валових зборів зернових культур характеризували загальний рівень землеробства й ті зміни, що в ньому відбувалися. Проте для періоду кризи феодально-кріпосницької системи важливого значення набуває товарність виробництва. Однак визначити його обсяг важко, оскільки у першій половині XIX ст. не велася статистика зерна, що йшло на ринок. Існує твердження, що селянські господарства в середині XIX ст. давали більше 40% зерна від загальної маси товарного хліба європейської частини Росії²¹. Значна частка його припадала на ті господарства, які сплачували грошові податки, мали більшу свободу економічної діяльності й тому активніше включалися в риночні відносини. Саме до таких належав розряд державних селян Лівобережжя.

За нашими підрахунками, в 1843 р. у Харківській губернії лишок хліба після відрахувань на потреби господарств становив 345 935 четвертей, або 14%, у Полтавській — 831 264 четверті, або понад 22%, у Чернігівській — навпаки, не вистачало 202 880 четвертей²². Визначення товарності хліба за його лишками є певною мірою показником відносин. Постійно зростаючі потреби в коштах нерідко спонукали селян відправляти на ринок навіть ту частину зерна, що була вкрай необхідною для потреб самих виробників, і це, звичайно, збільшувало масу товарного хліба. Певна частка зернових служила сировиною для винокурної промисловості, що досить інтенсивно розвивалася на Лівобережжі у 40-х роках.

Свідченням дальшого розвитку господарств по шляху товаризації було збільшення площ під посіви технічних культур. Поступово пристосовуючись до зростаючих потреб ринку, вони розширювали посадки картоплі, яка починаючи з 40-х років займала дедалі помітніше місце в економічному житті селян. Протягом 1841—1855 рр. у Чернігівській

¹⁷ Ковальченко И. Д. Русское крепостное крестьянство в первой половине XIX века. — М., 1967, с. 93.

¹⁸ Підраховано за даними: ЦДІА СРСР, ф. 383, оп. 10, спр. 9607, арк. 40—41, 51, 53; оп. 27, спр. 52, арк. 309—310; спр. 78, арк. 268; спр. 75, арк. 129; ф. 381, оп. 47, спр. 104, арк. 28; оп. 46, спр. 38, арк. 92.

¹⁹ Ковальченко И. Д. Указ. соч., с. 83.

* Четверть — старовинна міра об'єму сипких тіл. Вага четверті зерна в залежності від сорту та якості його була різною. В той час умовно було прийнято рахувати: четверть пшениці — 10 пудів, жита — 9, ячменю — 8, вівса — 6 пудів.

²⁰ Підраховано за даними: ЦДІА СРСР, ф. 383, оп. 10, спр. 9607, арк. 40—41, 51, 53; оп. 27, спр. 52, арк. 309—310; спр. 78, арк. 268; спр. 75, арк. 129; ф. 381, оп. 47, спр. 102, арк. 45; спр. 103, арк. 45; спр. 104, арк. 28; оп. 46, спр. 38, арк. 92.

²¹ Ковальченко И. Д. Указ. соч., с. 384.

²² ЦДІА СРСР, ф. 383, оп. 10, спр. 9607, арк. 41, 51, 53.

губернії площі під цією культурою в державних селян зросли в 1,5 раза, в Полтавській і Харківській — 1,8 раза²³. Переважаючими були посадки картоплі в державних селян над поміщицькими в Чернігівській та Харківській і приблизно однаковими в Полтавській губерніях. Картоплі для них була не тільки продуктом харчування, а й набувала дедалі більш промислового значення. Так, державні селяни Ніжинського, Новгород-Сіверського, Мглинського повітів Чернігівської губернії займалися збутом картоплі на винокурні заводи, а селяни Полтавської губернії в ряді місць перейшли до промислової її переробки на крохмаль²⁴.

Одночасно на Лівобережжі спостерігалось посилене зростання посівів й таких технічних культур, як тютюн і коноплі. Особливого поширення виробництво тютюну набуло в господарствах козаків Ніжинського, Сосницького та Борзнянського повітів Чернігівської, Роменського і Прилуцького повітів Полтавської губерній²⁵. Лише в господарствах селян, що відносилися до розряду державних, на Чернігівщині у 1843 р. було зайнято під тютюном більше 3 тис. дес. землі²⁶. Загалом під посіви цієї культури відводилося у 50-і роки від 7 до 10 тис. дес. землі²⁷. Внаслідок малоземелля в переважній більшості селян ділянки під тютюн досягали лише до 0,5 дес. землі. Проте в господарствах заможних козаків, які вели товарне виробництво, зокрема Ніжина, Сосниці, Мени, Голенської волості Конотопського повіту, Білої Вежі Борзнянського повіту, під посіви тютюну виділялися значні площі, а збір урожаю з десятини у них досягав 100—150 пудів²⁸.

Значні плантації під тютюн відводилися в Роменському та Прилуцькому повітах Полтавської губернії²⁹. З метою підвищення його врожайності державні селяни удобрювали землі, доводячи завдяки цьому збір урожаю до 160 пудів з десятини³⁰. Добре оброблена й угноєна земля давала селянину прибутку за махорку з десятини до 45 крб. сріблом³¹. Застосування добрих свідчило про інтенсифікацію селянського господарства, що поступово переходило до підприємницької діяльності.

На виробництві конопель спеціалізувалися переважно жителі Чернігівщини. На початку 40-х років тут під їх посіви відводилося до 14,5 тис. дес. землі³². Зростаючі потреби промисловості в сировині та підвищений попит на коноплі на ринку дали поштовх дальшому його розвитку. Господарства державних селян почали збільшувати посівні площі під коноплі. Протягом 1844—1860 рр. вони зросли з 20 до 25 тис. десятин. Багаторічний досвід показав, що навіть при посередньому врожаї коноплі давали у два рази більше прибутків, ніж зернові культури. Від добре обробленої й угноєної землі селяни одержували прибутку 16 крб. сріблом з десятини³³.

По шляху дальшої товаризації просувалося також городництво і садівництво державних селян, особливо у таких приміських населених пунктах, як Боромля, Ковела, Високопілья Харківської губернії тощо. Від збуту продуктів садівництва селяни цих сіл одержували від 25 до

²³ Там же, ф. 398, оп. 6, спр. 1290, арк. 3 зв.— 4; спр. 1254, арк. 11; Извлечение из отчета министра государственных имуществ за 1855 год.— ЖМГИ, 1856, ч. 61, прил. № 12.

²⁴ ЦДІА СРСР, ф. 398, оп. 6, спр. 1290, арк. 9 зв.— 10.

²⁵ Там же, оп. 5, спр. 1043, арк. 7.

²⁶ Хозяйственные замечания по Черниговской губернии в 1843 году.— ЖМГИ, 1944, ч. 10, с. 105.

²⁷ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба.— Черниговская губерния. Сост. Домонтович М.— Спб., 1865, с. 207—208.

²⁸ Там же, с. 204.

²⁹ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии, составленные в 1846 г.: В 3-х ч. Полтава, 1848—1852, ч. 3, с. 330.

³⁰ ЦДІА СРСР, ф. 398, оп. 10, спр. 3451, арк. 1—2.

³¹ Арандаренко Н. Указ. соч., ч. 3, с. 331.

³² ЦДІА СРСР, ф. 398, оп. 5, спр. 1043, арк. 11 зв.— 12, 27 зв.— 28.

³³ Там же, оп. 8, спр. 2191, арк. 41.

50 крб. сріблом прибутку³⁴. У Харківській губернії селяни займалися розведенням баштанових культур. Заможні господарства відводили під них по 5 і більше десятин землі, отримуючи з десятини близько 2 тис. крб. асигнаціями прибутку³⁵.

Торговий характер мало садівництво в окремих селах Полтавського, Зінківського, Лубенського та Лохвицького повітів Полтавської губернії. Від продажу продуктів садівництва і городництва державні селяни Лівобережжя одержували від 30 до 40 крб. сріблом з десятини землі³⁶.

Впровадження нових методів обробітку ґрунту, застосування найдосконаліших знарядь праці — все це давало можливість заможним господарствам підвищувати продуктивність землі. Особливо помітні зрушення в цьому напрямку спостерігались у виробництві технічних культур. Так, у Чернігівській і Полтавській губерніях у 40-х роках XIX ст. при обробці землі під картоплю використовувалися плужки, маркери, трьохзубі сошки, а при посівах зернових на піщаних ґрунтах — спеціальні катки. Значного поширення в землеробстві державних селян набув плуг козака Стеценка³⁷.

Певні зрушення в напрямку товаризації відбувалися в такій галузі сільськогосподарського виробництва, як тваринництво. Значну увагу його розвитку приділяли козаки Чернігівської і Полтавської губерній, які займалися чумацтвом, та Кобеляцького повіту, що спеціалізувалися на промисловому вирощуванні овець³⁸. Важливою статтею доходу було розведення в Полтавській губернії свиней. У 1850 р. тільки в господарствах державних селян відгодовувалося близько 700 тис. свиней, м'ясо й сало яких надходили у продаж³⁹.

У Харківській губернії, особливо в її південних повітах, в тваринництві переважало вівчарство. На 1841 р. Харківщина займала друге місце після Таврії по кількості вирощених овець. Така глибока спеціалізація забезпечила створення там у першій половині XIX ст. регіонального ринку, відомого під назвою «шерстяного». У державних селян, за даними Харківської палати, у 1840 р. налічувалося 167 995 голів овець⁴⁰, а поголів'я великої рогатої худоби, що перебувала на відгодівлі і поступала на продаж, становило у 1850 р. більше ніж 34% (104 923 штук) від загальної її кількості⁴¹.

Заможні державні селяни займалися також і бджільництвом, продукти якого надходили на ринок. Окремі господарства козаків Чернігівської губернії мали від 100 до 500 вуликів, а у Харківській — від 200 до 300⁴².

Розвиток сільського господарства по шляху підприємництва прискорював процеси розшарування селянства, утворення кількісно невеликої заможної верхівки і дальшої пролетаризації його основної маси. Якщо в 1828 р. у Чернігівській губернії серед козаків і державних селян налічувалося 53 163 ревівські душі малоземельні (22,9%), то

³⁴ Там же, ф. 383, оп. 47, спр. 244, арк. 13 зв.; спр. 242, арк. 77—78; Военно-статистическое обозрение Российской империи, издаваемое по высочайшему повелению при 1-м Отделении Департамента генерального штаба. — Харьк. губ. Спб., 1850, т. 12, ч. 1, с. 121.

³⁵ Там же.

³⁶ Обзор действий Департамента сельского хозяйства и очерк состояний главных отраслей сельскохозяйственной промышленности в России за 10 лет с 1844 по 1853 гг. — Спб., 1855, с. 180.

³⁷ ЦДІА СРСР, ф. 398, оп. 12, спр. 4020, арк. 151—151 зв., 227, 253; ЖМГИ, 1849, ч. 32, с. 181.

³⁸ Арандаренко Н. Указ. соч., ч. 1, с. 74; ч. 2, с. 320; ЖМГИ, 1845, ч. 14, с. 136.

³⁹ ЦДІА СРСР, ф. 383, оп. 27, спр. 52, арк. 3.

⁴⁰ ЖМГИ, 1840, ч. 2, с. 256.

⁴¹ ЦДІА СРСР, ф. 383, оп. 27, спр. 75, арк. 132.

⁴² Там же, ф. 1281, оп. 11, спр. 125-а, арк. 5 зв.; Военно-статистическое обозрение Российской империи... Черниговская губерния. — Спб., 1851, т. 12, ч. 2, с. 96.

у 1844 р. їх кількість зросла до 92 857 чол., а число безземельних на 1847 р. становило понад 80 тис. чол., або 26%⁴³. У Полтавській губернії кількість малоземельних селян зросла за період 1828—1843 рр. з 9,1% (31 743 ревизькі душі) до 25% (105 тис. ревизьких душ)⁴⁴.

Досить швидко процес обезземелення проходив серед українських козаків, які під впливом зростаючих товарних відносин у краї, не витримуючи конкуренції з боку більш заможних господарств, спродували свої спадкові землі на основі закону, що дозволяв продавати їх в межах свого стану⁴⁵. У 1836 р. в Чернігівській і Полтавській губерніях з 176 484 сімей українських козаків, які були забезпечені землею, налічувалося лише 95 890 сімей (54,3%), мали лише присадибні ділянки 45 413 (25,7%), а 35 174 (близько 20%) зовсім її втратили⁴⁶. У Харківській губернії, яка на початку XIX ст. входила в групу багатоземельних губерній, уже в 30-х роках у 89 з 274 державних сіл не було необхідної 5-десятичної норми землі на ревизьку душу, що на той час вважалася мінімальною⁴⁷. Підрахунки зроблені за даними, взятими з відомостей Харківської палати державних маєтностей, свідчать про те, що у 1844 р. 55,5% державних селян становили групу малоземельних (мали до 5 дес. землі на ревизьку душу), середнього достатку — 41,4% (припадало від 5 до 10 дес. землі на ревизьку душу)⁴⁸.

З далішим розвитком товарних відносин розшарування набирало більш інтенсивного характеру, в результаті чого зріс прошарок селян, які в офіційних документах значилися як «бездомні». До цієї групи в Чернігівській губернії у 1839 р. входило близько 15 тис., в Полтавській на початку 50-х років — 13 642 і в Харківській — 5948 ревизьких душ⁴⁹.

Разом з тим виникли господарства, які мали достатль землі і могли вести товарне виробництво. У Харківській губернії, за нашими підрахунками, до таких належало 3,1% державних селян, у яких на середину 40-х років знаходилося від 10 і більше десятин землі на ревизьку душу. Незважаючи на свою малочисельність, вони зосередили в своїх руках до 10% усієї землі, що була в користуванні державних селян цієї губернії⁵⁰. Подібна картина спостерігалась і в інших губерніях Лівобережжя.

Таким чином, на селі йшов наростаючий процес нагромадження в землеробстві, який являв собою не що інше, як відокремлення виробника від засобів виробництва, і зосередження багатств в руках небагатьох власників. Концентрація землі в господарствах сільських багатіїв йшла в цілому за рахунок її купівлі. Свідченням цього є складений у 1852 р. департаментом сільського господарства список державних селян Харківської губернії, які придбали землю у власність. У ньому значиться 656 приватних власників (кілька купчих здійснено товариствами), з яких 30 — мали кожний купленої землі більше ніж по 50 дес., 13 — більш як по 100 дес. і 39 — володіли від 25 до 50 дес. землі в середньому. Серед них були власники, які мали від 250 до 528 дес. купленої землі⁵¹. Ці дані свідчать, що купівля землі державними селянами в той час мала капіталістичний, підприємницький характер.

⁴³ ЦДІА СРСР, ф. 379, оп. 1, спр. 947, арк. 3; ф. 571, оп. 9, спр. 18, арк. 85 зв.—86; ф. 383, оп. 7, спр. 6213, арк. 5 зв.—12; оп. 10, спр. 9039, арк. 1 зв.; Кепен П. И. Число жителей России по девятой ревизии.— Спб., 1851, с. 190, 191.

⁴⁴ ЦДІА СРСР, ф. 379, оп. 1, спр. 947, арк. 3; ф. 571, оп. 9, спр. 18, арк. 61 зв.—62.

⁴⁵ II-е Полное собрание законов Российской империи.— Спб., 1833, т. 7. № 5457; I-е Полное собрание законов Российской империи.— Спб., 1830, т. 31, № 24832.

⁴⁶ ЦДІА СРСР, ф. 379, оп. 2, спр. 163, арк. 3 зв.

⁴⁷ ЖМГИ, 1841, ч. 1, с. 75.

⁴⁸ Підраховано за даними: ЦДІА СРСР, ф. 383, оп. 6, спр. 5197/30, арк. 3 зв.—33.

⁴⁹ Дружинин Н. М. Указ. соч., т. 2, с. 404.

⁵⁰ Підраховано за даними: ЦДІА СРСР, ф. 383, оп. 6, спр. 5197/30, арк. 3 зв.—23.

⁵¹ Там же, ф. 383, оп. 16, спр. 19888, арк. 3—52.

Аналогічні процеси спостерігались і в інших губерніях Лівобережжя. Наприклад, з 15 обслідуваних у 1838 р. господарств державних селян сіл Протасівка і Томашівка Полтавської губернії 4 (26,6%) — вважалися заможними. Тут на ревізьку душу припадало від 10 до 24 дес. землі. Причому в цих господарів переважала покупна й отримана в спадщину земля і лише 0,8% землі було надільної⁵². Прикладом підприємницьких господарств Полтавської губернії були володіння козаків Іщенко, який скупив земель на 5 тис. крб. сріблом, і Сеня, землеволодіння якого оцінювалося в 3250 крб. сріблом⁵³, та ін. Це вже були представники сільської буржуазії, що народжувалась. Їх господарства значною мірою підпорядковувались інтересам ринку і мали комерційний характер.

Але найбільш різюча картина розшарування в середовищі розряду державних селян виявляється при порівнянні кількості худоби, яка припадала на двір. За нашими підрахунками, на початку 50-х років XIX ст. у Харківській губернії (без Зміївського повіту) з 70 936 обстежених кадастровими комісіями господарств 14,25% зовсім не мали худоби, 22,88% — лише по 1 парі волів, 20,9% — по 1—2 коней. Поряд з цим сформувався досить значний прошарок господарів (18,6%), які володіли від 3 до 50 парами волів та від 4 до 18 штук коней⁵⁴. Подібні явища були притаманні й господарствам державних селян Полтавської і Чернігівської губерній. Наприклад, з 127 обстежених на початку 20-х років селянських дворів с. Богородицьке Суразького повіту 28,3% не мали зовсім робочої худоби, у 27,5% — було лише по 1 парі і близько 4% — мали від 3 до 5 голів робочої худоби⁵⁵.

Як бачимо, в середовищі державних селян Лівобережжя дедалі виразніших рис набирала процес соціального розшарування. «...Вся суть капіталістичної еволюції дрібного землеробства, — зазначав В. І. Ленін, — полягає в утворенні й посиленні майнової нерівності всередині патріархальних спілок, далі в перетворенні простої нерівності в капіталістичні відносини»⁵⁶.

Характерною особливістю нових відносин було застосування в господарствах заможних селян найманої праці. Дані, які є в нашому розпорядженні по Харківській губернії, свідчать про те, що там на середину 50-х років до наймання лише річних батраків вдавалося 6028 господарств державних селян (8,5%)⁵⁷. Наявність великої армії вільних рук і потреба господарств у додатковій робочій силі сприяли формуванню в першій половині XIX ст. пунктів найму, так званих «становок», куди сходилися бажані одержати роботу. Виникали нові форми оплати робочої сили⁵⁸.

Найбільше «відхідників» давала Полтавська губернія, з якої щороку лише в Новоросійський край та на Дон відправлялося близько 80 тис. державних селян (18,9%)⁵⁹. У Харківській губернії, за даними Палати державних маєтностей, за період 1840—1850 рр. у середньому

⁵² Там же, оп. 1, спр. 296, арк. 5—5 зв.

⁵³ Історія міст і сіл УРСР: Полтавська область. К., 1967, с. 353—354.

⁵⁴ Підраховано за даними: ЦДІА СРСР, ф. 381, оп. 47, спр. 242, арк. 5—228; спр. 243, арк. 16 зв.—107 зв.; спр. 244, арк. 5—163; спр. 245, арк. 6—118; спр. 246, арк. 9—216; спр. 247, арк. 4—220 зв.; спр. 248, арк. 12—144; спр. 249, арк. 7 зв.—184; спр. 250, арк. 4—104; Іванов В. В. Кадастр Харьковской губернии.— Харьков. сб. Харьков, 1892, вып. 6, с. 61—62.

⁵⁵ ЦДІА СРСР, ф. 379, оп. 1, спр. 479, арк. 92—95 зв.

⁵⁶ Ленін В. І. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття.— Повне збір. творів, т. 17, с. 78.

⁵⁷ Підраховано за даними: ЦДІА СРСР, ф. 381, оп. 47, спр. 242—250; Іванов В. В. Указ. соч.— Харьков. сб. Харьков, 1892, вып. 6, с. 61—62.

⁵⁸ Военно-статистическое обозрение...— Черниговская губерния. Спб., 1851, т. 12, ч. 2, с. 79; Искрицкий. Статистическое описание Стародубского округа государственных имуществ.— ЖМГИ, т. 53, с. 64, 120—121.

⁵⁹ Есимонтовский. Сельское хозяйство Черниговской губернии.— ЖМГИ, 1844, ч. 11, с. 199; Военно-статистическое обозрение...— Полтавская губерния, Спб., 1848, т. 12, ч. 3, с. 105.

видавалося у рік близько 53 тис. паспортів⁶⁰, а в Чернігівській — число відхідників зросло з 9894 чол. у 1843 р. до 11 928 у 1844 р.⁶¹

В цілому з губерній Лівобережжя, де процес розшарування селянства поглиблювався, в 40-х роках ХІХ ст. щороку відходило на заробітки близько 150 тис. чол. з розряду державних селян⁶², причому в наступні роки спостерігалась тенденція до зростання ролі відхідництва в їх економічному житті. Навіть у досить несприятливі для заробітків роки Кримської війни лише з Харківської і Полтавської губерній вибуло 132 тис. державних селян⁶³. Ця велика армія трударів стала основним джерелом формування робітничого класу, який народжувався.

Таким чином, наведені матеріали свідчать про те, що в сільсько-господарському виробництві державних селян Лівобережжя протягом 30—50-х років ХІХ ст. відбулися значні зрушення в бік товаризації їх господарств, посилення підприємницької діяльності, а отже, про еволюцію їх по шляху капіталізму. Чітко прослідковується зародження тих капіталістичних процесів, які з особливою силою розвинулися у після-реформений період: зростання посівних площ, збільшення виробництва технічних культур, що служили сировиною для зростаючої промисловості, розвиток товарних форм у тваринництві, інтенсифікація виробництва, застосування нових агротехнічних засобів і, нарешті, класове розшарування селянства, яке мало капіталістичний характер.

Державні селяни, які були особисто вільні, швидше ніж, поміщицькі, переходили до нового способу виробництва. Їх діяльність підтримувала основи натурального господарства і поглиблювала кризу феодально-кріпосницької системи в сільськогосподарському виробництві.

⁶⁰ Дружинин Н. М. Указ. соч., т. 2, с. 411.

⁶¹ Извлечение из отчета министра государственных имуществ за 1843 год.— ЖМГИ, 1844, ч. 12, прил. № 5.

⁶² ЦДА СРСР, ф. 383, оп. 27, спр. 75, арк. 149 зв.— 150.

⁶³ Гуржій І. Назв. праця, с. 323.

ЗЛОЧИННА ЗМОВА СІОНІСТІВ І ФАШИСТІВ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Л. А. РУВІНСЬКИЙ (Одеса)

Напередодні відзначення всім прогресивним людством 40-річчя Великої Перемоги різні сіоністські організації, а також лідери сіоністського лоббі в американському конгресі доклали багато зусиль для поширення облудних тверджень про те, ніби у роки другої світової війни сіоністська верхівка виступала «рятівником» євреїв від фашистської чуми, і всіляко намагалися замовчувати існування ганебної змови сіоністів з гітлерівцями. Більше того, вони силкуються показати сіоністів як ідейних і політичних ворогів фашистів. Однак марними є спроби фальсифікаторів історії.

«Коли переважна більшість єврейських організацій, як і антифашистські сили в світі, оголосили бойкот нацистській Німеччині, — підкреслювалося в резолюції XVI з'їзду Комуністичної партії Ізраїлю, — між сіоністськими керівниками і гітлерівською владою існували контакти і співробітництво»¹. Таке взаєморозуміння фашистів, які пропові-

¹ Цит. за кн.: Против сионизма и израильской агрессии: (Сб. материалов прогрессивной печати).— М., 1974, с. 16.

дували махровий антисемітизм і жорстоко переслідували євреїв*, та сіоністів, що оголосили себе «єдиними справжніми захисниками пригнобленого і безправного єврейського народу», виникло, безперечно, не випадково. І тим, й іншим були притаманні войовничий шовінізм, расизм, нестримний експансіонізм, патологічний антикомунізм та антирадянщина**. Саме на цій основі зближувалися їх ідеологічні платформи, політика і тактика. Як відомо, складовою частиною сіоністської доктрини були людиноненависницькі «теорії» Ф. Ніцше та О. Шпенглера, проповідника расизму Ж. Гобіно. Вони ж широко використовувалися німецькими націонал-соціалістами.

До речі, ще в 20-х роках у міжнародному сіонізмі виникла течія, програма якої була близькою до «теорій» націонал-соціалізму та італійських фашистів. «У вогні та крові загинула Іудея — у вогні та крові вона відродиться. Всі великі держави були створені мечем», — проголосив засновник цієї течії В. Жаботинський. Як й ідеологи фашизму, він називав своїх прибічників «особливою психологічною расою» і закликав «випустити єврейський народ у виправленому виданні»². В своїй програмі «сіоністи-ревізійністи» об'єднали расизм з неприкритою ненавистю до соціалізму. Схвалюючи консолідацію сіоністських лідерів з нацистами, відомий сіоніст рабин з Відня Вайненберг з цинічною відвертістю проголосив: «Гітлер заслуговує великої вдячності за те, що він активно бореться проти комунізму і атеїзму»³.

Італійський історик М. Массара, вказуючи на ідейні джерела тісного співробітництва сіоністів і фашистів, також підкреслює, що схожість їх принципів ґрунтується на спільній ненависті до марксизму і комунізму. Не випадково головний рабин Рима А. Сачердоті ще в 1927 р. заявляв, що багато фундаментальних принципів фашистської доктрини — це, по суті справи, сіоністські принципи⁴.

У фашизмі сіоністські лідери бачили силу, здатну знищити першу в світі соціалістичну державу, розгромити міжнародний комуністичний і робітничий рух і своєю расистською, антисемітською політикою сприяти досягненню цілей, пов'язаних з еміграцією єврейського населення в Палестину і встановленням їх панування над єврейськими общинами в інших країнах***.

Нацистська верхівка намагалася використати сіоністів для посилення своїх позицій на Близькому Сході, розколу антифашистських сил. Разом з тим її влаштовувало й інше: як твердив один з нацистських ідеологів-мракобісів Г. Гюнтер, антрополог з расистським ухилом, «гідне розв'язання єврейського питання лежить у захищеному сіонізмом відділенні євреїв від неєвреїв»⁵.

* До речі, сіоністи не лише ніколи по-справжньому не боролися проти антисемітизму, а й, по суті, використовували його в своїх інтересах. Зокрема, про це неодноразово заявляли Т. Герцль, В. Жаботинський та інші «батьки сіонізму». Один з таких діячів — А. Руппін — прямо вказував: «Антисемітизм — найсильніший агітатор за сіонізм» (Критика націоналізма — реакционной сущности современной буржуазии. — К., 1981, с. 240).

** Наприклад, розглядаючи питання про взаємовідносини гітлерівців з сіоністськими ватажками, сучасний буржуазний публіцист з ФРН Г. Хьоне зазначає: «Оскільки сіоністи і націонал-соціалісти звели расу ... до мірила всіх речей, то між ними неминуче повинен був виникнути спільний місток» (Der Spiegel, 1966, № 52, S. 72).

² Современный расизм как он есть. — М., 1980, с. 329.

³ Цит. за кн.: Эдельман А. Н. Современность и иудаизм. — Ужгород, 1970, с. 78.

⁴ Лит. газ., 1984, 17 окт.

*** Як відомо, один з сіоністських лідерів США Н. Принц, вітаючи прихід Гітлера до влади, заявив, що встановлення фашистської диктатури в Німеччині є тим фактором, який «повертає єврея до єврейства». А В. Жаботинський у 30-х роках керував демонстраціями варшавських сіоністів, які проголошували: «Німеччина — Гітлеру! Італія — Муссоліні! Палестина — нам!» (Реакционная сущность сионизма. — М., 1972, с. 187; Ладейкин В. П. Источник опасного кризиса. — М., 1973, с. 57—58).

⁵ Цит. за кн.: Оганисян Ю. Два цвета ненависти. — М., 1972, с. 53.

Не можна забувати, що британський, французький і американський фінансовий капітал відігравав неабияку роль у фінансуванні та створенні фашизму і що одночасно цей же капітал фінансував і сіонізм. Так, голова нафтового акціонерного товариства «Ройял датч шелл» у тридцятих роках Генрі Детердінг був одним з головних іноземних кредиторів нацизму в той час, коли Ротшільди, ці стовпи сіонізму, перебували серед головних акціонерів і банкірів «Ройял датч шелл».

Одразу після приходу Гітлера до влади керівництво Всесвітнього сіоністського об'єднання (ВСО) налагодило контакти з нацистами. Фашистський режим, безперечно, не був для сіоністів ідеальним партнером і не все у взаємовідносинах з ним їх влаштовувало. Зокрема, сіоністські лідери розуміли, що, незважаючи на послуги, які вони робили третьому рейху, все ж залишалися в очах гітлерівців представниками «нижчої, приреченої раси». Проте це не заважало сіоністам співробітничати з нацистами в справі «очищення» Німеччини (а потім і окупованих нею країн) від євреїв, адже вони вважали, що фашизм об'єктивно наближає їх до заповітної мети. «Сіоністи, — писав західнонімецький журналіст Г. Хьоне, — сприйняли прихід Гітлера до влади в Німеччині не як національну катастрофу, а як унікальну історичну можливість здійснення сіоністських намірів»⁶. Така можливість зумовлювалася насамперед здійснюваною гітлерівцями до 1940 р. програмою масового виселення євреїв. Їх еміграція з Німеччини підтримувалася на достатньо високому рівні. Як зазначав тоді один з керівників гітлерівської служби безпеки Л. Хаген, у сіоністських колах були «дуже задоволені радикальною німецькою політикою щодо євреїв, тому що з її допомогою збільшується єврейське населення в Палестині»⁷.

У Берліні було створено так званий «палестинський офіс», що виконував функції своєрідного вербувального бюро, яке «просювало» євреїв-переселенців, відбираючи для еміграції тих, хто погоджувався співробітничати з сіоністами при колонізації Палестини. Серед керівників цього «офісу» був і Л. Ешкол — пізніше прем'єр-міністр Ізраїлю. Тоді ж, у 30-х роках, він став одним з найактивніших координаторів ганебних дій нацистів і сіоністів. Частими гостями у фашистській Німеччині були сіоністські емісари, яких надсило туди Єврейське агентство зовсім «не для того, щоб рятувати німецьких євреїв; вони відбирали молодих чоловіків і жінок, які готові виїхати в Палестину, щоб ... боротися і воювати»⁸.

Характерно, що саме такою була настанова, відкрито проголошена президентом ВСО Х. Вейцманом на 20-му сіоністському конгресі у 1937 р.: «Надії шестимільйонного європейського єврейства ґрунтуються на еміграції. Я запитую: «Чи можете ви переправити шість мільйонів євреїв у Палестину?» Я відповідаю: «Ні». З безодні трагедії я хочу врятувати два мільйони молодих... Старі люди повинні зникнути... Вони — пилюка, економічна і моральна пилюка в [цьому] жорстокому світі...»⁹. Ця ідея настільки ж цинічна, наскільки не нова. Ще на VI конгресі ВСО у 1903 р. Т. Герцль заявив про євреїв, які не підтримують сіоністів: «Ми втрачаємо тих, в особі яких ми нічого не втрачаємо»^{9а}.

Водночас збереглося чимало свідчень про те, що сіоністські організації, особливо Єврейське агентство, докладали багато зусиль для врятування великих єврейських буржуа і сіоністів від концентраційних таборів. Вони погоджувалися передати у вигляді викупу нацистам

⁶ Цит. за кн.: Семенюк В. А. Националистическое безумие. — Минск, 1976, с. 31—32.

⁷ Der Spiegel, 1966, № 52, S. 74.

⁸ Kimche I. and Kimche D. The Secret Roads. — London, 1955, p. 27.

⁹ Shonfeld M. The Holocaust Victims Accuse. — New York, 1977, p. 25.

^{9а} Цит. за кн.: Коган А. Б., Табачников В. И. Отравленное оружие. — Днепропетровск, 1981, с. 32.

значні суми грошей, навіть якщо за них останні купували за кордоном зброю або розширювали концтабори. Незважаючи на те, що в таких таборах щомісяця закатовували сотні людей єврейської національності, сіоністи торгувалися з фашистами з приводу встановлення ціни за життя кількох десятків багатіїв.

Гітлерівці підтримували тісні контакти з сіоністами, вважаючи, що їх цілі «менш за все віддаляються від цілей, які переслідує насправді німецька політика щодо євреїв». Не випадково ще в 1934 р. усім місцевим властям рейху була надіслана директива про заохочення діяльності сіоністської організації (особливо груп сіоністської молоді), оскільки справа стосувалася єврейської еміграції¹⁰.

Показовим був і той факт, що коли в Німеччині знищували безсмертні твори класиків марксизму-ленізму, книги Г. Гейне, Т. Манна, А. Зегерс, А. Енштейна, берлінське «Єврейське видавництво» аж до 1939 р. випускало сіоністську літературу. Так, було випущено книги Д. Бен-Гуріона, збірник промов і статей Х. Вейцмана, твори А. Руппіна і расистський опус Т. Герцля «Єврейська держава»¹¹.

Історик і журналіст Л. Бреннер у книзі «Сіонізм у вік диктаторів», що вийшла в США, писав, що з моменту приходу до влади Гітлера німецька федерація сіоністів активно шукала шляхи зближення з нацистами. У меморандумі, надісланому нею фашистській партії, висловлювалася «надія на співробітництво» з урядом і містилася обіцянка, що його політика в «єврейському питанні» зустрінє з її боку «повне розуміння». «Нацифікація» сіонізму, писав Л. Бреннер, привела до того, що його лідери були готові йти на будь-які угоди з керівниками гітлерівської Німеччини і навіть не робили спроб організувати опір «коричневій чумі», переконуючи євреїв примиритися з «новим порядком».

Сіоністи навіть намагалися всіляко зірвати міжнародний антинацистський бойкот. Вони створили в Лондоні так зване міжнародне торговельне інвестиційне агентство, яке виконувало роль посередника в експорті товарів і капіталу з Німеччини в Англію, Єгипет, Ліван, Сирію, Ірак, Бельгію, Голландію та інші країни. Причому співробітництво в галузі торгівлі між представниками великої єврейської буржуазії та нацистами розширювалося саме в той час, коли німецькі інтернаціоналісти, в тому числі євреї, вели мужню боротьбу проти фашизму, а антисемітський терор досяг небачених масштабів.

Перетворення сіоністських лідерів на «ідеологічних шакалів нацизму», зазначав Л. Бреннер, які запевняли у «можливості» співіснування з нацизмом, призвело до того, що мільйони євреїв у Німеччині, Польщі, Угорщині, Чехословаччині, Румунії та інших країнах стали жертвами геноциду гітлерівських катів. З розгортанням наступу фашистських військ у Польщі сіоністські верховоди, які перебували там, у тому числі М. Бегін — тодішній керівник молодіжної сіоністської організації «Бейтар», ганебно втекли з країни, кинувши польських євреїв напризволяще. Багато сіоністів відкрито співробітничали з гітлерівцями в Німеччині, Польщі, Австрії та Чехословаччині¹².

Друга світова війна, що розпочалася у вересні 1939 р., не перервала контактів сіоністів з фашистами. На XVI з'їзді Комуністичної партії Ізраїлю зазначалося: «...В роки другої світової війни сіоністське керівництво шукало шляхи до нацистських ватажків для реалізації цілей сіонізму за рахунок єврейських народних мас»¹³.

Слід також зазначити, що сіоністські лідери не гребували звертатися до послуг гітлерівців для ліквідації впливу несіоністських організацій і груп на єврейську общину Німеччини. Так, Д. Карескі —

¹⁰ Encyclopedia of Zionism and Israel.— New York, 1971, p. 385, 391.

¹¹ Horizont, 1970, № 3, S. 29.

¹² Правда, 1983, 5 люля.

¹³ Цит. за кн.: Против сионизма и израильской агрессии, с. 17.

керівник об'єднання «державних сіоністів», що перебувало під покровительством фашистів, звертався для усунення своїх конкурентів за допомогою до репресивного апарату нацистів, і особливо гестапо, де він служив агентом-інформатором ¹⁴.

У свою чергу, шеф абверу адмірал В. Канаріс широко використовував сіоністів для одержання необхідної інформації. Цілі групи спеціальних агентів з числа сіоністів засилялися ним до країн антигітлерівської коаліції, де вони займалися шпигунством, виконували функції зв'язкових між нацистами і сіоністськими центрами ¹⁵.

В тісному контакті з гітлерівськими спецслужбами працювали сіоністи і в Палестині. Намагаючись максимально ослабити позиції Англії на Близькому Сході, нацисти підтримували сіоністські організації, які діяли там, зокрема напівлегальні воєнізовані, такі, як, наприклад, «Іргун цвай леумі». «Національна військова організація (мається на увазі «Іргун цвай леумі». — Л. Р.), будучи добре інформованою про добру волю уряду німецького рейху та його властей щодо діяльності сіоністів у Німеччині і щодо їх планів еміграції, — зазначалося в документі, виявленому після другої світової війни в німецькому посольстві в Анкарі, — дотримується такої думки:

1. Між встановленням нового порядку в Європі відповідно до німецької концепції й справжніми національними устремліннями народу, відображенням яких є «Іргун цвай леумі», можуть існувати спільні інтереси.

2. Співробітництво між новою Німеччиною та оновленою івритомовною спільністю можливе.

3. Утворення історичної єврейської держави на національній і політичній основі, зв'язаної договором з німецьким рейхом, відповідало б інтересам збереження і зміцнення в майбутньому німецьких позицій на Близькому Сході...». Меморандум, що містив ці пропозиції, було вручено німецьким дипломатам у Бейруті сіоністськими терористами А. Штерном та І. Єзертінським (І. Шаміром) ¹⁶.

У січні 1941 р. військово-морський аташе Німеччини в Туреччині контр-адмірал Р. фон дер-Марвіц уклав з керівництвом «Іргун» угоду. Сіоністські ватажки висловили принципову готовність «поєднати» свої зусилля з «новою Німеччиною», обіцяючи при цьому навіть взяти «активну участь у війні» на її боці за умови, що гітлерівці допоможуть «евакуації» євреїв з Європи в Палестину і створенню там «єврейської держави в її історичних кордонах». У разі створення такої держави сіоністи обіцяли, що вона підтримувала б договірні відносини «з німецьким рейхом в інтересах збереження німецького впливу на Близькому Сході» ¹⁷.

Ці ганебні зв'язки не переривалися навіть після захоплення Польщі гітлерівськими загарбниками, коли вони перейшли до «остаточного розв'язання єврейського питання», тобто знищення євреїв у Європі (у жовтні 1941 р. Гітлер наказав припинити будь-яку їх еміграцію з територій, окупованих гітлерівською Німеччиною). Тоді для врятування власного життя, а також великих фінансистів, торговців, промисловців, фанатично настроєної сіоністської молоді ватажки сіоністів вводили в оману сотні тисяч простих євреїв, насамперед малозабезпечених, старих, розповідями про майбутнє переселення їх до Палестини, прирікаючи їх тим самим на вірну смерть.

Прямими пособниками при виконанні бузувірських планів нацистів в окупованій Польщі виступали укомплектовані сіоністами юденрати —

¹⁴ Drobisch K., Goguel R., Müller W. Juden untern Hakenkreuz. — Berlin, 1973, S. 30.

¹⁵ За рубежом, 1970, № 46.

¹⁶ Новое время, 1983, № 45, с. 16—17.

¹⁷ Horizont, 1970, № 3, S. 29.

єврейські ради старійшин, які створювалися згідно із спеціальною директивою начальника служби безпеки обергрупенфюрера СС Гейдріха від 21 вересня 1939 р. Юденрати сумлінно виконували всі розпорядження гітлерівців аж до наказів про відправлення євреїв до таборів смерті.

Т. Валіхновський, який досліджував зв'язки польських сіоністів з окупантами, писав, що «поряд з героїчною боротьбою багатьох євреїв і поляків у варшавському гетто чимало євреїв і, насамперед єврейські поліцаї та єврейські ради, співробітничали з гітлерівськими властями ще до збройного повстання у варшавському гетто. Відомі численні факти про те, як єврейські поліцаї допомагали зганяти євреїв на збірні пункти, з яких жертви направлялися до таборів смерті. Єврейські ради складали списки євреїв, призначених до газових камер. Вони грабували майно виселених, багатіли за рахунок інших. Пасивність і слухняність перед гітлерівськими катами полегшували винищувати єврейське населення. А ця пасивність виходила з прийнятої сіоністськими керівниками генеральної лінії, відповідно до якої не треба було боротися проти німців, щоб тільки вижити»¹⁸.

Як підкреслювалося на прес-конференції Антисіоністського комітету радянської громадськості, що відбулася в жовтні 1984 р., «вина сіоністських діячів — прислужників нацистів перед жертвами фашистського геноциду виявилася в тому, що вони закликали до покірності, до співробітництва з гітлерівським режимом, ослаблюючи тим самим єдиний фронт боротьби з фашизмом. Сіоністи, які очолювали створені нацистами знаряддя геноциду — юденрати, брали безпосередню участь у відборі жертв для убивства. Намагаючись врятувати себе і своїх прибічників, сіоністи перетворилися на агентів гестапо. На їх совісті — багато тисяч знищених гітлерівцями євреїв»¹⁹.

Ганебний слід в історії залишила й організація «Факел», яка, по суті, була центром сіоністсько-фашистської агентури. Вона виконувала диверсійні та шпигунські завдання гітлерівських загарбників. Її ідейним наставником став один з найстаріших лідерів польських сіоністів Носсіг — прислужник гестапо, професійний зрадник і провокатор. Згодом в'язні варшавського гетто судили його і стратили.

Сіоністи активно співробітничали з гітлерівцями і на території окупованої Чехословаччини. Особливою жорстокістю серед них відзначався Л. Герьо — директор празького «переселенського фонду євреїв». У країні цю установу називали «фондом убивць за рахунок убитих». Для такої оцінки були всі підстави: Герьо передавав загарбникам найбільш цінне майно єврейського населення, приреченого на загибель, а за це він (за згодою гестапо) постачав сіоністських активістів фальшивими документами. Мерзенну роль нацистського пособника в Чехословаччині відігравав Мандлер — німецький сіоніст та агент гестапо. Як співробітник прогітлерівської «Єврейської ради старійшин» він допомагав знищувати чеських і словацьких євреїв²⁰.

Сіоністська агентура співробітничала з фашистами і в таборах смерті. Так, в'язень Освенціма З. Павляк згадував, що сіоністи, займаючи найнижчі посади у концтаборах, всіляко вислужувалися перед гітлерівськими катами і часто знущалися над військовополоненими²¹.

Після вторгнення фашистських загарбників у західні області України в містах, де проживало багато євреїв, також були створені гетто і юденрати. Особливою жорстокістю відзначалася «діяльність» львівського юденрату та створеної при ньому так званої «служби порядку».

¹⁸ Валіхновський Т. Ізраїль і ФРН.— К., 1968, с. 122.

¹⁹ Известия, 1984, 14 окт.

²⁰ Солодарь Ц. Темная завеса.— М., 1979, с. 75; его же. Дикая поляна.— М., 1981, с. 38—41.

²¹ Pawlak Z. Przeżyłem.— Warszawa, 1973, s. 97—124.

що складалася з кількох сотень єврейських поліцейських, завербованих з числа сіоністських молодчиків. Їх основним завданням було виявлення і придушення будь-яких форм опору єврейського населення окупантам. Навіть рабин Д. Кагане (згодом в Ізраїлі він став головним рабином ВПС) визнавав, що єврейська поліція «вела на смерть власних братів». Вона ніколи не підводила гестапо»^{21а}.

На початку листопада 1941 р. гітлерівський губернатор «дистрикта Галичина» оголосив про організацію львівського гетто, до якого протягом кількох місяців планувалося переселити понад 120 тис. євреїв (близько 40 тис. на той час уже було знищено). Цим займалися юденрат та його «служба порядку». Переселення в гетто приречених на загибель людей було завершено в липні 1942 р. Воно проводилося під приводом необхідності концентрації євреїв, щоб «після перемоги» поселити їх на «наданій території».

До якого ступеня брехні та лицемірства доходили сіоністські верховоди, свідчила хоча б стаття, опублікована в квітні 1942 р. в «Єврейській газеті», що видавалася в Кракові. В ній містився заклик не до боротьби проти фашистів, а до покірності їм. З небаченим цинізмом автор статті твердив, нібито завдяки «трудовому вихованню» у фашистських концтаборах відбувається «відродження єврейської нації». Всіляко підтримуючи «новий порядок», намагаючись приховати правду про табори смерті, щоденні вбивства багатьох тисяч людей, у тому числі євреїв, підтримуючи ілюзії про «право на життя» для тих, хто пройде крізь усі кола нацистського пекла, «Єврейська газета» (як й інші газети юденратів, що видавалися з дозволу окупаційних властей) прославляла ватажків юденратів, які, виконуючи накази гітлерівців, нібито лише дбають про «інтереси євреїв»²².

Постійно розглагольствує про необхідність сліпо виконувати всі накази окупаційних властей, тобто підкорятися їм, сіоністи підштовхували маси людей до виритих могиł морально обеззброєними. Після закінчення Великої Вітчизняної війни колишній начальник львівського гестапо П. Краузе, відповідаючи на запитання письменника В. П. Беляєва, зазначив: «Якби у нас, в гестапо, не працювали кілька агентів з числа сіоністів, ніколи б ми не могли зловити і знищити таку кількість євреїв, що жили за фальшивими документами і під чужими прізвищами»²³. Так, у липні 1941 р. разом з 39 іншими представниками львівської інтелігенції до в'язниці потрапив відомий сіоніст С. Візенталя. Однак внаслідок «таємничого збігу обставин» усі заарештовані, крім нього, були розстріляні, а його випустили на волю. Не дивно, що після цього сіоністський провокатор став кадровим агентом нацистів. Даний факт на підставі архівних матеріалів встановили польські журналісти. Тому гітлерівці не кидали Візенталя до катівень, про що він часто твердить, а посилали його туди для організації чергової провокації. Очевидно, він не брехав, говорячи, що пройшов через 5 нацистських в'язниць і 12 концтаборів. Однак неважко уявити, скільки невинних жертв на совісті цього запеклого сіоністського провокатора²⁴. Такі ж мерзенні, слуги фашистських убивць діяли в Яновському концентраційному таборі, куди потрапляли люди різних національностей — українці, поляки, євреї.

До літа 1943 р. майже все єврейське населення західних областей України було знищено (лише у Львові загинуло близько 150 тис. чол.). Цієї сумної долі unikнули тільки деякі багаті євреї, оскільки навіть у

^{21а} Шульмейстер Ю. Митрополит Шептицький і рабин Кагане.— Людина і світ, 1972, № 7, с. 38.

²² Бродский Р. М., Шульмейстер Ю. А. Сионизм — орудие реакции.— Львов, 1976, с. 91—98.

²³ Беляев В. П. Я обвиняю!— М., 1980, с. 104.

²⁴ Комсомольская правда, 1983, 6 марта.

гетто і концтаборах вони перебували в привілейованому становищі. Колишній в'язень львівського гетто Ф. Фрідман згадував, що в середовищі євреїв існували різні категорії — «від найбільш привілейованих (членів єврейської ради, чиновників відділу постачання і квартирного відділу) до найменш привілейованих (працівників фізичної праці і непостійно зайнятих)», був поділ «на таких, що мали «тверді» гарантії, і на таких, що мали «м'які» свідчення»^{24а}.

Юденрат, що діяв до початку 1943 р., створив навіть так званий «обмінний фонд», до якого включалися трудівники-євреї, приречені на загибель, — безробітні, робітники підприємств і ремісники. Якщо фашисти затримували великих торговців, підприємців, сіоністських активістів, їх згодом обмінювали на простих трудівників.

У тому, що лише з Угорщини і Закарпаття в табори смерті було вивезено близько 600 тис. євреїв, ганебну роль також відіграли сіоністські організації. Так, військовий злочинець А. Ейхман на судовому процесі визнав: «Я знав, що мені потрібна організуюча сила, подібна до будапештського єврейського комітету. Відправка євреїв не була б такою масовою, якби їх газета постійно не закликала підкорятися німцям. У мене було лише кілька дюжин офіцерів та унтер-офіцерів і близько 300 рядових есесівців. Без єврейського комітету я не зміг би добитися досягнутого. Настав би цілковитий хаос»²⁵.

Окуповавши в 1941 р. Молдавську РСР і ряд областей України, зокрема Ізмаїльську, Чернівецьку, Одеську, частково Вінницьку і Миколаївську, правлячі кола фашистської Румунії приступили до розв'язання єврейської «проблеми». Тільки в губернаторстві Бессарабія, за даними властей, було кинуто до гетто та концтаборів близько 80 тис. чол., переважно жінок, стариків, дітей. Ця акція супроводжувалася нечуваними знущаннями і вбивствами, причому дітей били і розстрілювали на очах у батьків і навіпаки, живцем закопували сотні людей.

Нова хвиля розстрілів розпочалася в зв'язку з «евакуацією» євреїв з Бессарабії та Буковини до так званої «Трансністрії». Відомо, наприклад, що з 80 тис. в'язнів бессарабських таборів до Дністра дійшли лише 55 тис. З Буковини до «Трансністрії» було вигнано 75 тис. громадян єврейської національності.

Розв'язавши таким чином єврейську «проблему» в Бессарабії та Буковині, румунські фашисти взялися «наводити порядок» у цьому питанні в «Трансністрії». 16 грудня 1941 р. на засіданні уряду диктатор І. Антонеску вимагав від губернатора Алексану очистити від євреїв Одесу і райони, що прилягають до неї. «Штовхні їх у катакомби, топи їх у Чорному морі, — говорив Антонеску. — Нічого знати не хочу. Хай вмирають сто, хай вмирають 1000, хай хоч усі загинуть». Виконуючи ці вказівки, окупанти лише з 12 січня до 12 лютого 1942 р. відправили з Одеси та її околиць до таборів Березівського повіту понад 30 тис. чол. З них залишилися живими тільки кілька сотень. Один з врятованих від неминучої смерті — Р. М. Барон розповідав у 1944 р.: «Ми виїхали 14 чол., повернулися двоє, загинули батьки, брати, сестри... Повернулися додому завдяки Червоній Армії, яка визволила нас від рук фашистів»²⁶.

У той час сіоністи були занепокоєні не долями євреїв, яких знищували фашисти, а хитросплетеннями політичних інтриг та ідеологічних диверсій, спрямованих проти першої в світі соціалістичної держави, яка винесла на своїх плечах основний тягар боротьби з гітлерівськими загарбниками, що загрожували самому існуванню світової цивілізації.

Прямим свідченням прислужництва сіонізму був, наприклад, пасквіль «Тюрма 200 000 000», що належав перу представника сіоністсько-

^{24а} Бродський Р. М., Шультейстер Ю. А. Указ. соч., с. 95.

²⁵ Цит. за кн.: Эдельман А. Н. Указ. соч., с. 78.

²⁶ Левит И. Э. Участие фашистской Румынии в агрессии против СССР.— Кишинев, 1981, с. 268—270.

го керівництва на Буковині М. Райфера. У 18 розділах цього опусу автор, за його власним визнанням, намагався «показати цивілізованому світу небезпеку більшовизації Європи...». І це в той час, коли людство задихалося від диму печей Освенціма і Майданека, Дахау і Равенсбрюка, коли над ним нависла загроза загарбання і знищення фашизмом. Не випадково Райфер удостоївся похвали самого Геббельса, який назвав його «об'єктивним євреєм»²⁷.

Не випадково також колишній голова сіоністської організації королівської Румунії М. Бенвеністі відверто і цинічно писав у 1944 р.: «Хоча ми жили в умовах антисемітського режиму, хоча німецький вплив давно позначався на державному керівництві, нам удалося одержати найповнішу і безумовну свободу дій. Румунські уряди, навіть найбільш антисемітські, включаючи уряд Антонеску, схвалювали діяльність сіоністських організацій»²⁸.

У 1944 р. ватажок угорських сіоністів Р. Кастнер уклав угоду з нацистським катом А. Ейхманом, згідно з якою для врятування мізерної купки сіоністських ватажків і представників великої єврейської буржуазії було віддано на смерть сотні тисяч угорських євреїв.

Подібні акції стали відомі керівним діячам Всесвітньої сіоністської організації та Всесвітнього єврейського конгресу, однак вони намагалися приховати їх від міжнародної громадськості і тим самим обілити ганебні діяння фашистських загарбників. А трагічна участь євреїв в окупованих Німеччиною країнах сіоністів не хвилювала.

На початку 1942 р. Радянський уряд обнародував численні відомості про гітлерівський геноцид щодо єврейського населення. Однак сіоністські лідери силкувалися заперечувати достовірність цієї інформації, що в даному разі було вигідно нацистам.

У травні 1942 р. в Нью-Йорку відбулася надзвичайна конференція сіоністських організацій Америки, Європи і Палестини. У прийнятих нею резолюціях не було жодного слова осуду з приводу звірств фашистів щодо євреїв. Натомість вони вимагали негайного створення єврейської держави на території Палестини, необмеженої іміграції туди євреїв, створення армії для дій проти корінного арабського населення. Через півроку ці резолюції повністю підтримав верховний політичний орган сіоністів — Єрусалимський комітет генеральної ради ВСО.

Сесія Американської єврейської конференції, засідання якої відбулося в Пітсбурзі (США) у грудні 1944 р., також ігнорувала питання про боротьбу проти нацизму. Водночас на ній було підтримане «відновлення єврейського майна»²⁹.

Один з лідерів сіонізму Е. Лівне через багато років змушений був визнати, що сіоністське керівництво у період другої світової війни основним своїм завданням вважало не врятування євреїв від знищення фашистськими загарбниками. «Якби наша головна мета полягала в тому, щоб перешкодити ліквідації євреїв, — зазначав він, — якби ми налагодили контакти з партизанськими базами, то ми б врятували багатьох...»³⁰.

А на симпозіумі, проведеному ізраїльською газетою «Маарів» у 1966 р., колишній офіцер «Хагани» *, згодом депутат кнесету (ізраїльського парламенту) Х. Ландау заявив: «Це факт, що в 1942 р. Єврейське агентство знало про знищення... Сам факт був відомий і керівництву агентства, і єврейським колам у США. Однак правда полягає в тому, що вони не тільки мовчали про це, а й примушували мовча-

²⁷ Браславський З. Б. Реакційна воявничість сіонізму. — Ужгород, 1976, с. 67.

²⁸ Цит. за кн.: Гольденберг М. А. Сионистские глашатаи антисоветизма. — Кишинев, 1983, с. 10.

²⁹ American Jewish Conference. — New York, 1945, p. 310—320.

³⁰ Цит. за кн.: Солодарь Ц. Дикая поляна, с. 38—39.

* Воєнізована терористична організація, створена сіоністами на території Палестини в 1920 р.

ти тих, хто знав про це також»³¹. Він же розповів про позицію з даного питання І. Гріенбаума, який тоді очолював один з так званих «комітетів по врятуванню». «Коли мене запитали, — говорив Гріенбаум, — чи даси ти з «Карен хаешод» (сіоністського фонду. — Л. Р.) гроші на врятування євреїв у країнах вигнання, я сказав: «Ні!» ...Я вважаю, що потрібно простояти цій хвилі, вона може захльоснути нас і відсунути нашу сіоністську діяльність на другий план»³². Ось чого, виявляється, боялися сіоністи.

Письменник Бен Гехт публічно звинуватив Д. Бен-Гуріона у навмисному замовчуванні відомостей про звірства нацистів, навіть коли вони вже стали відомими світовій громадськості. В зв'язку з цим мав рацію американський журналіст М. Ернест, зазначаючи, що сіоністів «менш за все турбує проблема людської крові, якщо це не їх кров»³³. Його думку підтверджує вся діяльність сіоністських торговців життями своїх неімущих і далеких від сіонізму «єдиновірців».

У резолюції XIV з'їзду КПІ ізраїльські комуністи зазначали: «Євреїв знищували тому, що фашизм захопив владу у Німеччині, а не тому, що євреї не емігрували вчасно до Палестини, як твердять сіоністські ідеологи. Історична правда полягає в тому, що євреї Палестини були не в більшій безпеці, ніж євреї Європи. Нацистська армія штурмувала Північну Африку, вже проникла в Єгипет і була недалеко від вторгнення в Палестину. В цьому випадку доля єврейських общин там також була б вирішена. Нацисти знищили б євреїв у Палестині так само, як це вони робили в Європі. На щастя, нацистам не вдалося досягнути Палестини, і сталося це не тому, що вони шанували «священну землю» або сіоністські амулети єврейської общини. Нацисти не змогли досягнути Палестини тому, що Радянська Армія встигла вчасно зламати хребет гітлерівцям під Сталінградом...»³⁴.

Знищення євреїв в окупованих фашистською Німеччиною країнах Європи в даній ситуації могло б бути дійсно тотальним. Однак, ризикуючи життям, їх рятували росіяни, українці і білоруси, поляки та югослави, чехи і словаки, французи і голландці. Сотні тисяч євреїв були на фронті, разом з представниками інших національностей воювали в партизанських загонах і групах Опору, боролися в гетто Мінська, Львова, Вільно, Варшави, Белостока. Перемога радянського народу над гітлерівською Німеччиною принесла свободу народам Європи, врятувала від повного знищення й євреїв, яких підло зрадили сіоністи.

Останнім часом апологети сіонізму багато разів нагадували про те, що в 1960 р. спецслужбам Тель-Авіва вдалося затримати в Аргентині гітлерівського ката Ейхмана і віддати його під суд. Однак при цьому вони навіть не згадують багатьох інших нацистських злочинців, які ретельно виконували «план Ванзее», за яким передбачалося тотальне знищення в Європі «неповноцінної раси». Робиться це не випадково. Адже притягнення до судової відповідальності гітлерівців, яким удалося уникнути справедливої кари за вчинені злочини, могло б розкрити і ганебну роль їх сіоністських прислужників. Безумовно, останні бояться таких викриттів. З другого боку, сіоністи враховують той факт, що їх американські покровителі допомогли багатьом нацистам уникнути покарання і навіть надали їм притулок у США.

Іноколи ж сіоністи виступали захисниками фашистських катів. Так, коли американський трибунал розглядав у Нюрнберзі справу обергрупенфюрера СС Юттера, штандартенфюрера СС Бехера, оберштурмбанфюрера СС Крумея як свідки захисту виступали представники сіоніст-

³¹ Цит. за кн.: Большаков В. Сионизм на службе антикоммунизма. — М., 1972, с. 34.

³² Maariv (Israel), 1966, April 24.

³³ Lilienthal A. What Price Israel. — New York, 1961, p. 33—34.

³⁴ Information Bulletin Communist Party of Israel, 1969, № 3—4, p. 204.

ських організацій. Завдяки їх показанням вбивці відбулися незначними строками тюремного ув'язнення³⁵. Подібних прикладів можна навести чимало.

Нинішні правлячі кола Тель-Авіва проводять політичний курс, який за своєю суттю наближається до політики фашистської Німеччини. Відомий ізраїльський учений-хімік професор І. Лейбовіц зазначав влітку 1982 р.: «Політика... ізраїльського уряду — іудео-нацистська політика. Ми зробили те, що Гітлер зробив після шести років перебування при владі»³⁶. Так, у вересні 1982 р. весь світ був вражений звісткою про черговий страхотливий злочин сіоністів — криваву різню, вчинену ними в таборах палестинських біженців Сабра і Шатіла в Лівані, коли по-звірячому були замучені і розстріляні близько 2 тис. беззахисних жінок, дітей і стариків. Цей злочин, як і деякі інші, стоїть в одному ряду із злочинами гітлерівських загарбників у роки другої світової війни, є актом відвертого геноциду. Не випадково світова реакція, що оголосила «хрестовий похід» проти сил миру і прогресу, в своїх планах особливе місце відводить сіонізму — вірному прислужнику фашизму й імперіалізму.

³⁵ Бродский Р. М., Красивский О. Я. Истинное лицо сионизма.— Львов, 1983, с. 39.

³⁶ Цит. за: Лит. газ., 1983, 20 люля.

В. І. ГРИНЧУЦЬКИЙ (Кам'янець-Подільський)

СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ ПРАЦІВНИКІВ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЯК ФАКТОР ЗМІЦНЕННЯ ДРУЖБИ НАРОДІВ СРСР (1929—1937 рр.)

Дружба та взаємодопомога народів Радянського Союзу були одним з важливих факторів, що сприяли успішному виконанню грандіозних завдань соціалістичної реконструкції народного господарства в нашій країні. Важливу роль у зміцненні цієї дружби відіграло, зокрема, соціалістичне змагання між виробничими колективами братніх республік.

Масовість соціалістичного змагання сприяла зміцненню виробничих зв'язків між працівниками сільського господарства нашої багатонаціональної країни. Колгоспне селянство, робітники радгоспів та МТС УСРР укладали договори на змагання між собою, а також з трудівниками сільського господарства братніх республік. Це сприяло взаємозбагаченню досвідом у справі втілення в життя нових методів господарювання, які народжувалися по всій території Радянського Союзу. 23 червня 1929 р. у с. Білий Колодязь Вовчанського району було підписано договір на соціалістичне змагання між працівниками сільського господарства Харківщини і Донеччини¹. Напередодні V Всесоюзного з'їзду Рад група його делегатів від України викликала на змагання за підвищення врожайності селян Підмосков'я. 7 липня в с. Полкова Микитівка Богодухівського району було підписано договір на соціалістичне змагання між селянами Підмосков'я і Харківщини. Підписання договору вилилось у справжнє свято дружби представників двох братніх республік².

У 1930 р. змагання між трудящими братніх республік значно розширилося. В серпні того ж року договір на соціалістичне змагання уклали 20 колгоспів України й Російської Федерації. Підсумки його було підбито на першому міжобласному зльоті передових колективних господарств, що відбувся 7 листопада 1930 р. у Ростові-на-Дону. Переможцем змагання було визнано колгосп «Батрак України» Бердянського району Маріупольського округу, який за серпень—жовтень залучив до колективізації 56 одноосібних селянських господарств, успішно завершив осінню сівбу та достроково виконав план хлібозаготівлі на 138%³. Учасники зльоту звернулися до всіх колгоспників країни із закликом взяти активну участь у міжобласному змаганні. З того часу почали змагатися між собою колгоспи не лише одного району, а й різних областей і республік.

У роки перших п'ятирічок колгоспники, робітники та службовці радгоспів і МТС України змагалися в основному з трудящими сусідніх областей Російської Федерації й Білорусії. Це було зумовлено традиційними історичними зв'язками цих районів, а також природничо-географічним фактором. Змагаючись між собою, господарства, які спеціалізувалися на вирощуванні однорідних сільськогосподарських культур, постійно обмінювалися досвідом проведення колективізації, підвищення врожайності полів та продуктивності тваринництва.

¹ Правда, 1929, 9 июля; Історія колективізації сільського господарства Української РСР, 1917—1937 рр.: 36. документів і матеріалів. У 3-х томах. К., 1965, т. 2, с. 186—188.

² Комуніст, 1929, 25 черв.

³ Центр. держ. арх. нар. госп-ва (далі ЦДАНГ) СРСР, ф. 7446, оп. 5, спр. 38, арк. 103; оп. 8, спр. 271, арк. 1.

Однією з форм соціалістичного змагання були в той час бригади громадського буксира, що сприяли зміцненню дружби й інтернаціональної єдності радянських народів. Передові колгоспи однієї республіки брали на буксир відстаючі колгоспи іншої республіки. Так, в 1931 р. протягом шести місяців 800 колгоспників-ударників з УСРР допомагали трудящому селянству Білорусії, Московської, Ленінградської, Західної та Івановської областей організовувати колективні господарства, передавали їм свій виробничий досвід⁴. Бригада колгоспників-ударників Дніпропетровської області взяла, зокрема, на буксир ряд колективних господарств Чувашської АСРР⁵.

Широкого розмаху міжреспубліканське соціалістичне змагання трудівників села набуло після I Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників, який відбувся в лютому 1933 р. у Москві. Якщо в період першої п'ятирічки змагалися між собою працівники окремих колгоспів, радгоспів, МТС та районів, то у роки другої п'ятирічки — вже цілих областей і республік. Так, у червні 1933 р. трудівники сільського господарства Татарської АСРР викликали на соцзмагання за краще проведення жнив і дострокове виконання хлібозаготівлі колгоспників Одеської області. В це змагання включилися хлібороби Дніпропетровщини, Башкирської АСРР та Середньо-Волзького краю⁶. Зокрема, трудівники колгоспу ім. Г. І. Котовського Одеського району відповіли на вищезгаданий заклик листом, у якому, зокрема, говорилося: «Відповідаючи колгоспникам Татарії, ми із задоволенням приймаємо їх виклик на змагання. Ми вважаємо це за велику честь. Наша відповідь — наші зобов'язання»⁷. У цьому змаганні відзначилися хлібороби Дніпропетровської області. Понад 1300 колгоспів виконали план хлібозаготівель у серпні 1933 р. 28—29 серпня в обласному центрі представники цих колективних господарств зібралися на зліт, в роботі якого взяли участь хлібороби Башкирської, Татарської АСРР і Середньо-Волзького краю. Тоді ж було заключено новий договір на соцзмагання за краще проведення осінньої сівби і підвищення продуктивності тваринництва⁸.

Велику роль у розвитку соціалістичного змагання між працівниками сільського господарства Української СРР і Російської Федерації відіграв робітничий клас. У липні 1933 р. робітники Харкова, Ростова-на-Дону й Сталінграда почали змагатися за краще подання допомоги колгоспам у проведенні жнив. За ними в це змагання включилися колгоспники та робітники радгоспів і машинно-тракторних станцій відповідних областей⁹. Трудячі Донеччини виступили ініціаторами соціалістичного змагання з Московською й Уральською областями за краще проведення жнив, збирання городини та інших сільськогосподарських продуктів¹⁰.

Значно поглибилося соцзмагання під час виробничого походу на честь XVII з'їзду ВКП(б), що розпочався по всій країні з ініціативи московських робітників. Було оголошено Всесоюзний агротехпохід, який повинен був озброїти знаннями колгоспні маси, робітників радгоспів і МТС для успішної підготовки до весняної посівної кампанії та організації зимівлі худоби¹¹. Широкого розмаху цей рух набув на Україні. В нього активно включилися насамперед Кам'янець-Подільська, Тульчинська, Кролевецька й інші машинно-тракторні станції. Комуністи колективних господарств, які обслуговувала Миргородська МТС, зверну-

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 559, оп. 1, спр. 1235, арк. 52.

⁵ Там же, спр. 853, арк. 76.

⁶ Комуніст, 1933, 12 черв.; Більшовик, 1933, 27 черв.

⁷ Чорномор. Комуна, 1933, 11 черв.

⁸ Зоря, 1933, 30 серп.

⁹ Комуніст, 1933, 26 лип., 3 серп.

¹⁰ Там же, 6 серп.

¹¹ В помощь агротехнической подготовке работников политотделов и актива МТС и совхозов, 1934, № 1, с. 7.

лися до всіх колгоспників Харківщини із закликом краще оволодівати технікою сільськогосподарського виробництва¹². Включившись у цей рух, робітники машинно-тракторних станцій Білорусії, Чернігівської, Ленінградської, Західної та Івановської областей почали змагатися між собою за кращу підготовку тракторного парку до весняної сівби¹³.

Питання соцзмагання між працівниками сільського господарства братніх республік завжди перебувало в центрі уваги партійних організацій. Партія вбачала у ньому не лише засіб підвищення продуктивності праці, збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, а й один з найважливіших факторів зміцнення дружби радянських народів.

Активну участь у змаганні брали комсомольці та молодь села. В 1934 р. воно розгорнулося, наприклад, між комсомольсько-молодіжними колективами Одеської й Сталінградської областей, які обмінювалися досвідом організації трудового суперництва. На розширеному засіданні оргбюро Сталінградського обкому ВЛКСМ виступив секретар Одеського обкому ЛКСМУ Краєвський, який розповів про хід соціалістичного змагання колективів на жнивях¹⁴. Під час осінньої сівби воно набуло ще більшого розмаху. Так, молодіжна колгоспна бригада Духаніна із Сталінградської області викликала на змагання одну з кращих бригад Одеської області, очолювану В. Візером. Вони змагалися за високу якість сівби і проведення її у короткий строк¹⁵.

В травні 1934 р. договір на соціалістичне змагання за кращу організацію хат-лабораторій уклали комсомольські організації Дніпропетровської області та Північного Кавказу. У жовтні того ж року з ініціативи комсомольців Готнянської МТС Курської області розпочалося всесоюзне змагання на кращого водія автомашини при перевезенні цукрових буряків, активну участь в якому взяли й водії з України¹⁶.

У 1935 р. за прикладом стахановців промисловості розгорнувся рух новаторів сільськогосподарського виробництва. В Українській СРР виник ряд патріотичних починань, що набрали широкого розмаху серед трудівників села Російської Федерації, Білорусії, Закавказзя і Середньої Азії. Виступаючи на II Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників, М. С. Демченко взяла, наприклад, зобов'язання виростити по 500 ц цукрових буряків з гектара й викликала на змагання ланкову із свого ж колгоспу М. В. Гнатенко. З цього розпочався рух п'ятисотенниць. На кінець 1935 р. у 13 колгоспах республіки налічувалося вже 30 ланок, які зібрали понад 500 ц цукрових буряків з га при середній урожайності в УСРР 133 ц. За прикладом новаторів України у боротьбу за п'ятисотенні врожаї включилися буряководи з інших братніх республік¹⁷.

В 1934 р. перша у СРСР жіноча тракторна бригада П. М. Ангеліної із Старобешівської МТС Донецької області виступила ініціатором руху механізаторів за високопродуктивне використання техніки в сільському господарстві. Її члени виробили на кожному тракторі по 795 га умовної оранки¹⁸. У грудні 1935 р., на Всесоюзному зльоті передовиків сільського господарства, бригада П. М. Ангеліної взяла зобов'язання добитися виробітку на трактор по 1600 га і закликала механізаторів країни наслідувати її приклад. Це починання знайшло гарячу підтримку в усіх братніх республіках. Бригада П. М. Ангеліної змагалася, зокрема, з трактористками Північно-Кавказького краю. У листі до неї російськи

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 350, арк. 54; Харків. пролетар, 1933, 28 листоп.

¹³ Рабочий, 1934, 5 янв.

¹⁴ Молода гвардія, 1934, 21 серп.

¹⁵ Там же, 25 серп.

¹⁶ Комуніст, 1934, 23 трав.; Комс. правда, 1934, 11 окт.

¹⁷ Історія Української РСР, т. 6, с. 334—335.

¹⁸ Костенко К. П. Большая жизнь.— М., 1959, с. 22.

подруги писали, що вони приймають виклик прославленої трактористки й зроблять усе можливе, щоб добитися високих урожаїв¹⁹.

Велике значення для зміцнення трудових зв'язків між працівниками сільського господарства братніх республік мали зустрічі стахановців колгоспних ланів, що їх організовував ЦК ВКП(б). Наприкінці 1935 р. відбулися наради трактористів, комбайнерів, тваринників та ін. Багато з них після цих нарад почали змагатися між собою. 10 листопада в Кремлі відбувся прийом колгоспниць-п'ятисотенниць з України і Російської Федерації. На ньому були 37 буряководів, які зібрали більше ніж по 500 ц цукрових буряків з га²⁰.

За високі показники у праці змагалися, зокрема, комбайнери-стахановці з УСРР та РСФРР. У 1935 р., наприклад, понад 170 комбайнерів країни зібрали урожай з площі більше 300 га за сезон кожний, а Г. П. Кочетков з Якимівської МТС Дніпропетровської області — 907 га. В 1936 р. у Всесоюзне соціалістичне змагання включилися 1700 машинно-тракторних станцій країни, серед яких першість виборола Гуляйпільська МТС Дніпропетровської області. Вона, зокрема, план тракторних робіт виконала на 126%, а завдання по збиранню врожаю комбайнами — на 128%. Тоді ж з ініціативи директорів передових МТС Дніпропетровської, Московської областей і Орджонікідзевського краю (Північна Осетія) це змагання було продовжено на 1937 р.²¹ Соціалістичні договори укладали між собою й окремі передові колективи. У тому ж році почали, наприклад, змагатися між собою тракторна бригада Є. Негуляєва з Агайманської МТС Дніпропетровської області з бригадою П. Кавардак з Капелівської машинно-тракторної станції Азово-Чорноморського краю за виробіток на тракторі по 6 тис. га оранки за 215 робочих днів та економію 15% палива²².

Протягом другої п'ятирічки працівники сільського господарства майже всіх областей Української СРР змагалися з трудівниками колгоспних ланів братніх республік. Так, у 1936 р. договір на змагання уклали буряководи Київської, Вінницької, Харківської, Чернігівської й Курської областей, тваринники Татарії, Башкирії, Середньо-Волзького краю та Дніпропетровщини й Одещини, Північного Кавказу і Харківщини, коноплярі Чернігівської й Курської областей. У березні 1936 р. договір на соцзмагання уклали колгоспники Білоруської СРР та Київщини й Чернігівщини²³.

В роки перших п'ятирічок у ході соціалістичного змагання працівників сільського господарства УСРР й братніх республік міцніла дружба народів нашої країни. Патріотичні починання колгоспників і сільськогосподарських робітників однієї республіки завжди знаходили гарячу підтримку серед їх побратимів в інших радянських республіках. Соцзмагання працівників сільського господарства СРСР було глибоко інтернаціональним. Воно сприяло дальшому зміцненню співробітництва братніх народів, перетворенню нашої країни у велику індустріально-колгоспну державу, формуванню нової історичної спільності людей.

¹⁹ Мусатов А. И. Паша Ангелина: Докум. повесть.— М., 1977, с. 200.

²⁰ Правда, 1937, 11 ноябр.

²¹ Зоря, 1937, 10 трав.

²² Історія колективізації сільського господарства Української РСР, 1917—1937 рр.: 36 документів і матеріалів. У 3-х т.— К., 1971, т. 3, с. 583—584.

²³ Більшовик, 1936, 17 берез.; Історія Української РСР, т. 6, с. 337—338.

З ДОСВІДУ РОБОТИ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ВДОСКОНАЛЕННЮ ДОБОРУ ТА ПІДГОТОВКИ КАДРІВ ПОЛІТИЧНОЇ АГІТАЦІЇ (1966—1970 рр.)

В. Л. ДРАЧ (Київ)

Дієвим засобом роз'яснення політики партії, мобілізації трудящих на втілення її в життя є політична агітація — невід'ємна складова частина ідеологічної роботи КПРС. На всіх етапах історичного розвитку нашої країни Комуністична партія виявляла і виявляє постійне піклування про її всебічне вдосконалення і підвищення впливу на формування і розвиток комуністичної свідомості трудящих. При цьому партія керувалася ленінською вказівкою про те, що ідейно-політичний зміст агітаційних заходів, їх переконливість і доступність вирішальною мірою залежать від людей, які роз'яснюють її політику¹. Як зазначалося на червнево-му (1983 р.) і квітневому (1985 р.) Пленумах ЦК КПРС, ключовою ланкою в діяльності парторганізацій по вдосконаленню ідеологічної, масово-політичної роботи в умовах вдосконалення розвинутого соціалізму є кадри, їх добір та підготовка².

Парторганізаціями України набуто певний досвід вдосконалення політичної агітації. Це питання висвітлено в історико-партійній літературі³. Найповніше, на наш погляд, досвід діяльності парторганізацій України по добору та підготовці кадрів ідеологічної, масово-політичної роботи серед трудящих розкрито в працях В. К. Василенко⁴.

У даній статті зроблено спробу на матеріалах парторганізацій промислових підприємств, будов і транспорту України висвітлити досвід роботи по добору та підготовці агітаторів і політінформаторів у роки восьмої п'ятирічки.

Ідеологічна робота партії в цей період здійснювалась в умовах високого рівня розвитку радянського суспільства, зрослих масштабів господарського та культурного будівництва, розгортання науково-технічної революції, значних якісних змін у соціальній структурі, зросло-го рівня свідомості трудящих. Ці зміни знайшли наукове і практичне обґрунтування в матеріалах XXIII з'їзду партії, наступних Пленумів ЦК КПРС, в документах, присвячених 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчю з дня народження В. І. Леніна.

Розвиваючи ленінські положення щодо політичної роботи серед трудящих у відповідності з конкретно-історичними особливостями суспільного розвитку, XXIII з'їзд КПРС зробив важливий висновок про необхідність нового організаційного підходу до агітаційно-масової роботи. Перед парторганізаціями було поставлено завдання: перебудувати політичну агітацію на основі широко поставленого і систематичного інформування населення про економічне, політичне, культурне

¹ Ленін В. І. Промови на засіданні Московського комітету партії про організацію груп співчуваючих 16 серпня 1918 р. Протокольний запис.— Повне зібр. творів, т. 37, с. 44.

² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 61; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квітня 1985 року.— К., 1985, с. 18—19.

³ Павловський А. А. Усна політична агітація — бойовий засіб ідеологічної роботи.— К., 1978.— 47 с.; Усна агітація: досвід, завдання.— К., 1980.— 173 с.; Дерещь П. А. Політико-виховна робота Компартії України у період між XX—XXII з'їздами КПРС.— Львів, 1981.— 206 с.; Усіма засобами пропаганди.— К., 1982.— 233 с.; Идеологическая работа. Вып. 1. Вып. 2. 1982, 1983.— 358 с.; 420 с.; Устная политическая агитация: методика, практика.— Киев, 1984.— 293 с.

⁴ Василенко В. К. Діяльність Комуністичної партії України по перебудові партійної освіти і вдосконаленню масово-політичної роботи (1966—1971 рр.).— К., 1974.— 166 с.; Е е же. Важный фронт коммунистического строительства.— Киев, 1980.— 23 с.; Ії ж. Ідеологічна робота партії в умовах розвинутого соціалізму.— К., 1981.— 215 с.

життя країни та міжнародне становище⁵. Його виконання передбачало насамперед дальше вдосконалення системи добору та підготовки агітаційних кадрів. Відмітною рисою цього процесу в досліджувані роки було те, що контингент кадрів ідеологічної роботи поповнився новим загоном — політінформаторами.

Керуючись ленінськими настановами, що добір кадрів у ряди активістів ідеологічної, масово-політичної роботи треба проводити так, щоб ця важлива справа лишалася «...завжди в руках цілком компетентних працівників, які гарантували б її успіх»⁶ і залучати до неї насамперед комуністів, комсомольців, свідомих робітників і селян, керівників парторганізації республіки провели в 1966—1970 рр. значну роботу по поліпшенню якісного складу агітаційних кадрів.

У роки восьмої п'ятирічки для розв'язання цього завдання склалися сприятливі умови. Так, на Україні відбувалося зростання партійних рядів, поліпшувався їх якісний склад. Кількісний склад Компартії України з 1966 р. по 1970 р. збільшився на 379 625 чоловік. Якщо на початку досліджуваного періоду робітники та інженерно-технічні працівники серед комуністів промислових підприємств, будов і транспорту республіки становили 38,4% і 34,1%, то на кінець п'ятирічки відповідно — 40,9% і 39,2%. У складі комуністів республіки стало більше осіб з вищою, неповною вищою і середньою освітою. Якщо у 1966 р. їх було 53,6%, то в 1970 р. — 62,8%⁷.

Поліпшення якісного складу Компартії України відображало позитивні зміни, що відбувалися в цілому в соціальному складі населення республіки. Так, у 1966—1970 р. в СРСР, у тому числі і на Україні, кількісно і якісно зміцнів робітничий клас — передовий загін радянського суспільства. Якщо до XXIII з'їзду КПРС робітники становили 47% від усього населення республіки, зайнятого в галузях матеріального виробництва, то в 1970 р. — 52,4%. Трудові колективи поповнилися кваліфікованими спеціалістами — випускниками вищих і середніх спеціальних учбових закладів, кількість яких зросла порівняно з 1966 р. на 900 тис. чоловік⁸.

Таким чином, у роки восьмої п'ятирічки значно розширилася соціальна база для залучення парторганізаціями до агітаційно-масової роботи комуністів, передових робітників, спеціалістів народного господарства.

Питання про поліпшення добору агітаторів і політінформаторів, вдосконалення системи їх підготовки у досліджуваний період знаходилося у центрі уваги ЦК Компартії України. Так, у період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС Центральний Комітет Компартії України розглянув звіти 164 партійних комітетів і первинних парторганізацій про їх діяльність по вдосконаленню ідеологічної роботи, в тому числі і політичної агітації, узагальнив досвід з цих питань парторганізацій Київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна, Донецької шахти ім. Абакумова, Дніпропетровського металургійного заводу ім. Г. Петровського, Харківського турбінного заводу, тресту «Комунарськбуд», Львівського заводу кінескопів та ін.⁹

В 1966—1970 рр. питання добору та підготовки кадрів політичної агітації були розглянуті у всіх обкомах, міськкомках, райкомх партії, в первинних парторганізаціях республіки. Наприклад, на бюро Дніпро-

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1981, т. 9, с. 31.

⁶ Ленін В. І. Пропозиції до резолюції про чергові завдання партійного будівництва.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 280.

⁷ Комуністична партія України — бойовий загін КПРС.— К., 1976, с. 17, 23, 27.
⁸ Народне господарство Української РСР в 1975 році: Стат. щорічник.— К., 1976, с. 354—355, 361.

⁹ XXIV з'їзд Комуністичної партії України, 17—20 березня 1971 року: Стеногр. звіт.— К., 1971, с. 62.

петровського обкому партії 17 червня 1966 р. було розглянуто питання «Про стан та заходи поліпшення агітаційно-масової роботи серед трудящих промислових підприємств області у зв'язку з рішеннями XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України». У прийнятій постанові обком партії зобов'язав парторганізації переглянути кількісний і зміцнити якісний склад агітколлективів, провести добір кадрів і створити групи політінформаторів, вдосконалити систему навчання всього агітаційного активу¹⁰.

Питання вдосконалення роботи з кадрами політичної агітації на промислових підприємствах, будовах, транспорті були на постійному контролі в партійних органах республіки. Так, 29 березня 1968 р. бюро Радянського райкому партії м. Києва розглянуло питання «Про стан політичної агітації в будівельних організаціях району». 25 грудня 1970 р. бюро Печерського райкому партії розглянуло питання «Про роботу партійної організації АТП 09102 по вихованню соціалістичної дисципліни праці в колективі». У прийнятих постановах було зобов'язано парторганізації провести добір кадрів агітаторів для посилення індивідуальної і масово-виховної роботи з різними групами працюючих на виробництві¹¹.

Райкоми партії подавали конкретну допомогу первинним парторганізаціям: розробляли методичні рекомендації, готували статистичні матеріали, аналізували теоретичний і методичний рівень навчання агітаторів і політінформаторів, виявляли недоліки в їх діяльності і визначали шляхи по їх подоланню, посилили контроль і перевірку за виконанням прийнятих рішень і постанов вищестоящих партійних органів. Наприклад, Орджонікідзевський райком партії Запоріжжя у 1967—1968 рр. перевіряв роботу і заслухав на бюро звіти 6 парторганізацій великих промислових підприємств і будівельних організацій району про виконання ними рішень бюро і пленумів райкому партії по добору та підготовці агітаторів і політінформаторів, розгортання політико-виховної роботи серед різних категорій трудящих у цих колективах¹².

Постійна увага партійних комітетів, об'єктивність і конкретність прийнятих рішень сприяли підвищенню рівня керівництва цією важливою ділянкою ідеологічної роботи з боку парторганізацій промислових підприємств, будов, транспорту республіки. Питання добору та підготовки агітаторів і політінформаторів у досліджуваній період були в центрі уваги парторганізації Мостозагону № 2 (м. Київ). На партійних зборах підкреслювалося, що партком спрямовує і контролює їх діяльність. Прийняті рішення сприяли розгортанню всебічної агітаційно-масової роботи, підвищенню трудової і політичної активності робітників і службовців Мостозагону № 2¹³.

Увага партійних комітетів, первинних парторганізацій до політичної агітації сприяла поліпшенню якісного складу агітколлективів. Прикладом можуть бути парторганізації Запорізької області. Якщо у 1966 р. у складі агітколлективу заводу «Запоріжсталь» комуністи становили 40%, то в 1968 р.— 67%. Серед агітаторів були кращі працівники підприємства, наприклад, член ЦК Компартії України, Герой Соціалістичної Праці, старший вальцювальник А. І. Волков, депутат Верховної Ради СРСР, майстер тонколистового цеху П. А. Гуменюк-Грицай та інші робітники, які мали досвід політичної роботи з людьми. Партійні комітети титаномagneзівового комбінату, трансформаторного, коксохімічного, моторобудівного заводів, трестів «Запоріжелектромонтаж»,

¹⁰ Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 50, спр. 27, арк. 12.

¹¹ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 292, оп. 26, спр. 259, арк. 72.

¹² Парт. арх. Запоріж. обкому Компартії України, ф. 229, оп. 1, спр. 807, арк. 5; спр. 714, арк. 78; спр. 786, арк. 19; спр. 790, арк. 35—38; спр. 813, арк. 46; спр. 823, арк. 48—50.

¹³ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 1644, оп. 6, спр. 30, арк. 130.

«Укртяждеревоконструкція-1» та інших підприємств Запоріжжя у 1967—1969 рр. переглянули і поліпшили якісний склад агітколективів за рахунок комуністів і комсомольців з числа передовиків виробництва, інженерно-технічних працівників, керівників середньої ланки — бригадирів, начальників змін, цехів та ін. В цілому за роки п'ятирічки в парторганізаціях промислових підприємств, будов, транспортних організацій Запорізької області відбулися позитивні зрушення у складі агітколективів. Якщо в 1967 р. серед агітаторів робітники становили 11%, інженерно-технічні працівники — 36%, то в 1970 р. відповідно — 17% і 55%. У 1965 р. кожен третій агітатор в області мав неповну середню або початкову освіту, а на кінець п'ятирічки кількість агітаторів з вищою і середньою освітою зросла у 3 рази¹⁴. Якісні зміни у складі агітколективів відбулися і в інших областях, у цілому по республіці. Так, у республіці в 1970 р. 55% агітаторів були членами КПРС, близько 60% — передовиками виробництва, 38% — інженерно-технічними працівниками, керівниками середньої ланки, спеціалістами народного господарства. Характерно, що з 1966 р. по 1970 р. в парторганізаціях зменшилась кількість агітаторів¹⁵. Документи свідчать, що до XXIII з'їзду КПРС деякі парторганізації республіки, в тому числі і промислових підприємств, будов, транспорту, допускали формалізм у доборі агітаторів, мали місце випадки, коли до ведення політичної роботи серед трудящих були залучені невідготовлені люди. Деяка частина ідеологічних працівників помилково вважала, що з зростанням кількісного складу агітаторів можна підвищити ефективність агітаційно-масової роботи. Саме про такі факти йшла мова на сторінках республіканської і обласної партійної преси¹⁶.

Виконуючи рішення XXIII з'їзду КПРС, парторганізації України в 1966—1970 рр. зміцнювали агітколективи політично грамотними, авторитетними комуністами, комсомольцями, безпартійними активістами і в той же час звільнялись від тих, хто не забезпечував виконання цього важливого доручення. На зменшення кількості агітаторів впливало також створення в первинних парторганізаціях груп політінформаторів.

Парторганізації України провели велику роботу по добору політінформаторів. На кінець 1970 р. в республіці діяло 39626 груп політінформаторів¹⁷. Виходячи із завдань, що стояли перед цією новою категорією ідеологічного активу, а саме оперативне інформування трудящих про найважливіші події як у середині країни, так і за кордоном, забезпечення внутрішнього логічного поєднання подій суспільного розвитку з конкретними завданнями, які вирішувалися на виробництві, партійні організації залучили у групи політінформаторів товаришів з відповідною теоретичною підготовкою з числа комуністів і комсомольців, керівних і інженерно-технічних працівників промислових підприємств, будов, транспорту республіки. Наприклад, партком Київського заводу «Арсенал» ім. В. І. Леніна у січні 1967 р. розглянув питання і прийняв рішення про створення групи політінформаторів і залучення до їх складу підготовлених працівників. Всього було добрано 147 чол. З них: 84,4% членів КПРС, 61% інженерно-технічних праців-

¹⁴ Парт. арх. Ін-ту історії партії (далі — ПА ІІП) при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3203, арк. 22, 146; спр. 3209, арк. 126; Парт. арх. Запоріз. обкому Компартії України, ф. 102, оп. 101, спр. 93, арк. 36; ф. 164, оп. 20, спр. 377, арк. 59; ф. 229, оп. 1, спр. 714, арк. 78; спр. 786, арк. 35—37; ф. 6435, оп. 6, спр. 544, арк. 31.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 31, спр. 3203, арк. 10—138; спр. 3209, арк. 126; оп. 32, спр. 45, арк. 191—192.

¹⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 45, арк. 190—192; Супрун Д. Важлива умова підвищення активності первинних парторганізацій. — Комуніст України, 1967, № 8, с. 59; Дячко І. Яким бути агітатору? — Блокнот агітатора, 1967, № 12, с. 10; Проблеми політінформації: Заочна конф. «Блокнот агітатора». — Там же, № 20, с. 13—17.

¹⁷ Там же, арк. 187.

ників. 52,4% політінформаторів були з вищою, 47,6% з середньою освітою¹⁸.

Однак на початку п'ятирічки деякі парторганізації поставились до добору політінформаторів формально: переклали ці функції на агітаторів, а агітколективи переіменували у групи політінформаторів. Таке явище в 1966—1967 рр. мало місце в деяких парторганізаціях Кримської, Херсонської, Івано-Франківської, Чернівецької та інших областей республіки¹⁹. Принципову оцінку цим фактам дав березневий (1968 р.) Пленум ЦК Компартії України. Так, у постанові Пленуму «Про дальше поліпшення партійної інформації як важливого засобу підвищення організаторської та ідейно-політичної роботи парторганізацій України» зазначалося, що в організації партійної інформації мали місце недоліки і було поставлено завдання постійно розширювати і поглиблювати інформацію, усунути упущення в організації нової форми політичного впливу на маси²⁰.

Конкретні рекомендації по вдосконаленню добору політінформаторів у первинних парторганізаціях у світлі вимог Пленуму ЦК Компартії України були розроблені на республіканській науково-методичній конференції ідеологічних працівників у січні 1969 р. (м. Дніпропетровськ). У них підкреслювалась настійна необхідність широкого розвитку нової організаційної форми — груп політінформаторів, поповнення їх рядів комуністами і комсомольцями з числа, насамперед, керівних кадрів, спеціалістів народного господарства. Конференція також засудила практику приниження деякими парторганізаціями ролі агітколективів, формального перетворення їх у групи політінформаторів²¹.

Виконуючи рішення березневого (1968 р.) Пленуму ЦК Компартії України, рекомендації республіканської науково-методичної конференції, парторганізації провели значну роботу по поліпшенню добору політінформаторів. Так, парткоми київських підприємств «Червоний екскаватор», «Точелектроприлад», обчислювальних приладів і систем в березні 1969 р. залучили в групи політінформаторів значну частину керівних працівників. Всього протягом 1969—1970 рр. парторганізації Київської області залучили в групи політінформаторів 2246 господарських та інших керівників промислових підприємств, будов, транспортних організацій, що на 759 чол. більше, ніж у 1967 р.²² Партком Дніпропетровського металургійного заводу ім. Дзержинського у 1970 р. порівняно з 1968 р. також поліпшив якісний склад політінформаторів. Із 581 політінформатора заводу 77,6% були членами КПРС, 52% — керівниками заводу, цехів, відділів, інженерно-технічними працівниками²³.

Такий добір політінформаторів був характерним для більшості парторганізацій. У цілому по республіці у 1970 р. 71% політінформаторів були комуністами, 24% — керівниками, 38% — інженерно-технічними працівниками, 61% — мали вищу освіту.

Добір політінформаторів проводився з урахуванням їх спеціалізації. Так, 31% політінформаторів республіки роз'яснював внутрішньополітичні питання, 23,4% — питання економіки, 9,7% — культурного життя, 30,9% — міжнародне становище і зовнішню політику КПРС. У цілому порівняно з 1968 р. кількість політінформаторів в республіці виросла на 76 142 чол. і становила на 1 жовтня 1970 р. 313 627 чол.²⁴

¹⁸ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 791, оп. 11, спр. 269, арк. 88.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 4, оп. 31, спр. 3103, арк. 115, 164, 171, 190.

²⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1977, т. 2, с. 889—891.

²¹ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 5, оп. 37, спр. 728, арк. 110.

²² Там же, спр. 725, арк. 17, 20.

²³ Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 52, спр. 150, арк. 6.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 45, арк. 185—189.

Таким чином, в 1966—1970 рр. парторганізації промислових підприємств, будов, транспорту України провели значну роботу по залученню кваліфікованих кадрів до ведення політичної агітації. Питання добору агітаторів і політінформаторів вони розглядали як один із вирішальних факторів підвищення ефективності і дієвості ідейно-виховної роботи серед трудящих. Характерною рисою цього процесу було те, що парторганізації відмовились від практики механічного зростання кількісного складу агітколективів, а головні зусилля зосередили на якості добору агітаційних кадрів. Якщо у 1965 р. на Україні було 1 171 681 агітаторів, то в 1970 р.—899 тис. агітаторів і 313 627 політінформаторів²⁵. Новий склад кадрів політичної агітації характеризувався тим, що більшість серед них становили комуністи і комсомольці з числа передовиків виробництва, інженерно-технічних і керівних працівників. Значна кількість цих кадрів органічно поєднувала у своїй діяльності роботу по комуністичному вихованню трудящих з виконанням своїх виробничих функцій.

Ефективність агітаційно-масової роботи значною мірою залежить від теоретичного рівня, методичної майстерності агітаторів і політінформаторів, їх вміння проводити політичну роботу серед трудящих. У 1966—1970 рр. партійні організації створили і забезпечили дієвість чіткої системи підготовки і перепідготовки всіх категорій агітаційного активу. В основу цієї роботи було покладено вказівку XXIII з'їзду КПРС про необхідність поліпшення марксистсько-ленінської підготовки кадрів, «...щоб включити всю армію комуністів в активну агітаційно-пропагандистську роботу серед трудящих»²⁶.

У досліджуваній період парторганізації республіки приділяли увагу озброєнню агітаційного активу знаннями марксизму-ленізму, політики КПРС, методикою індивідуальної і колективної агітації, передовим досвідом постановки масово-політичної роботи. Основною формою підготовки агітаторів і політінформаторів у первинних парторганізаціях були відповідні школи, які діяли окремо для кожної з цих категорій агітаційного активу. Наприклад, на заняттях у школі агітаторів Київської кондитерської фабрики ім. К. Маркса в 1967 р. були прочитані лекції і доповіді на теми: «Роль політичної агітації в комуністичному вихованні трудящих», «Як агітатори виховують у членів колективу комуністичне ставлення до праці» та ін. Партком провів із слухачами шкіл агітаторів і політінформаторів конференцію — «Тези ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» — важливий теоретичний документ партії»²⁷.

У 1969—1970 р., готуючись до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, парторганізації республіки поглибили тематику занять у школах агітаторів і політінформаторів. Вона була націлена на вивчення ленінської ідейно-теоретичної спадщини, документів ЦК КПРС і ЦК Компартії України, присвячених цій визначній даті. Наприклад, партком Кіровоградського заводу «Червона зірка» особливе значення надавав засвоєнню навичок самостійного опанування кадрами політичної агітації ленінською ідейною спадщиною. З цією метою у 1970 р. з політінформаторами були проведені заняття на тему: «Методика вивчення ленінської ідейної спадщини», а в школі агітаторів прочитана лекція «Як агітатору самостійно працювати над творами В. І. Леніна»²⁸.

За своїми завданнями, ідейно-політичною спрямованістю школи агітаторів і політінформаторів мали спільну основу, але вони відрізня-

²⁵ Там же, арк. 188, 190; Гаєвський М. Збагачення форм і методів масово-політичної роботи КП України серед трудящих (1963—1965 рр.).— Укр. іст. журн., 1966, № 3, с. 27.

²⁶ XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу: Стеногр. звіт. К., 1966, т. 1, с. 100.

²⁷ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 5, оп. 37, спр. 220, арк. 29—30.

²⁸ ПА ІІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 45, арк. 85.

лись своєю організаційною структурою. Так, на відміну від шкіл агітаторів, заняття в школах політінформаторів проводились з урахуванням спеціалізації останніх і складалися, як правило, з двох частин: пленарних засідань і роботи по секціях, на яких відбувалося методичне навчання кадрів. До проведення занять у школах агітаторів і політінформаторів, парторганізації залучали партійних, радянських, господарських керівників, пропагандистів, лекторів товариства «Знання» та інших кваліфікованих спеціалістів. Цим забезпечувався високий ідейно-політичний та методичний рівень підготовки кадрів політичної агітації.

Чільне місце по підготовці агітаторів і політінформаторів первинні парторганізації промислових підприємств, будов, транспорту України відводили семінарам. Головне призначення цієї форми підготовки полягало в інструктуванні кадрів, забезпеченні їх конкретними рекомендаціями, методичними порадами, інформуванні про все нове, що народжувалося в практиці політичної агітації. Їх тематика була максимально наближена до актуальних питань поточного політичного моменту. Причому тематика семінарів політінформаторів мала більш теоретичний, а агітаторів — практичний напями. Наприклад, партком заводу «Запоріжсталь» тільки в 1966 р. провів з агітаторами семінари на такі теми: «Підсумки роботи XXIII з'їзду КПРС і наші завдання», «Перехід заводу на нові форми планування, економічного стимулювання і завдання агітаторів», «Як підготувати і провести бесіду» та ін.²⁹

Методичні ради парткомів готували для агітаторів і політінформаторів рекомендації, поради по проведенню бесід та інших агітаційних заходів, статистичні дані, довідки з історії підприємств, про хід соціалістичного змагання в колективах та інші інформаційні матеріали.³⁰

Таким чином, школи і семінари були ефективною формою підготовки агітаторів і політінформаторів в первинних парторганізаціях. Якщо в 1967 р. в Київській області при парторганізаціях працювали 116 шкіл і семінарів агітаторів, то в 1970 р. — 1202. В них підвищували свою майстерність на 20 663 агітаторів більше, ніж у 1966 р.³¹ А всього у республіці в 1970 р. діяло 4862 шкіл агітаторів, 1113 шкіл політінформаторів, в яких пройшли відповідно підготовку 127 468 чол. і 40 444 чол.³²

Важливе місце в системі підготовки кадрів політичної агітації належало постійно діючим семінарам керівників агітколективів, груп і секцій політінформаторів, які в роки восьмої п'ятирічки були створені і ефективно працювали при всіх райкомах, міськкомках, обкомах партії республіки. З метою засвоєння кадрами теоретичних і практичних проблем комуністичного будівництва, методики і передового досвіду організації агітаційно-виховної роботи більшість райкомів партії, починаючи з 1967 р., практикували навчання агітаційних кадрів по секціях, які були створені по галузевому принципу. Це дало змогу райкомам партії організовувати і проводити навчання з урахуванням специфіки трудових колективів промислових підприємств, будов і транспорту, господарських і політичних завдань, які стояли перед партійними організаціями.

У досліджувані роки зростала кількість слухачів цієї форми підготовки кадрів політичної агітації. Так, у 1970 р. в семінарах керівників агітколективів Київської області пройшли підготовку 36 052 чол. проти 16 098 чол. у 1967 р. На кінець п'ятирічки в постійно діючих семінарах керівників агітколективів при міськкомках, райкомах партії Донецької області підвищили свою кваліфікацію 48 078 чол., Львівської — 28 701

²⁹ Там же, оп. 31, спр. 3204, арк. 24.

³⁰ Там же, оп. 32, спр. 39, арк. 3—15.

³¹ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 5, оп. 37, спр. 725, арк. 17; оп. 39, спр. 303, арк. 198.

³² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 32, спр. 45, арк. 189, 192.

чол., Хмельницької — 21 085 чол., Запорізької — 15 089 чол., а всього по республіці — 494 775 чол.³³

Постійно діючі семінари зарекомендували себе ефективною формою підготовки також керівників груп і секцій політінформаторів, які працювали при всіх райкомах, міськкомах, обкомах партії республіки. На кінець 1970 р. в республіці в них підвищили свою майстерність, поглибили теоретичні знання 250 322 чол.³⁴

У підвищенні ідейно-теоретичного і методичного рівня політінформаторів у досліджувані роки значну роль відіграли обласні науково-методичні конференції. Певний досвід у їх проведенні набули Хмельницький, Вінницький, Дніпропетровський, Київський, Полтавський, Житомирський, Запорізький, Волинський, Кіровоградський, Ровенський та інші обкоми партії³⁵.

Таким чином, виконуючи рішення XXIII з'їзду КПРС, XXIII з'їзду Компартії України, парторганізації промислових підприємств, будов, транспорту республіки в роки восьмої п'ятирічки провели значну роботу по поліпшенню якісного складу кадрів політичної агітації. Нині на основі набутого досвіду, парторганізації удосконалюють добір та підготовку агітаторів і політінформаторів.

³³ Там же, арк. 189.

³⁴ Там же, арк. 11.

³⁵ Там же, арк. 7—120.

ДО ПИТАННЯ ПРО ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ СРСР І ГРЕЦІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА 70-х — ПОЧАТОК 80-х рр.)

Н. О. ТЕРЕНТЬЄВА (Київ)

Народи нашої країни та Греції мають багатовікові традиції дружніх стосунків. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції взаємовідносини між ними наповнилися новим змістом. Радянський уряд з перших же днів заявив про готовність співробітничати з усіма державами на принципах рівноправності, поваги незалежності й суверенітету, невтручання у внутрішні справи. В. І. Ленін, який науково обґрунтував неминучість співіснування держав з різним суспільним ладом й необхідність добросусідських стосунків та взаємовигідного співробітництва між ними, надавав великого значення міжнародним економічним зв'язкам у мирних умовах. У 1921 р. на IX Всеросійському з'їзді Рад він зазначав, що «є сила більша, ніж бажання, воля і рішення будь-якого з ворожих урядів або класів, ця сила — загальні економічні всесвітні відносини, які змушують їх стати на цей шлях зносин з нами»¹. Ленінські вказівки про необхідність активного використання торговельно-економічних зв'язків для утвердження мирних засад у міжнародному житті знаходять втілення в діяльності Комуністичної партії й Радянського уряду.

Позитивні зміни у міжнародних відносинах в 70-х роках на користь розрядки дали можливість розширити економічні зв'язки СРСР з капіталістичними державами в цілому і з Грецією зокрема. Цьому сприяли й зрушення, що відбулися у грецькому суспільстві і виявилися насамперед у відступі реакційних сил, падінні режиму «чорних полковників».

¹ Ленін В. І. Про внутрішню і зовнішню політику республіки: Звіт ВЦВК і РНК IX Всеросійському з'їздові Рад, 23 грудня 1921 р.— Повне зібр. творів, т. 44, с. 291.

Після краху воєнної диктатури цивільний уряд, який прийшов до влади, дедалі активніше проводив більш незалежний курс у міжнародних справах. Намітився відхід Греції від однобічної зовнішньополітичної орієнтації на США й НАТО. Важливою віхою на шляху ліквідації одного з найтяжчих наслідків панування диктаторського режиму — тривалої політичної ізоляції Греції — стала її участь в Нараді з питань безпеки й співробітництва в Європі та підписанні Хельсінкського Заключного акта, що сприяло розширенню можливостей розвитку економічного співробітництва між державами. У другій половині 70-х — на початку 80-х років була створена хороша правова основа для економічних і науково-технічних взаємозв'язків між СРСР та Грецією. Між обома країнами було укладено ряд важливих угод, зокрема, про торгівлю й судноплавство (грудень 1975 р.), яка доповнила конвенцію 1929 р.², та довгострокову угоду про торгівлю (квітень 1977 р.)³.

Під час візиту до Греції делегації КПРС у травні 1978 р., яка була гостем Х з'їзду КПГ, підкреслювалося, що «Радянський Союз виступає за дальший всебічний розвиток дружби, співробітництва і добросусідських відносин між нашими двома країнами»⁴.

У жовтні 1979 р. під час візиту до Радянського Союзу прем'єр-міністра Греції К. Караманліса було підписано радянсько-грецьку Декларацію, в якій зазначалося, що «економічне, промислове й технічне співробітництво становить одну з істотних основ відносин між двома країнами»⁵.

В наступні роки було підписано також вперше в історії відносин між обома країнами двосторонні угоди про економічне й технічне співробітництво (жовтень 1979 р.), розвиток економічного й промислового співробітництва (грудень 1980 р.). Зміцненню договірно-правової бази радянсько-грецьких відносин сприяло ратифікування цих та інших угод, а також успішна робота у 80-х роках міжурядових комісій по економічному та промислово-технічному співробітництву, культурних зв'язках, науково-технічному співробітництву та ін.

Важливою віхою в розвитку радянсько-грецьких відносин став офіційний візит у Грецію в лютому 1983 р. члена Політбюро ЦК КПРС, Голови Ради Міністрів СРСР М. О. Тихонова. Підписання під час цього візиту Довгострокової програми розвитку економічного, промислового й науково-технічного співробітництва між СРСР та Грецькою Республікою, яка розрахована на 10 років, угод про торговельні, технологічні та культурні обміни підтвердило обопільне бажання розвивати далі всебічні взаємозв'язки. В цих документах було відзначено успішне виконання попередньої програми й зафіксовано домовленість щодо сприяння співробітництву на основі збалансованості та взаємної вигоди. Довгостроковою програмою були визначені також найбільш доцільні форми економічних, промислових й науково-технічних зв'язків, визнано за необхідне участь компетентних радянських й грецьких організацій, підприємств та фірм у проектуванні, будівництві й модернізації об'єктів з урахуванням планів і програм економічного та науково-технічного розвитку. В Довгостроковій програмі значну увагу приділено розвитку кооперації, обміну товарами та послугами, дальшому плідному співробітництву в галузі науки й техніки. На відміну від попередніх угод, ця програма передбачає розвиток співробітництва не

² Див.: Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных СССР с иностранными государствами.— М., 1978, вып. 32, с. 464.

³ Там же.— М., 1979, вып. 33, с. 142—144.

⁴ Х съезд Коммунистической партии Греции, 15—20 мая 1978 года.— М., 1979, с. 104.

⁵ По пути, проложенному в Хельсинки: Советский Союз и осуществление Заключительного акта общеевропейского совещания. Документы и материалы.— М., 1980, с. 310.

лише в промисловості, а й у галузі транспорту, сільського господарства, розвиток яких має важливе значення для Греції.

Принципово новий етап розвитку радянсько-грецьких економічних та торговельних стосунків, який почався з кінця 70-х років і продовжується нині, характеризується більш високими темпами зростання, різноманітністю форм, крупномасштабністю й довгостроковістю зобов'язань тощо. Так, якщо у 1975 р. товарообмін між СРСР і Грецією становив 194,3 млн. крб., у 1980 р.— 501,3 млн.⁶, то в 1983 р. досяг 687,7 млн. крб.⁷ Запорукою поглиблення ділових зв'язків є взаємна заінтересованість у цьому обох країн.

Торговельні відносини між Радянським Союзом та Грецією мають плановий характер, відрізняються стійкістю, сприяють збільшенню обсягу традиційних експортних поставок. Збалансований двосторонній товарообмін допомагає кожному партнерові зеконотити іноземну валюту й золото, а Греції, до того ж, в обмін на товари одержати необхідне промислове устаткування. Це особливо важливо для грецької економіки, якій притаманні перевага дрібнотоварного виробництва, застаріла система ринку, а також швидке зростання інфляції, постійне збільшення дефіциту зовнішньоторговельного балансу.

Економіка Греції зазнає значного впливу загальних кризисних процесів капіталістичного світу. Негативно позначився на розвитку економіки країни вступ Греції у січні 1981 р. в Європейське Економічне Співтовариство (ЄЕС). Наочним прикладом загострення кризи у її економіці після цього кроку є погіршення показників у зовнішній торгівлі. Так, якщо дефіцит торговельного балансу Греції з ЄЕС у 1980 р. становив 54 млрд. драхм, то в 1983 р. він піднявся до 166 млрд., а за деякими оцінками, перевищив 180 млрд. драхм⁸.

Втягування Греції в ЄЕС відповідає насамперед політичним й військово-стратегічним інтересам західних держав. Цей процес значно загострює існуючі в країні економічні та соціальні проблеми. За словами лідера партії Всегрецький соціалістичний рух (ПАСОК) А. Папандреу, «членство Греції в ЄЕС лише поглиблює багато економічних проблем й створює нові»⁹. Разом з тим він вважає, що «зв'язки Греції із співтовариством досить міцні й можливим є лише певний перегляд умов участі країни в ЄЕС»¹⁰.

Розвиток торговельно-економічного і науково-технічного співробітництва між Радянським Союзом та Грецією сприяє забезпеченню зайнятості населення, зниженню росту безробіття. Грецькі комуністи підтримують політику уряду своєї країни на поглиблення взаємозв'язків з СРСР. «Ми виступаємо за розвиток відносин між СРСР та Грецією, оскільки вважаємо, що зміцнення зв'язків між нашими народами сприяє справі миру, а, крім того,— піднесенню нашої економіки і захисту наших національних інтересів»,— відзначив Генеральний секретар ЦК Компартії Греції Х. Флоракіс в інтерв'ю грецькій газеті «Етнос»¹¹.

Криза капіталістичної економіки і зменшення попиту на перевезення насамперед відбилися на судноплаванні в Греції, зокрема на морському торговельному флоті, що є одним з найбільших у світі й забезпечує зайнятість понад 5% працездатного населення країни. Понад третина торговельного флоту (590 суден)¹² стала на прикол. Без роботи опинилося близько 18 тис. моряків¹³.

⁶ Внешняя торговля СССР, 1922—1981: Юб. стат. сб.— М., 1982, с. 11.

⁷ Внешняя торговля СССР в 1983 г.: Стат. сб.— М., 1984, с. 9.

⁸ Проблемы мира и социализма, 1984, № 5, с. 72.

⁹ МЭиМО, 1982, № 3, с. 114.

¹⁰ Там же.

¹¹ Правда, 1983, 30 марта.

¹² Известия, 1982, 2 авг.

¹³ Новое время, 1983, № 8, с. 22.

У подоланні кризових явищ в цій важливій для грецької економіки галузі великого значення набуває розвиток радянсько-грецьких торговельних зв'язків та економічного співробітництва. Міністр торговельного флоту Греції Г. Каціфарас у бесіді з радянськими журналістами в Афінах у 1983 р. підкреслив: «Значне збільшення обсягу фрахтування радянськими організаціями грецьких суден сприяло не тільки вирішенню ряду важливих економічних проблем, але й соціальних проблем, як наприклад, зменшенню безробіття в грецькому торговельному флоті»¹⁴. Велике значення у справі розвитку економічних взаємозв'язків між обома країнами мають досягнуті в 1984 р. на шостій сесії змішаної греко-радянської комісії по торговельному судноплавству угода про обмін досвідом підготовки кадрів морського торговельного флоту, меморандум про основні напрями співробітництва у галузі торговельного судноплавства, підписаний у лютому 1985 р. під час візиту до СРСР прем'єр-міністра Греції А. Папандреу.

Одним з важливих напрямів взаємозв'язків між СРСР і Грецією є співробітництво у галузі ремонту суден. Воно було започатковане у 1979 р., коли перший радянський теплохід став на ремонт в грецький док. З кожним роком обсяг радянсько-грецьких двосторонніх угод у цій галузі постійно збільшується. З 1981 р. по 1983 р. він зріс майже у 5 разів. Якщо в 1981 р. в Греції було відремонтовано 4 радянських теплоходи, то в 1982 р.— 9, а в 1983 р. на грецьких верф'ях пройшли ремонт близько 20 різних суден з СРСР¹⁵. Створена і успішно працює змішана радянсько-грецька компанія по судноплавству «Чартер тревел компанії». Лише у 1984 р. понад 1200 разів заходили радянські пасажирські та вантажні судна у грецькі порти¹⁶. Щорічно близько 600 грецьких суден відвідує радянські гавані. Враховуючи важливість судноремонтної й суднобудівельної промисловості, уряд Греції виробив ряд стимулів для їх зростання і нарощування потужності. Наприклад, подається допомога приватному капіталу в цих галузях у прямому та побічному кредитуванні, податкових й митних пільгах, гарантіях.

В торговельному обороті Греції з соціалістичними країнами, на які припадає 8% грецького імпорту і 11,4% експорту, Радянський Союз займає перше місце¹⁷. Динамічний розвиток народногосподарського комплексу СРСР, застосування в його економіці у великих масштабах науково-дослідних і експериментально-конструкторських робіт сприяють виробництву нових видів техніки як для внутрішнього ринку, так і для експорту.

У торгівлі СРСР з капіталістичними країнами Греція займає нині перше місце по закупці радянських машин, устаткування й транспортних засобів. Якщо у 1975 р. вона експортувала з Союзу РСР суден і судового обладнання на суму 0,9 млн. крб., то в 1980 р.— на 10,2 млн. крб.¹⁸ В 1981 р. Радянський Союз поставляв у різні країни цю ж продукцію на 134,1 млн. крб., у тому числі на 54,6 млн. крб.— у Грецію¹⁹. Користуються попитом в останній радянські судна на підводних крилах «Комета» і «Колхіда».

Предметом експорту з СРСР в Грецію є також металорізальні верстати, ковальсько-пресове і енергетичне устаткування, трактори й легкові автомобілі, устаткування для текстильної і поліграфічної промисловості. Найбільш відомою фірмою, що спеціалізується на продажу в Греції радянських сільськогосподарських, дорожніх та інших машин, є «Спека». Її генеральний директор І. Плаїніс підкреслював, що активізація економічних зв'язків між обома країнами «стала доброю осно-

¹⁴ Известия, 1985, 11 февр.

¹⁵ Правда, 1983, 23 лютого.

¹⁶ Известия, 1985, 11 февр.

¹⁷ Правда, 1983, 29 лютого.

¹⁸ Внешняя торговля СССР, 1922—1981, с. 114—115.

¹⁹ Там же.

вою для зміцнення взаєморозуміння та довір'я»²⁰. Трактори «Беларусь», вантажні автомобілі «МАЗ» користуються також широким попитом на грецькому ринку²¹. Згідно з відповідним контрактом 1982 р., 23 радянські тролейбуси були поставлені Греції, а до кінця 1984 р. туди було відправлено ще 132 такі ж машини з маркою «Зроблено в СРСР». Радянський електротранспорт, а також «Москвичі» та «Лади» добре зарекомендували себе в країні на Балканах²².

Досягнення СРСР у розвитку економічного та науково-технічного потенціалу створюють можливості для розширення експорту виробів машинобудування, хімічної промисловості, пилотеріалів, палива (нафти), металу (чавуну) тощо. Так, СРСР забезпечує на 70% потреби Греції в аміаку й металобрухті²³.

Користуються значним попитом в Греції й товари культурно-побутового призначення з СРСР. Якщо у 1975 р. їх було поставлено туди на суму 1,0 млн. крб., то в 1981 р. — на 1,6 млн. крб.²⁴ Фірма «Ілліас Папандопулос» веде активну торгівлю у різних містах Греції радянськими кіно- й фотоапаратами, насосами, мисливським порохом та рушницями тульського виробництва. З 1980 р. спеціалізована грецька фірма продає радянські книги, періодику, грампластинки й вироби мистецтва, радянські піаніно через свої магазини в Афінах та Салоніках.

В імпортній політиці СРСР виходить з доцільності закупівлі продукції галузей експортної спеціалізації Греції. Такою в останній є, зокрема, сільське господарство, що спеціалізується на вирощуванні переважно трудомістких культур. Радянський Союз як один з провідних імпортерів традиційного сільськогосподарського грецького експорту закуповує в Греції партії апельсинів, лимонів, ізюму, маслин, фруктів. Крім того, СРСР імпортує з Греції тютюн, боксити, бавовник, шкірсировину, товари легкої промисловості.

На початку 80-х років уряд Всегрецького соціалістичного руху (ПАСОК) проголосив курс на розвиток кооперативного руху, прагнучи таким шляхом вивести з кризи й модернізувати сільське господарство. Було створено ряд великих об'єднань, провідне місце серед яких займає кооперативна спілка тютюників «Секе». В пошуках ринку остання відразу ж пішла на встановлення контактів з представниками соціалістичних країн. Так, в обмін на тютюн ця спілка закуповує в Радянському Союзі сільськогосподарську техніку.

У 70-і — на початку 80-х років одержали розвиток нові форми співробітництва між СРСР і Грецією, які торкаються розподілу праці в галузі наукових досліджень, проектно-конструкторських та дослідних робіт, інженерних консультацій, оренди, ремонту й обслуговування машин та устаткування, обміну досвідом роботи, будівництва різних об'єктів тощо в поєднанні з різними системами розрахунків за товари та послуги. За останнє десятиріччя значну увагу було приділено співробітництву на компенсаційній основі, яке базується на міжурядових довготривалих угодах й програмах торговельно-економічних, промислових і науково-технічних взаємозв'язків. Ця нова перспективна форма співробітництва дає змогу більш повно використовувати переваги міжнародного розподілу праці й створює стабільну базу взаємовигідних відносин.

Значне місце в радянсько-грецьких економічних зв'язках посідає співробітництво в галузі електроенергетики, яке також розвивається переважно на компенсаційній основі. Хоча енергетична система Греції й розвивалася за останні два десятиріччя відносно високими темпами, все ж вона ще відстає від вимог сучасного індустріального розвит-

²⁰ Новое время, 1980, № 30, с. 14.

²¹ Правда, 1984, 15 окт.

²² Правда, 1983, 10 июля.

²³ Там же, 21 февр.

²⁴ Внешняя торговля СССР, 1922—1981, с. 146—147.

ку країни. Тому участь Союзу РСР у будівництві грецьких енергетичних об'єктів сприяє підвищенню енергоозброєності економіки держави на Балканах.

Першим об'єктом, що започаткував радянсько-грецьке економічне й технічне співробітництво в галузі електроенергетики, була теплова електростанція «Кераціні» потужністю 200 мВт, яку було введено в комерційну експлуатацію у листопаді 1971 р. За десять років вона виробила 1,4 млрд. кВт·год, або 7% виробництва електроенергії країни²⁵. Слід відзначити, що, по-перше, грецька сторона одержала можливість покривати 80% послуг, що надаються радянськими організаціями у спільному спорудженні енергетичних об'єктів, поставками своїх товарів. По-друге, грецькі фірми дістали можливість брати участь у виконанні будівельних й монтажних робіт, що, відповідно, скоротило валютні витрати країни. За участю радянських організацій на півночі Греції були побудовані й успішно експлуатуються електростанції «Кардіца», «Пурнярі». Із Радянського Союзу було поставлено устаткування для лінії електропередач Афіни — Птолемаїс довжиною 400 км. На повний хід йде спорудження теплоелектростанції на півночі Греції «Аміндеон», для першої черги якої радянські підприємства поставили 2 енергоблоки потужністю по 300 тис. кВт. Грецькі спеціалісти-енергетики відзначають високу якість устаткування, що надійшло із СРСР.

Радянсько-грецьке співробітництво продовжується й після введення в дію електростанцій. Це виявляється в постачанні запасних частин, модернізації окремих вузлів, проведенні ремонтних робіт. Слід підкреслити, що споруджені при сприянні СРСР енергетичні об'єкти (з урахуванням тих, що будуються) забезпечать близько третини потреб Греції в електричній енергії.

За останні роки зростає співробітництво між Радянським Союзом та Грецією і в інших напрямках. Ще в 1979 р. у радянсько-грецькому комюніке було відмічено домовленість про співробітництво у спорудженні глиноземного заводу в Греції, оскільки країна має значні запаси високоякісних бокситів (близько 760 млн. т). 8 квітня 1981 р. у Москві між зовнішньоторговельним об'єднанням «Кольорметекспорт» й банком промислового розвитку Греції було підписано контракт на розробку радянськими організаціями техніко-економічного обґрунтування спорудження такого заводу по переробці 600 тис. т сировини щорічно²⁶. В 1982 р. згідно з довгостроковою програмою було розпочато його будівництво. Греція буде сплачувати частину вартості радянського комплексного устаткування, матеріалів, а також технічних послуг постачанням в СРСР глинозему, який буде вироблятися на цьому підприємстві. Безперечно, спорудження глиноземного заводу сприятиме зміцненню національної економіки Греції, вирішенню невідкладних проблем зростання її експортних можливостей. Все це має велике значення в умовах торговельного дефіциту країни, що зберігається.

На початку 80-х років, крім контрактів на двосторонній основі, певний розвиток отримало співробітництво із залученням фірм та організацій третіх країн. Приклад цього — участь Всесоюзного об'єднання «Технопромекекспорт» разом із західнонімецькими фірмами IBT і «Маннесман», виробничим об'єднанням «Електротехнік» (НДР) та грецькою фірмою «Метка» в будівництві другої черги теплової електростанції «Агіос Дімітріос» потужністю 600 мВт²⁷.

Зусилля, що докладаються обома сторонами, по розширенню торговельно-економічного співробітництва сприяють дальшому розвитку традиційних радянсько-грецьких відносин. Партнерами нагромаджено

²⁵ Построено при экономическом и техническом содействии Советского Союза.— М., 1983, с. 245.

²⁶ Там же, с. 247.

²⁷ Там же.

значний і важливий досвід спільного будівництва промислових об'єктів у Греції.

Разом з тим треба відзначити, що деякі буржуазні діячі Заходу і права преса силкуються дискредитувати радянсько-грецькі торговельно-економічні зв'язки, Довгострокову програму співробітництва між обома країнами. Керівництво ЄЕС, що намагається розширити свій контроль над грецькою економікою, засудило Грецію за те, що вона, підписавши без консультацій із «Спільним ринком» цю програму, порушила, мовляв, правила співтовариства²⁸. Проте тенденція до стійкого розвитку взаємозв'язків з СРСР та іншими соціалістичними країнами дедалі посилюється. Все більше представників різних політичних й громадських сил Греції, в тому числі й реалістично мислячих політиків, переконується у необхідності й корисності розвитку цих відносин, що відповідають інтересам грецького народу. Високо оцінюючи послідовну миролюбну політику СРСР, прем'єр-міністр Греції А. Папандреу відзначив, що «тісне економічне співробітництво, яке базується на принципах рівності та взаємної вигоди, є міцною базою і для розвитку дружнього політичного співробітництва між нашими країнами»²⁹.

За розвиток радянсько-грецьких економічних відносин висловлюються й численні представники торговельно-промислових кіл. Зокрема, керівник відділу афінської торговельно-промислової палати, що займається торгівлею з СРСР, П. Кіріакопулос заявив, що «економічні відносини з СРСР в даний час кращі, ніж будь-коли. Природно, вони не позбавлені ряду проблем, викликаних, зокрема, й різницею в економічних системах двох країн. Проте перспективи їх поліпшення й розвитку чудові»³⁰.

Таким чином, радянсько-грецькі торговельно-економічні відносини у другій половині 70-х — на початку 80-х років являли собою зразок ділового співробітництва країн з різним соціально-економічним ладом. Вони наочно підтвердили переваги політики мирного співіснування, політики, що базується на взаємному довірі, добросусідстві й рівноправ'ї.

Новий імпульс розвитку радянсько-грецьких торговельно-економічних відносин дав офіційний візит в СРСР у лютому 1985 р. прем'єр-міністра Греції А. Папандреу. У прийнятому з цієї нагоди радянсько-грецькому комюніке висловлено задоволення розвитком двосторонньої торгівлі, економічних і науково-технічних зв'язків, ходом реалізації Довгострокової програми. В цьому документі відзначалося, що «поряд із традиційними формами співробітництва важливого значення набувають спорудження електростанцій на взаємовигідній основі при технічному сприянні СРСР, співробітництво у галузі суднобудування й ремонту суден, а також спорудження глиноземного заводу у відповідності із угодою й проведення переговорів про умови постачання радянського природного газу в Грецію та будівництво газопроводу на території Греції й СРСР»³¹.

У травні 1985 р. на IV сесії змішаної міжурядової радянсько-грецької комісії по економічному і промислому розвитку досягнуто угоди про відкриття в Афінах представництва Державного комітету СРСР по економічних зв'язках і відповідно в Москві представництва грецької організації промислових і кустарно-ремісничих підприємств (ЕОММЕХ), а також сільськогосподарського кооперативного об'єднання АГРЕКС, які будуть представляти інтереси експортерів Греції³². Безумовно, це є переконливим доказом дальшого розвитку торговельно-економічних зв'язків між обома країнами.

²⁸ Междунар. жизнь, 1984, № 4, с. 126.

²⁹ Новое время, 1979, № 40, с. 7.

³⁰ Там же.

³¹ Правда, 1985, 15 февр.

³² Известия, 1985, 19 мая.

Радянсько-грецьке співробітництво в галузі економіки, торгівлі, науки й техніки, що має хороші перспективи розвитку, відповідає настановам квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, на якому підкреслювалося, що взаємовигідні зовнішньоекономічні зв'язки Радянського Союзу мають бути широкими, великомасштабними, звернутими у майбутнє³³.

³³ Рад. Україна, 1985, 24 квіт.

С. А. КОКІН (Київ)

СТАХАНОВСЬКИЙ РУХ — ВИЯВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ

Виникнення й масове поширення стахановського руху — нового, для свого часу найвищого етапу соціалістичного змагання — стало однією з яскравих сторінок історії радянського робітничого класу. Він ознаменувався, по суті, утвердженням рис людини нового типу — робітника, справжнього новатора виробництва, став могутнім засобом виховання свідомого ставлення до праці, важливим фактором формування його свідомості. Це — результат перебудування суспільної свідомості й психології мільйонних мас робітників, що розгорнулося після перемоги Великого Жовтня. Для істориків, зокрема, інтерес становить питання про зростання соціалістичної свідомості трудящих. Історія стахановського руху дає науковцям непогану можливість для його вивчення.

Він був закономірним явищем, підготовленим усім ходом соціалістичного будівництва. В цьому русі знайшли свій вияв соціальні зміни, що відбулися в суспільстві, підвищення добробуту трудящих мас, зростання культурно-технічного рівня, потреб та запитів, а також політичної свідомості робітничого класу. Провідну роль в цьому процесі відіграла цілеспрямована діяльність Комуністичної партії по піднесенню політичної і трудової активності трудящих, розвитку соціалістичного змагання. Зусилля партії були спрямовані насамперед на переборення пережитків минулого у свідомості робітників.

Капіталізм, у міру об'єктивних умов свого розвитку, сформував у трудівника суперечливі соціально-психологічні риси. З одного боку, — негативні: сприйняття праці як важкого тягаря, ворожої умови, яку він не може не прийняти, щоб не вмерти з голоду. З другого боку, — позитивні, пов'язані з професійною майстерністю, прагненням до організованості, колективізму, класової солідарності.

М. І. Калінін, розглядаючи це питання, зазначав: «Одні вважали, що, оскільки ми працюємо на капіталістів, ні до чого особливо старатися; досить лише виконувати мінімум вимог хазяїна або майстра. Інші заперечували: їх професійна гідність не може миритися з тим, щоб з їхніх рук виходили посередні вироби; прекрасна якість роботи дає моральне задоволення»¹.

В. І. Ленін неодноразово висловлював з приводу цього думку про те, що робітник, творець матеріальних цінностей, поважає й уміє цінувати добросовісну працю і зацікавлений у знищенні будь-якої експлуатації, яка не дає людині можливості працювати творчо, з повною віддачею. Однак в умовах, коли капітал здійснює «дисципліну над трудящими» за допомогою постійної загрози голодом та у споличенні з «непомірно важкою працею і з усвідомленням трудящих, що вони працюють не на себе, а на чуже благо», в такій ситуації, як писав В. І. Ленін, «об-

¹ Калінін М. І. Изб. соч. — М., 1975, с. 389.

становка праці перетворювалась у постійну боротьбу величезної більшості трудящих проти керівників виробництва. На цьому ґрунті неминучим було створення такої психології, що громадська думка трудящих не тільки не переслідувала погану роботу або ухиляння від роботи, а, навпаки, бачила в цьому неминучий і законний протест або спосіб опору непомірним вимогам експлуататора»².

Соціалістична революція здійснила глибокі перетворення в усіх сферах суспільного життя. В нових умовах організованого на соціалістичних засадах виробництва праця набула якісно іншого характеру. В. І. Ленін у своїй статті «Як організувати змагання?» підкреслював: «Кожна фабрика, де викинуто геть капіталіста, ... є тепер, і тільки тепер, поприщем, на якому може проявити себе людина праці...»³.

Однак значна частина робітників певний час ще не могла достатньою мірою оволодіти із своїм новим становищем господаря країни й позбавитися звички дивитися на працю та засоби виробництва з точки зору підневільної людини. Тому в роки перехідного від капіталізму до соціалізму періоду партійні організації докладали багато зусиль до того, щоб піднести ідейно-політичний рівень робітничого класу, виховати соціалістичне ставлення до суспільної власності й дисципліни праці, ліквідувати буржуазні пережитки у свідомості людей.

Внаслідок цього вже до середини 30-х років у трудящих нашої країни сформувались й яскраво виявилися ці нові риси. Вони на власному практичному досвіді переконалися в життєдайній силі ідей марксизму-ленінізму, в тому, що «радянські фабрики і заводи, шахти і рудники... є підприємствами соціалістичного типу, що вони являють собою загальнонародне надбання, що від зростання і процвітання цих підприємств залежить зростання добробуту робітничих мас, посилення політичної могутності робітничого класу, успішне будівництво соціалістичного суспільства...»⁴.

Усвідомлення (у психологічному плані) трудящими свого становища господаря країни та соціалістичного виробництва мало величезне значення.

До моменту виникнення стахановського руху й особливо в ході його масового поширення та розгортання представники робітничого класу значною мірою вже відчули себе колективними співвласниками загальнонародної власності, безпосередньо зацікавленими в піднесенні рівня економіки та культури. Це соціальне почуття допомагало їм усвідомити, що «соціалізму потрібна нова, повністю відмінна від тієї, яка визначалася існуючими досі нормами, продуктивність праці...»⁵. Відбулася переорієнтація свідомості значної частини робітників, змінилися ціннісні установки в їх поглядах на працю. Думки та почуття трудівників — все це визначалося ступенем важливості справ та завдань, які вирішував конкретний виробничий колектив. О. Г. Стаханов згадував: «Врешті-решт сам не помітив, як... частіше почав думати про причини відставання шахти... Тепер вона міцно стала «моєю». На той час ...я вже відчував себе як би відповідальним за все, що відбувалося на шахті. Мені бракувало технічних знань, але я бачив ясно, що головна наша вада — погана організація роботи на дільницях»⁶.

Слід сказати про те, що соціальні риси господарів виробництва рельєфно відбилися в дедалі зростаючій особистій заінтересованості та почутті відповідальності робітників не лише за справи свого підприємства, а й за долю соціалістичного будівництва в цілому. Для передовиків-стахановців характерним був державний підхід до виробничих

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 36, с. 137.

³ Там же, т. 35, с. 190.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980. Т. 4, с. 447—448.

⁵ Косіор С. В. Про стахановський рух.— К., 1935, с. 6.

⁶ Стаханов А. Г. Жизнь шахтерская.— Киев, 1975, с. 32—33.

справ. Вони вимагали і, як правило, добивалися усунення різного роду недоробок та недоліків на виробництві, а також рішуче відмовлялися від відсталих, морально застарілих методів праці. «У мене, — згадував О. Г. Стаханов, — з'явилося величезне бажання зробити все можливе для виправлення недоліків. У мене з'явилася наполегливість, і я вже не складав рук, поки не добивався свого»⁷.

Стахановський рух наочно показав, як зміцніло справді господарське ставлення трудящих до засобів праці. Ударники прагнули зберігати устаткування, економно витрачати матеріали, брали активну участь в справі поліпшення та раціоналізації виробництва. В цьому новаторському русі яскраво виявилася постійна потреба свідомого робітника довести собі та своїм товаришам, що «ти можеш бути корисним шахті, всій нашій робітничій справі»⁸.

Праця, таким чином, багато в чому перестала бути для робітників лише повсякденним, звичайним заняттям заради заробітку або іншої матеріальної винагороди. Вона, по суті, перетворилася в об'єкт гордості для трудівника, який свідомо працює на користь всього суспільства. Він при цьому дедалі активніше проймався почуттям політичної свідомості та свого органічного зв'язку із суспільством. Отже, в ході стахановського руху нові риси суспільної свідомості та психології робітничого класу, які свідчили про його соціалістичне ставлення до праці й виробництва, одержали свій дальший розвиток і виявилися в найбільш концентрованому вигляді.

Ці якості формувалися в міру розгортання соціалістичного змагання, яке охопило сотні тисяч трудівників. «...Зі ступені на ступінь підносилося, зростало вглиб та широчінь соціалістичне змагання мас, відбиваючи собою зростання соціалізму в нашій країні, виховання нового ставлення до соціалістичної праці та соціалістичної власності...»⁹, — відзначав секретар ЦК КП(б)У П. П. Постишев.

Уже на кінець першої п'ятирічки основну масу робітників Української СРР становили ударники — активні учасники соцзмагання. Відповідно й «нове соціалістичне ставлення більшості робітничого класу до праці та виробництва, до державної власності перетворилося до кінця п'ятирічки в одну з його найбільш важливих характерних рис»¹⁰.

Вже сам факт постійного зростання рядів новаторів свідчив про піднесення рівня соціалістичної свідомості робітничого класу Української СРР. Якщо в кам'яновугільній промисловості Донбасу, за даними на 1 березня 1931 р., у змаганні взяли участь 42,4% робітників, то вже через два місяці — 55,6%¹¹. До кінця 1933 р. 70% трудівників та службовців, які працювали в промисловості та на транспорті, були учасниками соціалістичного змагання¹². На окремих підприємствах процент їх був ще вищим. Наприклад, у Харкові — одному з великих центрів машинобудування — більш як 80% робітників було залучено до соцзмагання¹³.

Високий рівень розвитку соціалістичної свідомості більшості трудівників знайшов свій вираз в їх реакції на рекорди перших стахановців. Ці величні трудові досягнення стимулювали інтерес до методів праці новаторів. «Досягнення кращих людей Донбасу — Стаханова, Дюканова... — писали у своєму листі Г. К. Орджонікідзе одинадцять криворізьких бурильників — орденоносців, — викликали нове могутнє піднесення серед гірників Криворіжжя. До цього руху підключилися кращі май-

⁷ Там же, с. 125.

⁸ Див.: Дюнин В., Проскура В. Шагни первым.— М., 1972, с. 17—18.

⁹ Постишев П. П. Стахановці—нові люди епохи соціалізму.— К., 1935, с. 10.

¹⁰ Історія робітничого класу Української РСР. У 2-х т.— К., 1967. Т. 2, с. 175.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 5451, оп. 15, спр. 281, арк. 45, 49.

¹² XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 18—23 січня 1934 р. Стен. звіт.— К., 1934, с. 419.

¹³ Історія Української ССР. В 10-и т.— Київ, 1984. Т. 7, с. 371.

стри механізованого Криворізького басейну»¹⁴. На заводах тресту «Трубсталь» «викристалізувався прошарок передовиків-ентузіастів, які щоденно... борються за рекордні показники продуктивності праці, за стахановську організацію своєї роботи»¹⁵. З листопада 1935 р. по травень 1936 р. питома вага робітників-стахановців, які працювали у важкій промисловості республіки, зросла з 7% (від їх загального числа) до 33,4%¹⁶. Якщо в жовтні 1935 р. у Донбасі було чотири тисячі майстрів видобутку вугілля, то в січні 1936 р. — уже чотирнадцять тисяч¹⁷. До 1936 р. лише в Запоріжжі працювали 504 комсомольсько-молодіжні стахановські бригади, які обслуговували одну доменну, п'ять електросталеплавильних печей та одну турбину Дніпрогесу¹⁸. «Нікому не відомий гірник з Донбасу Олексій Стаханов, — писала англійська газета «Обсервер», — ...перетворився за кілька днів на національного героя Радянського Союзу. Сотні тисяч людей... добиваються честі бути в рядах стахановців»¹⁹.

У стахановському русі знайшли своє яскраве втілення такі риси свідомості, притаманні робітничому класу, як колективізм, товариська солідарність та взаємодопомога. Ще раніше вони виявилися в таких масових формах змагання, як ударництво, ізотовський рух і, особливо, рух громадського буксира, сутність якого полягала у поданні допомоги відстаючим колективам. Характерною особливістю роботи ударних бригад були соціалістичне співробітництво, дружня підтримка та свідоме ставлення до праці. В ході розвитку ізотовського руху виникли численні школи та гуртки. Проводилися й зльоти ударників, які передавали молодим робітникам свій передовий досвід роботи. З переходом на стахановські методи праці зріс інтенсивний обмін цим виробничим досвідом між робітниками різних спеціальностей.

Назавжди зникли залишки дрібнобуржуазних передсудів та елементів відчуженості, роздробленості в робітничому середовищі. О. Г. Стаханов підкреслював, що «найсильніше й найстійкіше почуття того часу — я представник усього нашого робітничого класу»²⁰.

Активна участь робітників у стахановському русі сприяла значному піднесенню рівня продуктивності праці, вагомому збільшенню випуску промислової продукції. Так, продуктивність праці на підприємствах Української СРР з 1933 по 1936 рр. зросла на 75%, а валова продукція промисловості в 1937 р. — в 2,2 раза (у порівнянні з 1932 р.)²¹.

Отже, цей рух став не лише найважливішим фактором, а й найбільш глибоким проявом зростання соціалістичної свідомості робітничого класу країни й, зокрема, нашої республіки. Аналіз його історії дає можливість розглянути й виділити ряд основних рис суспільної свідомості та психології робітників 30-х років. Насамперед, це — відданість Комуністичній партії, оптимізм, віра в ідеали соціалізму та комунізму, ентузіазм і самовідданість у боротьбі за виконання завдань і планів соціалістичного будівництва, нове, свідоме ставлення до праці та виробництва, колективізм і взаємодопомога.

¹⁴ Правда, 1935, 19 сентяб.

¹⁵ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933—1941. Сб. документов и материалов. В 2-х ч. — Киев, 1977. Ч. 1, с. 314.

¹⁶ Див.: Сырцова С. М. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации. — Киев, 1979, с. 102.

¹⁷ Див.: Бабко Ю. В. У боротьбі за соціалізм. З досвіду роботи Компартії України в роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.). — К., 1974, с. 99.

¹⁸ Див.: Нариси історії Запорізької обласної партійної організації. — К., 1968, с. 175.

¹⁹ Цит. за: Дюнин В., Проскура В. Шагни первым, с. 94.

²⁰ Там же, с. 81.

²¹ Історія робітничого класу Української РСР, т. 2, с. 201; История Украинской ССР, т. 7, с. 385.

ПРО ОДНУ ЛЕГЕНДУ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XVII ст.

Під час тридцятирічної війни (1618—1648 рр.) у Європі Польща після підписання з Росією вигідного для себе Поляновського миру (1634 р.) почала готуватися до війни з Швецією, на трон якої претендував Владислав IV. Бажаючи утвердитися на балтійському узбережжі, він будує флот з 10 кораблів і однієї галери. Але цих сил не вистачало, тому до бойових дій вирішено було залучити ще й запорізьке реєстрове військо, для якого в Кролевці (Кенігсберзі) були виготовлені чайки на 1500 козаків. Сучасник Альбрехт Радзівілл, великий литовський канцлер, розповідає: «Найняті були на цю війну 1500 запорожців під проводом хороброго команданта Волка (Wolk), котрий через Литву під Юрборк (Jurbork) провів козаків чемно, без грабунків, бо козаки вдовольнялися тим, що їм давали добровільно»¹. На Німані, біля Юрборка їх чекали чайки, побудовані на королівський кошт².

Сутички козаків з шведами почалися у Віслицькій затоці. Несподівано з'явившись під Пілавою, козацькі чайки швидко наблизилися до кораблів противника. Шведи, за словами Радзівілла, спочатку з подивом дивилися на маленькі суденця, які так сміливо йшли на них. Подив, однак, змінився на страх, коли запорожці вправним маневром захопили ворожий корабель³. Козаки продемонстрували при цьому досвідченість, здобуту в походах на Чорному морі.

На цьому участь козаків в бойових діях й скінчилася. Польща під тиском французького правителя кардинала Рішельє, який не хотів послаблення Швеції, мусила піти на укладення з останньою Штумсдорфського миру (1635 р.). За таких умов потреба в козацькому війську відпала, і йому було наказано, як довідуємось з листа Владислава IV полковникові Костянтинові Волку (Вовку) від 25 серпня 1635 р., повернутися на Україну⁴.

Після Штумсдорфського миру Франція пропонує Польщі розірвати відносини з Габсбургами і виступити на боці очолюваної нею антигабсбурзької коаліції. Французький уряд обіцяв за це допомогти Польщі повернути Сілезію, а Владиславу IV — здобути корону цісаря «Священної Римської імперії».

В той час в урядових колах Франції виникає намір запросити українських козаків на службу. Згадуваний А. Радзівілл у своїх записах від 3 березня 1637 р. зазначає, що французький посол у Польщі виступив перед сенатом з такою пропозицією: «не посилати жовнірів на допомогу імператорові, а краще дозволити Франції завербувати 3 тисячі козаків»⁵. Однак ця пропозиція не могла бути реалізованою через те, що Владислав IV, не довіряючи обіцянкам французів, вирішив заручитися допомогою самого імператора у своїх претензіях на більш доступну, як він вважав, шведську корону, на що у свій час претендував і його батько Сігізмунд III. В зв'язку з цим Владислав IV пішов на союз з Австрією, скріпивши його шлюбом (1637 р.) з дочкою Фердинанда II Цецільєю Ренатою. Це призвело до такого загострення стосунків з Францією, що брат Владислава IV Ян Казимир під час подорожі до

¹ Radziwiłł Albrycht Stanisław. Pamiętniki. Poznań, 1839. t. 1, s. 264.

² Historia Polski. Warszawa, 1953.— T. 1, cz. 2, s. 437.

³ Radziwiłł A. St. Op. cit., s. 289.

⁴ Acta do dziejów Polski na morzu.— Gdańsk, 1951.— T VII: 1632—1648, cz. 1, s. 102.

⁵ Radziwiłł A. St. Op. cit., s. 337.

цієї країни в 1638 р. навіть був за наказом її уряду кинутий до в'язниці⁶. Зрозуміло, що вербування козаків на французьку службу в той час було справою нереальною.

У 1644 р. померла Цецілія Рената. Щоб висловити офіційне співчуття з приводу смерті королеви, до Варшави, поряд з іншими іноземними послами, з Франції прибув віконт де Брежі. В той час Тридцятирічна війна вже наближалася до кінця. Перемога, хоч і повільно, стала схилятися на бік Франції та її союзників. Остання хотіла якомога більше скористатися з воєнних успіхів для зміцнення свого політичного становища серед європейських держав, але цьому заважала нестача військової сили. Перед де Брежі було поставлене завдання відновити переговори про союз Польщі з французькою короною і наwerbувати військо. Шлюбом Владислава IV з однією з принцес Франції передбачалося скріпити дружні відносини між обома країнами. Спинилися на кандидатурі Марії-Людвіки Гонзаго, підтриманої Анною — королевою-регентшою Франції, за згодою, звичайно, кардинала Мазаріні — фактичного правителя країни після смерті Рішельє.

Владислав IV йшов на поліпшення відносин з Францією, бо тісний зв'язок з імперією не приніс йому бажаних вигід. Готуючись тепер до війни з Туреччиною, він розраховував на підтримку Франції, не бажаючи разом з тим розривати стосунки з Габсбургами. Франція, з свого боку, не мала далекосяжних планів щодо можливості використання Польщі проти Австрії, оскільки теж сподівалася на поліпшення відносин з останньою⁷. Скінчилося тим, що Владислав IV одружився з французькою принцесою Гонзаго, взявши за нею, до речі, чималий посаг, зокрема 800 тис. талерів готівкою.

10 березня 1646 р. нова королева прибула до Варшави⁸, а вже 7 квітня А. Радзівілл зробив запис про таємну нараду, на якій де Брежі висловив бажання кардинала Мазаріні завербувати для Франції 2000 жовнів і переправити їх морем до цієї країни⁹. Начальником над військом мав бути полковник Пшиемський. Присутні на нараді іспанський посол та імператорський резидент у Польщі протестували проти цього проекту, попереджаючи, що це погіршить дружні відносини між Польщею та Габсбургами. Король, щоб задовольнити Францію і разом з тим не посваритися з імператорським урядом, наказав вважати цю акцію приватною справою. Таким чином, ішлося не про офіційну, відкритую військову допомогу Франції з боку польського уряду, а про приховану допомогу у вигляді посилення найманців.

Саме ця передісторія має пряме відношення до тверджень ряду авторів про те, що нібито саме в ті часи українські козаки, завербовані на французьку службу, брали участь в облозі та штурмі у 1646 р. Дюнкерка — важливого стратегічного пункту в південній Фландрії, що належав тоді Іспанії.

Початок такої заяві поклав П'єр Шевальє*, автор відомої праці про війну козаків проти Польщі, яка вийшла в Парижі у 1663 р.¹⁰ Нас у даному разі цікавить тільки загадкове присвячення цієї книги автором своєму колишньому шефові відомому нам послу де Брежі, оскільки саме текст присвячення, як буде видно далі, й поклав початок непорозумінню. Наводимо текст цього документа повністю в українському

⁶ Historia Polski, t. 1, cz. 2, s. 440.

⁷ Czapliński W. Władysław IV i jego czasy.— Warszawa, 1972, s. 349—350.

⁸ Kubala L. Jerzy Ossoliński.— Warszawa, 1924, s. 160.

⁹ Radziwiłł A. St. Memoriale rerum gestarum in Polonia, 1632—1656. Wrocław, Warszawa, Kraków..., 1972.— T. III: 1640—1647, s. 242.

* П'єр Шевальє був у свій час секретарем французького посольства у Варшаві.— Див.: Симоновский П. Краткое описание о козацком малоросійском народе. М., 1847, с. 20.

¹⁰ Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne... A Paris chez Claude Barlin, 1663.—62 p.

перекладі з книги П. Шевальє, що вийшла в Києві у 1960 р.¹¹: «Панові графу де Брежі радникові короля, членові його ради, генерал-лейтенантові його військ, колишньому його послові в Польщі, Швеції та в інших державах півночі та Німеччини.

Пане!

Хмельницькому, який прибув з глибин Русі до Франції, порадили, щоб він — коли захоче бути відомим тут — звернувся до Вас, пане, бо Ви можете засвідчити про доблесть його та його козаків з тим більшою певністю, що Ви були майже очевидцем їхніх доблесних учинків під час Вашого перебування послом у Польщі; Ви бачили тоді на власні очі самі початки козацької війни і пізнали всі її мотиви й таємницю, оскільки Ваші відмінні якості, так само як і характер Вашого почесного становища, здобули Вам велику ласку та особливу довіру покійного короля Владислава. Ви завербували також, пане, чимало отих шукачів пригод для служби в королівській піхоті, яких Ви дібрали в Польщі та повели до Фландрії, де їхня зброя часто знищувала численних ворогів; французьким же військам не доводилося наснажувати їх войовничістю, бо їм вистачало природженої сміливості. Щодо мене, який вдруге їх веде* (розрядка наша. — В. Г.) в цю країну, то я переконав їх, що вони мають звертатися лише до Вашої протекції, щоб стали відомими їхні бойові подвиги, які вони чинили без жодного наміру уславитися серед майбутніх поколінь або поширювати про себе відомості серед інших народів. Вони мені дозволили, пане, щоб я присвятив Вам їх історію, тим охотніше, що це єдина винагорода, яку вони роблять мені, своєму історіографові, котрий, проте, вважає себе досить компенсованим за свою працю: вона дала йому слушну нагоду урочисто і достовірно запевнити Вас у палкому прагненні, з яким він дає обіцянку лишатися на все життя, пане, Вашим вельми покірним та вельми слухняним слугою. Шевальє»¹².

Спробуємо проаналізувати це присвячення, для чого умовно поділимо текст на три смислові частини, не змінюючи того порядку, якого надав їм автор оригіналу. В першій з них П. Шевальє досить ясно називає прізвище Хмельницького і рекомендує його де Брежі, хоч останній і сам може «засвідчити про доблесть його та його козаків», що де Брежі бачив «на власні очі самі початки козацької війни» (розрядка наша. — В. Г.) і пізнав «всі її мотиви й таємницю...». Коли взяти до уваги, що де Брежі призначено послом до Варшави в 40-х роках XVII ст., то цілком ясно, що Шевальє у цій частині присвячення згадує про дії козаків під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Повернемося до фрази, де йдеться про Хмельницького, який «прибув з глибин Русі». Якщо взяти «прибув» в теперішньому часі, тобто, коли писалася присвята (1663 р.), — це абсурд, бо Богдан Хмельницький помер влітку 1657 р. Значить, прибув до Франції у 1663 р. не Богдан Хмельницький, а хтось невідомий нам під цим прізвищем. Якщо ж брати слово «прибув» у минулому часі, наприклад у 1646 р., то матимемо знову нісенітницю, бо як же тоді де Брежі міг знати про Визвольну війну («козацьку війну») українського народу, яка ще не починалася. Тут очевидно є плутанина.

Разом з тим, якщо П. Шевальє у цій же частині присвячення досить чітко говорить про Україну, з якої прибув Хмельницький («з глибин

¹¹ Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. Переклад з французького видання 1663 року. / Підготували до друку А. З. Барабой і О. А. Бевзо, переклад Ю. І. Назаренка. — К., 1960. — 198 с.

* Після цих слів наводиться примітка П. Шевальє: «Автор командував 2400 польських піхотинців (розрядка наша. — В. Г.) під час першої облоги Дюнкерка». В оригіналі, однак, надруковано: *L'Auteur conduisit 2400 fantasins Polonois au premiere siege de Dunkerque*. Слова «conduisit» українською мовою означає «супроводжував», а не командував.

¹² Шевальє П'єр. Назв. праця, с. 27—28.

Русі»), і про українських козаків під час визвольної війни, то він добре міг відрізнити й козака від польського піхотинця. Справа однак ускладнюється тоді, коли ми починаємо читати наступну частину документа від слів: «Ви завербували також, пане, чимало отих шукачів пригод...». Йдеться про 1646 р., коли де Брежі вербував разом з П. Шевальє якийсь військовий загін. Якщо простежити порядок фраз, виходить, що ці «шукачі пригод» і є українські козаки. Проте сам П. Шевальє цей висновок відкидає у наведеній вище примітці: «Автор супроводжував 2400 польських піхотинців (розрядка наша. — В. Г.) під час першої облоги Дюнкерка». Хто ж все-таки був під Дюнкерком? Відповідь на це питання ми спробуємо дати далі, простеживши шлях цього загону до боїв за Дюнкерк і після здобуття міста.

Третя, остання частина присвяти містить витримані в дусі XVII ст. улесливі компліменти на адресу де Брежі, колишнього начальника П. Шевальє. Знаючи останнього як автора книги «Історія війни козаків проти Польщі...», слова «Вони мені дозволили, пане, щоб я присвятив їх історію...» з переконаністю можна трактувати як вказівку на те, що П. Шевальє виступає «історіографом» не якихось «шукачів пригод», а козаків, про яких говорилося в першій частині документа, де згадувалася визвольна війна українського народу.

Аналіз присвячення наочно доводить неясність багатьох його місць та суперечливості. Разом з тим у цьому документі є одне точне повідомлення автора про відправку під Дюнкерк 2400 польських піхотинців, яких ряд дослідників називає українськими козаками.

Як же виникла версія про участь українських козаків (а в декого з авторів — навіть під командуванням Б. Хмельницького) в облозі і штурмі Дюнкерка у 1646 р. У своєму творі «Богдан Хмельницький» М. І. Костомаров пише: «Є звістка, що Хмельницький... був у Франції і радівся з графом Брежі, призначеним послом у Польщу, з приводу відрядження козаків до французького війська. Внаслідок цих нарад 2400 охочих козаків відправилися до Франції; вони брали участь при здобутті Дюнкерка 1646 р. у іспанців герцогом Ангієнським Конде»¹³.

Зауважимо, що М. І. Костомаров після цих слів не зробив посилання на джерела. Історики, які досліджували ці проблеми пізніше, покладаючись на авторитет М. І. Костомарова, прийняли це за історичний факт. Останній запозичив ці слова з присвячення Шевальє, з тією, однак, важливою відмінню, що автор з Франції пише не про козаків, а про 2400 польських піхотинців. М. І. Костомаров, мабуть, не звернув уваги на примітку П. Шевальє. Як бачимо, досить вільно обійшовшись з текстом останнього, тобто назвавши польських піхотинців козаками, М. І. Костомаров поклав початок легенді, яка дожила в історичній літературі до наших днів.

Слідом за М. І. Костомаровим пішов А. В. Половцев. Готуючись до виступу на XI Археологічному з'їзді 1899 р., він написав тези «О малороссийских казаках на французской службе в 1646 г.»¹⁴ та доповідь: «Малороссийские казаки в Дюнкерке в 1646 г.». Тези були опубліковані, а доповідь лишилася в рукопису, який зберігається у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді. Про те, чому доповідь А. В. Половцева не була, на противагу всім іншим, опублікована, скажемо пізніше.

У 1922 р. в емігрантській газеті «Українська трибуна» була надрукована стаття І. Борщака «Козаки Хмельницького під Дюнкирхеном 1645 (По невиданим документам архівів військового міністерства й міністерства закордонних справ у Парижі)». Як видно із самої назви

¹³ Костомаров Н. И. Богдан Хмельницкий. — СПб., 1904, с. 124. Далі у своїй праці М. І. Костомаров торкається описаних А. Радзівіллом переговорів де Брежі з польським урядом, про які згадувалося вище.

¹⁴ Половцев А. В. Санкт-Петербург. ведомости, 1899, № 84; Киевская старина, 1899, № 5, с. 74—75; Труды XI археолог. съезда, М. 1902, т. 2, с. 123.

статті, у її автора немає сумніву в тому, що Б. Хмельницький з козаками перебував під Дюнкерком. В статті йдеться про переговори де Брежі з Б. Хмельницьким щодо вербування на французьку службу козаків. Наводиться листування Мазаріні і де Брежі з цього приводу. Подається також копія документа від 19 квітня 1645 р., який, за І. Борщак, зберігається у архіві військового міністерства: «П. п. Хмельницький, Солтенко — старшини козацькі й п. Пржемський, полковник короля Польщі, пропонують И. В. набрати 1800 козаків інфантерії, 800 їздців по 12 риксталерів з озброєного жовніра з своїми старшинами, які отримують 120 талерів. Козацька нація чудова і для війни необхідно буде порекомендувати послові короля (де Брежі) надсилати жовнірів вже одягнутими й озброєними. Перевезти ж їх можна буде або через Кенігсберг, або через Копенгаген»¹⁵.

Спинимося на цьому моменті. Навіть коли ми щойно процитований документ вважатимемо аутентичним, і тоді він не може свідчити про перебування козаків під Дюнкерком. Можна припустити, що до Богдана Хмельницького, який приїздив до Варшави, звертався де Брежі з питанням про запрошення козаків на французьку службу, все це, однак, не мало практичних наслідків. Підемо далі. І. Борщак після наведеного вище документа пише у своїй статті: «Після цього губимо слід Богдана й його козаків аж до 15 жовтня 1645 р., коли князь Конде взяв штурмом Дюнкерк. В штурмі брали участь й козаки. Яким чином вони дісталися до Франції, ми певно не знаємо, але ж «Gazette de France» від 24 квітня 1645 р. вказує, що «посол короля в Польщі граф де Брежі прибув до Гданська, щоб бути присутнім при переправі військ з Польщі на службу И. В. короля Франції...». В усякому разі 20 жовтня 1645 року князь Конде доносив Мазаріні про захоплення Дюнкерка й, між іншим, зазначив «відвагу козаків, які дуже добре билися», про Хмельницького ні слова»¹⁶. Як видно з цього тексту, І. Борщак тільки в одному місці, посилаючись на слова Конде, наводить підтвердження участі козаків в боях під Дюнкерком. Однак і ця принципова заява не підкріплена посиланням на джерело. До цього додамо, що посилання І. Борщака на документи в інших місцях цієї публікації в багатьох випадках не викликають довіри. Він дуже вільно поводить з джерелами, подаючи назви справ без точних архівних вказівок¹⁷. Крім того, стаття І. Борщака рясніє фактичними помилками. Так, штурм Дюнкерка під начальством герцога Ангієнського відбувся не 1645, як пише він, а 11 жовтня 1646 року. До того ж сам герцог Ангієнський характеризується І. Борщаким такими словами: «...це не був ще великий Конде Рокруа й Ленса, а молодий, хоч і енергійний генерал»¹⁸. Насправді ж, битва при Рокруа відбулася 19 травня 1643 р., і ця блискуча перемога виявила великий талант герцога Ангієнського як полководця, що було підтверджено перемогами при Фрейбурзі (1644 р.), Нердлінгені (1645 р.) та ін. Отже перед Дюнкерком 1646 р. герцог Ангієнський був вже хоч і молодий*, але відомий полководець.

Не позбавлена аналізована публікація й інших огріхів. Цитуючи книгу сучасника тогочасних подій Ж.-Ф. Саразіна¹⁹, яку автор статті, до речі, помилково називає «першою, щодо часу, працею з приводу облоги Дюнкерка», І. Борщак вдається вже до цілком невинуватаних міркувань. В цій книзі, пише він, «особливо підкреслюється якийсь 3-й батальйон, яким командував сам «Серо», у котрого обернувся, мабуть,

¹⁵ Укр. трибуна, 1922, 6 січ.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Так, І. Борщак, посилаючись на документ, виписує лише такі дані: Арх. мін. закл. справ, Pologne, t. VII—CV, або в іншому випадку: Depot de Guerre, № 176.

¹⁸ Укр. трибуна, 1922, 6 січ.

* Герцог Ангієнський (Людвіг II Бурбон) лише після смерті свого батька Генріха II Конде (26 грудня 1646 р.) став називатися Конде.

¹⁹ Sagasine J.-F. Histoire du siege de Dunkerque.— Paris, 1649.—34 p.

Серко»²⁰. Із книги, виданої ще в 1647 р., тобто раніше від використаної І. Борщак, довідуємося, що цей Серко є ні хто інший, як барон де Сіро²¹. Треба взяти до уваги і той факт, що І. Борщак обіцяв докладніше висвітлити сюжети, яких він торкнувся, після спеціального дослідження та опублікувати в 1-у томі шеститомної праці «Франція і Україна» окремих розділ «Козаки Хмельницького під Дюнкерком»²². Такої обіцянки він не здійснив, як не здійснив і публікації іншої праці «Французька дипломатія й Україна в XVII в.» Ясна річ, що документів, які б підтвердили участь Б. Хмельницького і козаків в штурмі Дюнкерка, він не знайшов.

Отже, І. Борщак, прагнучи підкріпити думку М. І. Костомарова і А. В. Половцева, ще більше заплутав питання.

В наші часи радянські історики, введені в оману мабуть тією категоричністю, з якою згадувані автори твердили про участь українських козаків в штурмі Дюнкерка, повторили їх. Так, І. П. Крип'якевич у праці «Богдан Хмельницький» пише: «Козаки брали участь в облозі Дюнкерка французькими військами як самостійна частина, і коли фортецю було здобуто, вони взяли участь в урочистому вступі до міста. Але французьке командування порушувало угоду, козаки були незадоволені, і після закінчення облоги частину їх було відіслано до Лотарингії, а деякі загони перейшли до іспанського війська. Але чи брав сам Богдан Хмельницький участь у воєнних діях і облозі Дюнкерка, — лишається нез'ясованим; у французьких джерелах згадується тільки полк Сірка»²³.

Можливість участі козаків і Б. Хмельницького в бою під Дюнкерком раніше допускав і автор цих рядків²⁴.

А. З. Барабой і О. А. Бевзо, які підготували до друку книгу П'єра Шевальє українською мовою, зокрема, так характеризували результати вивчення цієї проблеми: «Питання про службу українського козацтва у французькому війську і про перебування Богдана Хмельницького у Франції можна вважати розв'язаним історичною наукою»²⁵. Такий висновок, на наш погляд, був поспішний.

Першим висловив сумнів у правильності трактування тексту П. Шевальє як свідчення участі українських козаків у штурмі Дюнкерка в 1646 р. відомий польський історик Збігнев Вуйцик. Він, ознайомившись з матеріалами архіву у Венсенні та архіву міністерства закордонних справ у Парижі, в своїй публікації зазначив, що ніяких вказівок на цей факт не знайшов²⁶. Натомість він знайшов там документи, що підтверджують свідчення Альбрехта Радзівілла про вербування на французьку службу поляків. З інших документів, знайдених З. Вуйциком, довідуємося про бойові дії під Дюнкерком та участь у них польських військ. Причому в числі командирів згадуються польський полковник Пшиємський, а також французькі офіцери — барон де Сіро і полковник Кабре²⁷. Закінчуючи свою змістовну статтю, З. Вуйцик справедливо зауважує, що наявні документи ставлять під сумнів самий факт участі українських козаків у фландрійській кампанії 1646 р. Однак, з іншого боку, продовжує він свою думку, поки не будуть перевірені усі

²⁰ Укр. трибуна, 1922, 6 січ.

²¹ Relation de ce qui s'est passé en Flandre durant la campagne de l'année, 1646.— Paris, 1647, р. 36—37. Наводимо відповідний текст з цієї книги (переклад автора даної публікації): «Він (герцог Ангієнський) видав наказ барону де Сіро, начальнику табора, відправити до Кале і привести три полки поляків, які нещодавно туди прибули».

²² ЗНТШ, 1924, т. СХХІV—СХХV, с. 245.

²³ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— К., 1954, с. 76.

²⁴ Голобуцкий В. А. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1962, с. 84.

²⁵ Шевальє П'єр. Назв. праця, с. 161.

²⁶ Wójcik Z. Czy kozacy Zaporoscy byli na służbie Mazzarina.— Przegląd Historyczny, 1973, t. 64, cz. 3.

²⁷ Ibid., s. 580—582.

висновки А. Половцева та І. Борщака, особливо ті, які спираються на документи з архіву Конде у Шантільї, питання не може бути розв'язане остаточно²⁸.

Щодо І. Борщака, то навряд чи доцільно повертатися до нього, оскільки, як уже говорилося, його праця не відзначалася ні точністю дат, ані обґрунтованістю фактів.

Тепер звернемося до фонду А. В. Половцева, насамперед до його неопублікованої доповіді під назвою «Малороссийские казаки в Дюнкерке в 1646 году»²⁹. Поруч з доповіддю зустрічаємо й документи з архіву в Шантільї та виписки з різних книг, що стосуються розглядуваної нами теми. Це є результат праці А. В. Половцева в архіві Конде, в бібліотеках Парижа та комунальній бібліотеці Дюнкерка. В чернетці доповіді розповідається про переговори де Брежі і його секретаря (прізвище не наведено, однак, ми знаємо, що ним був П. Шевальє) з польським урядом про переправлення війська під командуванням Пшиємського морським шляхом з Гданська до Кале. Супроводжував їх все той же секретар. Це військо брало участь в облозі й штурмі Дюнкерка. Крім Пшиємського, названі там й інші начальники цього формування — барон де Сіро і Кабре. Після здобуття Дюнкерка одна частина вказаного війська перейшла на бік іспанців, а та, що залишилася на французькій службі, за порадою Мазаріні, яку він дав герцогу Ангієнському, повинна була переправитись у Лотаріngію. «Якщо порада Мазаріні була прийнята й здійснена Конде, — пише А. Половцев, — то навряд чи козакам скоро довелось побачити свою Україну і, може, не одному хлопцеві судилося одісею у фрязьких землях, подробиці котрої безповоротно втрачені для нащадків»³⁰. Ці романтичні слова і термін «козаки», що часто зустрічається у доповіді А. Половцева, цілком спростовуються документами, зібраними ним же. Подано останні згідно з хронологією подій. У листі кардинала Мазаріні від 6 серпня 1646 р. до абата де ля Рів'єр, близької до герцога Ангієнського людини, читаємо: «Тут очікують сьогодні ввечері головного полковника поляків (тобто Пшиємського. — В. Г.)»³¹. З іншого листа від 1 вересня 1646 р., написаного Ле-Тельє, високопоставленим чиновником при Мазаріні, герцогу Ангієнському довідуємося, що польське військо «супроводжував секретар пана де Брежі». Цим секретарем міг бути тільки П'єр Шевальє. Наведений документ підтверджує слова останнього про те, що він «привів 2400 польських піхотинців під час першої облоги Дюнкерка». У цьому ж листі міститься інформація про суперечку між найманим військом та французькою владою через затримку обіцяної платні. У справу змушений був втрутитися сам Мазаріні, про що в листі до герцога Ангієнського від 4 вересня 1646 р. він пише: «Я про все домовився з полковником Пшиємським на той випадок, щоб ви мали змогу користуватися поляками протягом усієї кампанії в армії, або в залагах... Полковник повертається цілком задоволений і обіцяє, що їх люди будуть робити те ж саме, що роблять й інші солдати, більш досвідчені у війні. Однак гадаю, що вам не треба дуже вірити цим словам і довіряти полякам лише тоді, коли ви упевнені, що це у їхніх силах»³².

Ще один документ — лист кардинала Мазаріні до герцога Ангієнського від 12 вересня 1646 р., на нашу думку, остаточно вирішує питання, хто саме прибув з Польщі з полковником Пшиємським до Франції.

«Один з польських полків, — читаємо в ньому, — в якому, до речі, служать ймовірно одні німці та старі солдати під командою французького полковника (розрядка наша.—В. Г.),

²⁸ Ibid., s. 584—585.

²⁹ Відділ рукописів ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, ф. 601, Половцєви, № 143, с. 1—44.

³⁰ Там же, с. 19.

³¹ Там же.

³² Там же, с. 29.

що налічує 700 чоловік, може перебувати в армії»³³. Інші два польські полки чисельністю близько 1500 чол. Мазаріні пропонує послати в залоги поблизу Дюнкерка³⁴. Всього, як бачимо, Мазаріні назвав приблизно 2200 чол. Тому, враховуючи інші наведені документи, є підстави вважати, що йдеться про ті 2400 завербованих у Польщі жовнірів, яких супроводжував П'єр Шевальє під Дюнкерк.

Про те, що уряд Франції поспішав відправити це формування під Дюнкерк, свідчить лист Ле-Тельє до герцога Ангієнського з Фонтенбло від того ж 12 вересня 1646 р. «Що ж стосується військ, — читаємо там, — то Ваша світлість знає, що, крім поляків, які знаходяться в Калі, та англійців, які можуть туди прибути, нема жодної частини, що не була б кинута у діло... Для того, щоб цих поляків спонукати служити якомога краще, тут дуже ласкаво обійшлися з полковником Пшиємським і я посилаю одного з близьких мені людей навмисне до Парижа, щоб супроводжувати його й бути присутнім при його від'їзді»³⁵. Невдовольнившись цим, Ле-Тельє посилає герцогу Ангієнському 16 вересня нового листа: «Я мав честь писати Вам, що полковник Пшиємський повертається до місцевості, де тепер перебувають поляки, щоб вести їх на з'єднання з армією (тобто під Дюнкерк. — В. Г.) і робити все, що йому наказуватимуть»³⁶. Проте найманці не поспішали до бою. У зв'язку з цим французький урядовець Гітар де Шарі писав герцогу Ангієнському 18 вересня з Калі: «Я розмовляв з панами польськими полковниками і передав їм Ваші накази. Я не думаю, що вони могли б вирушити звідси сьогодні тому, що їм треба отримати тут зброю; вони всіляко зволікають. Я тепер же намагатимусь побачитися з паном Сіро для того, щоб примусити їх вирушити якнайшвидше»³⁷. Пригадаємо, що Сіро дещо пізніше саме для цього й був направлений до Калі. Нарешті, польське військо прибуло під Дюнкерк, де й брало участь в облозі й штурмі його. Про останнє свідчать виписки А. В. Половцева із сучасних цим подіям книг, де зустрічаються згадки про поляків (polonais). Але А. В. Половцев не знайшов жодної згадки про козаків. Останній лист від 1 листопада 1646 р., написаний кардиналом Мазаріні герцогу Ангієнському вже після здобуття Дюнкерка, тільки підтверджує те, що сказано. «Я дізнаюся, — пише Мазаріні, — що поляки розбігаються з кожним днем; я одержав лист з Брюсселя, яким мене повідомляють, що вже три сотні їх перейшли до ворога. Мені прийшло в голову, чи не краще б перевести їх в Лотарінгію, щоб опісля прийняти більш доцільне рішення»³⁸.

Отже, приведені з Польщі військо під загальним командуванням полковника Пшиємського складалося з поляків й німців. Частина його, напевно, та, де були переважно німці, після здобуття Дюнкерка перейшла на службу до іспанців. Що ж до іншої частини, яка лишилася з Пшиємським, то відомо, що вона стала об'єктом нового інтересу з боку французької дипломатії у зв'язку із зміною короля в Польщі після смерті Владислава IV на початку визвольної війни українського народу. Французький уряд, не бажаючи бачити на польському троні Карла, кандидатуру якого підтримували австрійські Габсбурги, віддавав перевагу його старшому брату Яну Казимиру. Збереглося цікаве листування між Мазаріні та його французькими послами у Варшаві — графом д'Арпайоном та відомим нам віконтом де Брежі (у той час він був ще віконтом). Щоб забезпечити більшість голосів Яну Казимиру, французький уряд уповноважував своїх послів офіційно заявити про підтримку політики Польщі. «Його величність, — писав Мазаріні, — схвалив про-

³³ Там же.

³⁴ Там же, с. 29—30.

³⁵ Там же, с. 31.

³⁶ Там же, с. 32.

³⁷ Там же, с. 34.

³⁸ Там же, с. 34.

позицію графа д'Арпайона, який не тільки запропонував (Польський) республіці допомогу короля, а й свої особисті послуги у війську. Його величність схвалив також всі пропозиції подані республіці від імені короля графом д'Арпайоном... особливо про набір полковником Пшиємським 1000 — 2000 чоловік (розрядка наша.—В. Г.) і навіть утримання цього загону на кошт нашої корони»³⁹. Як бачимо, «шукачі пригод», про яких писав П. Шевальє у присвяченні до своєї книги, знову з'являються під командою того ж польського полковника Пшиємського, чисельністю близькою до тієї, яка була названа. Менша кількість цього загону, очевидно, зумовлена тим, що частина воїнів вибула під час штурму Дюнкерка, а також перейшла на бік Іспанії.

На закінчення підкреслимо, що ніяких даних, що підтверджували б участь українських козаків у боях під Дюнкерком 1646 р., А. В. Половцев не навів. Лише цим, на нашу думку, і можна пояснити те, що він не наважився надрукувати свою доповідь. Очевидно, опублікувавши коротенькі тези, він повернувся до своїх виписок з документів архіву Шантільї та інших матеріалів і дійшов висновку, який суперечив викладеній ним основній думці, тобто зрозумів хибність її. Його помилку можна пояснити тим, що він хоч і критикує «необыкновенно голословное, без указания источников»⁴⁰ твердження М. І. Костомарова про те, що «2400 охочих козаков отправились во Францию»⁴¹, але разом з тим, через незнайомство з присвяченням Шевальє (передусім його приміткою), прийняв слова Костомарова про козаків на віру. Тому польських піхотинців, згадки про яких А. В. Половцев сам же наводить із знайдених ним французьких документів, він ідентифікує з українськими козаками.

Таким чином, неясності у присвяченні П'єра Шевальє стали причиною помилки М. І. Костомарова, за яким пізніше пішли інші історики. Так безпідставно народжена легенда дійшла до наших днів.

Не останню роль у виникненні цієї легенди відіграла цифра 2400. Її, до речі, ми знаходимо в «Пам'ятній книзі» сучасника тих подій, польського політичного діяча Якуба Михаловського. В ній у списку коронного війська, призначеного для участі в проєктованій у 40-х роках XVII ст. війні Польщі проти Туреччини, в переліку різних військових частин, пункті «піхота» проти прізвища Пшиємський (Przyemski) стоїть цифра 2400⁴². Як бачимо, абсолютно ясно, що ніяких козаків під командою полковника Пшиємського не було, а були польські піхотинці, звичайні на той час найманці. Це є ще одним підтвердженням нашого головного висновку.

Реальний факт, пізніше перекручений, був такий: 1646 року французький посол у Варшаві де Брежі завербував на французьку службу загін кількістю 2400 польських піхотинців під командою полковника Пшиємського. Цей загін морем із Гданська було переправлено до Калле, а звідти суходолом — під Дюнкерк. Супроводжував його секретар французького посольства у Варшаві П'єр Шевальє. Ось і все, що можна сказати на підставі відомих нам документів.

В. О. ГОЛОБУЦЬКИЙ (Київ)

³⁹ Бібліотека ім. Оссолінських. Теки С. Лукаша, т. 3, шифр. 2975/11, арк. 331—339.

⁴⁰ Відділ рукописів. ДПБ ім. М. Є. Салтикова-Щедрина, ф. 601, Половцев, № 143, с. 2.

⁴¹ Костомаров Н. И. Указ. соч., с. 124.

⁴² Kubala L. Op. cit., s. 439.

МАРШАЛ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ у вересні цього року виповнилося 90 **О. М. ВАСИЛЕВСЬКИЙ** років з дня народження Олександра Михайловича Василевського — радянського державного і військового діяча, Маршала Радянського Союзу, двічі Героя Радянського Союзу.

О. М. Василевський народився 30 вересня 1895 р. у с. Нова Гольчиха (нині с. Новопокровське) Кінешемського району Івановської області.

Бідність родини обмежувала вибір дітям свого життєвого шляху. Спочатку Олександр Михайлович закінчив церковно-приходську школу, а влітку 1909 р. — духовне училище. Того ж року він вступив до Костромської духовної семінарії. Здавши екстерном випускні екзамени, у лютому 1915 р. О. М. Василевський вступив в Олексіївське військове училище у Москві. За чотири місяці пройшов прискорений курс навчання військової справи й отримав чин прапорщика. З осені 1915 р. він воював на Південно-Західному фронті, командував ротою, брав участь у Брусилівському прориві.

Лютнева і Жовтнева революції застали Олександра Михайловича на Румунському фронті. З перших днів установлення Радянської влади в нашій країні він прихильно поставився до неї. О. М. Василевський спілкувався з більшовиками, співробітничав з Радою солдатських депутатів. У листопаді 1917 р. Олександр Михайловичу була надана відпустка і він поїхав додому. За рекомендацією Кінешемського повітового військового відділу О. М. Василевського залишили в Углицькій волості, де він працював спочатку інструктором всеобучу, а потім — учителем у початковій школі. У травні 1919 р. його було зараховано до Червоної Армії, де зайняв посаду помічника командира взводу четвертого запасного батальйону, дислокованого у Тульській губернії. Незабаром Олександра Михайловича було призначено командиром загону, що вів боротьбу з куркульством і бандитизмом. Він багато зробив також у справі здійснення заходів по продрозверстці та мобілізації населення до Червоної Армії у Ступинській волості. «Цей короткий за тривалістю період мав для мого дальшого життя і роботи виключне значення, — згадував пізніше О. М. Василевський. — Ставши червоним командиром, відчувши довір'я партії, я зрозумів, що військова служба — моє єдине покликання»¹.

Восени 1919 р., під час оборони Тули від денікінців, Олександра Михайловича було призначено командиром 5-го стрілецького полку 2-ї Тульської дивізії. Згодом цей полк було переведено на Західний фронт. Оскільки О. М. Василевський ще не мав досвіду керівництва полком у бойовій обстановці, він попросив, щоб йому дали нижчу посаду. Навесні 1920 р. Олександра Михайловича було призначено помічником командира 96-го полку 32-ї стрілецької бригади 11-ї Петроградської стрілецької дивізії, яка брала участь у боях проти білолатишів і білополяків. Громадянську війну він завершив у складі 48-ї стрілецької дивізії (колишня 2-а Тульська) досвідченим командиром полкової ланки.

У 1921 р. Олександр Михайлович прибув на місце постійної служби у Тверську губернію. При переформуванні 48-ї дивізії (1922 р.) О. М. Василевський тимчасово виконував обов'язки командира полку.

¹ Василевский А. М. Дело всей жизни. — М.: 1973, с. 41.

Загалом протягом десяти років йому довелося командувати всіма полками цієї дивізії. Крім того, він виконував обов'язки начальника штабу бригади, очолював дивізійну школу молодшого командного складу. У 1926 р. Олександр Михайлович навчався на відділенні командирів полків стрілецько-тактичних курсів «Выстрел». У 1930 р. він вступив кандидатом в члени ВКП(б). Але в зв'язку з тим, що прийом у партію з 1933 р. до 1936 р. був припинений, до лав ВКП(б) О. М. Василевського було прийнято лише в 1938 р., на партійних зборах Генерального штабу РСЧА.

У 1931 р. Олександра Михайловича як талановитого й всебічно підготовленого командира було переведено до Управління бойової підготовки РСЧА, де він працював до кінця 1934 р. Багато уваги О. М. Василевський приділяв питанням навчання та управління військами. Він часто бував у військових частинах, де перевіряв хід навчання воїнів. О. М. Василевський брав також участь у розробці й удосконаленні інструкцій і методик з бойової підготовки, редагував і видавав «Бюллетень боевой подготовки» (посібник для командного складу армії), допомагав редакції журналу «Военный вестник».

У 1934—1936 рр. О. М. Василевський — начальник Управління бойової підготовки Приволзького військового округу. В 1936 р. його було зараховано слухачем першого набору Академії Генерального штабу, після закінчення якої (1937 р.) Олександра Михайловича призначили начальником кафедри тилу. Це свідчило про великі здібності й високу підготовку випускника. Незабаром О. М. Василевського було переведено у Генеральний штаб, де повністю розкрилися його обдарування як полководця.

Напередодні Великої Вітчизняної війни, перебуваючи на посадах начальника відділення по оперативній підготовці командного складу армії і заступника начальника Оперативного відділу Генштабу, Олександр Михайлович вніс безпосередній вклад у розробку плану зосередження й розгортання наших Збройних Сил на випадок війни, в узагальнення досвіду боїв біля о. Хасан і р. Халхін-Гол, радянсько-фінського збройного конфлікту. Під керівництвом видатного радянського воєначальника, майстра й теоретика оперативно-штабної роботи Маршала Радянського Союзу Б. М. Шапошникова він досягав вершини стратегії і тактики, культури управління військами.

У липні 1941 р. О. М. Василевського було призначено начальником Оперативного управління і заступником начальника Генерального штабу. Працюючи на цих посадах, він щодня бував у Верховного Головнокомандуючого, виконував оперативні завдання Ставки, доводив її директиви до командування фронтів, займався питаннями поліпшення організаційної структури військ. Разом з Б. М. Шапошниковим та Г. К. Жуковим брав участь у виробленні стилю стратегічного керівництва Радянськими Збройними Силами в умовах війни.

5 жовтня 1941 р. Олександр Михайлович вперше поїхав на фронт як представник Ставки. Його рекомендації допомогли Політбюро ЦК ВКП(б), Державному Комітету оборони і Ставці вжити заходів у справі стабілізації оборони на Можайському рубежі. Зокрема, Західний і Резервний fronti були об'єднані під командуванням Г. К. Жукова. Ознайомлення з обстановкою безпосередньо у військах, особиста участь в організації операцій стали характерною рисою О. М. Василевського як воєначальника, про що, зокрема, свідчить нижченаведений приклад. Працюючи 32 місяці начальником Генерального штабу, 12 з них він провів безпосередньо у штабі, а весь інший час — на фронтах².

У квітні 1942 р. у зв'язку з хворобою Б. М. Шапошникова Олександр Михайлович виконував його обов'язки. В червні того ж року

² Я ров и ков В. Маршал Василевский.— Сов. Россия, 1985, 4 янв.

О. М. Василевського було затверджено на посаді начальника Генерального штабу, а з жовтня 1942 р. він був одночасно й заступником наркома оборони.

Будучи начальником Генштабу і як представник Ставки, Олександр Михайлович брав участь у підготовці та здійсненні контрудару під Сталінградом, у Курській битві, Острогозько-Розсошанській, Воронежсько-Кастерненській, Харківській, Донбаській, Мелітопольській, Нікопольсько-Криворізькій, Одеській, Кримській, Білоруській наступальних операціях. Особливо яскраво полководницький талант, військова майстерність, працездатність, сміливість творчої думки і мужність О. М. Василевського виявилися під час Сталінградської битви. Після її успішного завершення та операцій на Верхньому Дону у лютому 1943 р. йому було присвоєно звання Маршала Радянського Союзу.

Під час Східно-Пруської операції, після загибелі генерала армії І. Д. Черняховського, Ставка Верховного Головнокомандування призначила Олександра Михайловича командуючим 3-м Білоруським фронтом, звільнивши його від обов'язків начальника Генштабу. Одночасно О. М. Василевського було затверджено членом Ставки й залишено на посаді заступника наркома оборони. Під командуванням Маршала Василевського війська 3-го Білоруського, з яким пізніше з'єднався 1-й Прибалтійський фронт, розгромили хейльсберзьке і земландське угруповання ворога, штурмом оволоділи містом і фортецею Кенігсберг.

Після перемоги над фашистською Німеччиною, у червні 1945 р. Олександра Михайловича було призначено Головнокомандуючим радянськими військами на Далекому Сході. Під його безпосереднім керівництвом Забайкальський, 1-й і 2-й Далекосхідний фронти, монгольська Народно-революційна армія, Тихоокеанський флот і Амурська військова флотилія розгромили Квантунську армію, що вирішило капітуляцію імперіалістичної Японії і прискорило закінчення другої світової війни.

У 1945—1949 рр. О. М. Василевський знову очолював Генеральний штаб, виконував обов'язки заступника і першого заступника міністра Збройних Сил СРСР, з 1949 р. по 1953 р. він був міністром Збройних Сил СРСР, з 1953 р. по 1957 р. — заступником і першим заступником міністра оборони СРСР. До останніх днів свого життя Олександр Михайлович працював в апараті Міністерства оборони СРСР.

На XIX і XX з'їздах партії О. М. Василевський обирався членом ЦК КПРС, був депутатом Верховної Ради СРСР 2—4 скликань. Він двічі був удостоєний звання Героя Радянського Союзу, нагороджений вісьмома орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, двома орденами Перемоги (в тому числі орденом № 2), двома орденами Червоного Прапора, орденами Суворова I ступеня, Червоної Зірки, «За службу Батьківщині в Збройних Силах СРСР» III ступеня, медалями, почесною зброєю, орденами і медалями ряду соціалістичних країн та інших держав³.

Помер О. М. Василевський 5 грудня 1977 р. Урну з його прахом встановлено у Кремлівській стіні⁴. Іменем Маршала Радянського Союзу названі вулиці у Москві, Кінешмі (Івановська обл.), у Кривому Розі, Миколаєві, судно і танкер. У м. Кінешмі встановлено бронзовий бюст О. М. Василевського.

Д. П. ГРИГОРОВИЧ (Київ), О. І. БОЖКО (Київ)

³ Правда, 1985, 7 дек.

⁴ Абрамов А. У Кремлевской стены. — М., 1980, с. 354—357.

**ПОВСТАННЯ
ЗАПОРОЖЦІВ 1635 р.**
(До 350-річчя)

В історії героїчної боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування в першій половині XVII ст. помітне місце займає повстання запорізького козацтва 1635 р. під керівництвом Івана Сулими. Воно стало невід'ємною частиною могутнього руху широких народних мас за возз'єднання України з Росією.

Наприкінці 1634 р. до Варшави дедалі частіше почали доходити тривожні звістки про активізацію антифеодальних виступів на українських землях. Особливо широкого розмаху вони набули на Полтавщині, де один з повстанських загонів очолив досвідчений козацький ватажок Яків Острянин. Жителі Полтави мали намір спалити місто і перейти на територію Російської держави¹. Селяни Каменецького староства (Подільське воєводство) відмовлялися виконувати феодальні повинності, оголошували себе козаками, знищували ненависних експлуататорів. У лютому 1635 р. король Владислав IV надіслав місцевим властям універсал з вимогою покласти край «бунтам» і суворо — «відповідно вчинкам» — покарати їх організаторів². В той же час на козацькій раді в Каневі керівник селянсько-козацького повстання 1630 р. Тарас Федорович закликав до нового виступу проти шляхти³.

Черговий сейм Речі Посполитої на початку 1635 р. прийняв спеціальну постанову «Про придушення козацького свавілля»⁴. На територію Подніпров'я направлялися загони коронного війська — польських жовнірів і німецьких солдатів. По кілька сот їх налічувалося в Києві, Переяславі, Острі, Боровиці та інших містах і містечках⁵. Старости одержали наказ зривати підготовку човнів, зброї і провізії, необхідних для спорядження козаків у морські походи. За пропозицією магнатів, які володіли землями в центральних районах України, — збудувати «між жителями українських і низових запорізьких козаків на річці Дніпро в урочищі Кайдаку фортецю...»⁶, уряд прийняв відповідне рішення.

Фортеця споруджувалася близько чотирьох місяців — з березня по липень 1635 р. Із шляхетських маєтків були зігнані тисячі селян. За проектуванням і ходом будівництва стежив французький інженер Гільйом Левассер де Боплан, який перебував на службі в польсько-шляхетському війську⁷. Розташування Кодакського замку на правому березі Дніпра, де річка, повертаючи на південний захід, значно звужувалася, допомагало вести спостереження і за протилежним берегом. Зі сходу і півдня його захищали скелі, з півночі — глибокий яр. З боку степу було вирито рови і насапано високі земляні вали. Єдиним шляхом для проїзду чи проходу в Кодак були ворота, які з'єднувалися з навколишнім світом за допомогою підйомного містка⁸.

Гарнізон фортеці налічував у своєму складі 200 німецьких солдатів на чолі з полковником Ж. Маріоном. Піхотинці чатували на валах, а кінні роз'їзди патрулювали околиці, затримуючи всіх, хто їхав на Запоріжжя, або повертався звідти⁹. Черкаський нереєстровий козак Л. Лепляєв, який згодом служив у Росії, розповідав, що «которые де запо-

¹ Гусльстий К. Г. Крестьянско-казацкие восстания на Украине в 30-х годах XVII века.— В кн.: Воссоединение Украины с Россией 1654—1954. Сб. статей.— М., 1954, с. 68.

² Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т.— М., 1954, т. 1, с. 151, 152.

³ Гусльстий К. Г. Указ. соч., с. 68.

⁴ Воссоединение Украины с Россией, т. 1, с. 144.

⁵ Там же, с. 147.

⁶ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 8, спр. 158 м (200), с. 46.

⁷ Описание Украины Боплана.— В кн.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. 2.— Киев, 1896, с. 313.

⁸ Dubiecki M. Kudak twierdza kresowa i jej okolice.— Warszawa, 1879, s. 74, 75.

⁹ Голобуцкий В. А. Запорожское казачество.— Киев, 1957, с. 218.

роские казаки из Запорог и из городков хаживали на моря и на Дон мима тово городка (Кодака) и тех де козаков... немцы побивали», а захоплених у полон змушували робити «всякие крепости и земляные осыпи»¹⁰.

Усвідомлюючи стратегічне значення Кодацького замку, запорожці вирішили його знищити. Після прибуття на Січ з морського походу гетьмана нереєстрового козацтва І. Сулими почалася ретельна підготовка до виступу. В той час на Запоріжжі значно збільшилася кількість утікачів із сіл та міст України, які поспішали «к Сулиму в собрание»¹¹, що загрожувало шляхті новим селянсько-козацьким повстанням.

Біографічні дані про героїчне життя відважного ватажка — досить скупі. Народився на Чернігівщині в кінці XVI ст. у сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Сулими. Є відомості, що в 1615 р. він володів землею біля містечка Борисполя¹². Проте пізніше панське свавілля, очевидно, змусило І. Сулиму піти на Запоріжжя. В 1621 р. під час штурму донськими козаками і запорожцями фортеці Різи на Чорноморському узбережжі останніх очолювали Сулима, Яцько та Шило¹³. Враховуючи бойові заслуги, восени 1628 р. виписчики (козаки, які з різних обставин залишилися поза реєстром) обирають його своїм гетьманом. Цим титулом І. Сулима іменується в листі (від 29 жовтня) литовському князю Х. Радзивілле¹⁴. В 1633 р. він бере участь в морських походах до берегів Дунаю, у штурмі турецьких кріпостей Кілії та Ізмаїла, а в квітні 1635 р. разом з донськими козаками, яких очолив Олексій Лом, — в облозі Керчі¹⁵.

Політична ситуація 1635 р. у Речі Посполитій сприяла планам запорожців. Основні сили коронного війська перебували в Прибалтиці в зв'язку із загрозою агресії з боку Швеції. До його складу входила також більша частина реєстрових козаків. Враховуючи ці обставини, І. Сулима на чолі трьохтисячного загону в перших числах серпня виступив із Січі.

Згідно із Львівським літописом, запорожці захопили Кодацький замок «місяця августа... 3 дня»¹⁶. На думку О. А. Бевзо, оточення і штурм фортеці почалися в ніч з 11 на 12 серпня 1635 р.¹⁷

Опівночі кілька козаків напали на вартових і відкрили ворота. Раптова поява запорожців викликала паніку серед солдатів гарнізону, яка перешкодила їм швидко організувати оборону. Одночасно по драбинах повстанці з різних кінців увірвалися на територію фортеці і протягом кількох годин знищили всіх жовнірів. Із в'язниці було звільнено кілька десятків чоловік¹⁸.

Звістка про здобуття Кодацького замку швидко поширилась на Україні, викликавши паніку серед шляхти. Скупі факти не дають можливості детально реконструювати дальший хід подій. У ряді джерел неодноразово розповідається про зруйнування фортеці¹⁹. К. Г. Гуслистий навів дані, згідно з якими І. Сулима піднявся вище по Дніпру до Кременчука й Крилова, де почав збирати військо для боротьби з во-

¹⁰ Воссоєдиненне України с Россией, т. 1, с. 159.

¹¹ Там же.

¹² Местечко Борисполь в XVII веке: Акты мейского уряда 1612—1699 гг.— Киев, 1892, с. 12.

¹³ Исторические описания земли Войска Донского.— Новочеркасск, 1872, с. 156.

¹⁴ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси.— Вильно, 1870, т. 7, с. 87.

¹⁵ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 8, спр. 158 м (200), с. 44; Історія України в документах і матеріалах.— К., 1941, т. 3, с. 79.

¹⁶ Бевзо О. А. Львівський літопис та Острозький літописець.— К., 1970, с. 114.

¹⁷ Там же, с. 148.

¹⁸ Голобуцкий В. А. Указ. соч., с. 219.

¹⁹ Історія України в документах і матеріалах, т. 3, с. 91; Воссоєдиненне Украинны с Россией, т. 1, с. 158—160; Władysław IV króla polskiego listy i inny pisma urzędowe.— Kraków, 1845, 164, 173, 184.

рогом. На Дон він відправив гінців за допомогою до Т. Федоровича²⁰. Російський купець Я. Печенев, який у той час повернувся з України, розповідав путивльському воєводі С. Волинському: «Запорожские казаки атаман Сулим поимал и выжег на Днепре городки, которые были поставлены вновь для проходу в Запороги запорожских черкасс, и литовских людей, и немец в тех городках побили, и наряд поимали, и пошли в Запороги»²¹. Аналогічні відомості знаходимо й у Г. Боплана²².

Згодом магнат А. Кисіль, який залишився на Україні замість коронного гетьмана, визнав, що повстання могло б досягти небувалого розмаху, якби І. Сулима з військом пішов у густонаселені райони Подніпров'я. Разом з королівським комісаром Л. Жолкевським, завдяки підкупам і щедрим обіцянкам, він організував похід реєстрових козаків та кількох шляхетських загонів проти запорожців.

Шляхтич Ф. Обухович писав у своєму щоденнику про те, що повстанський табір було розміщено на «дніпровському острові»²³, а автор Львівського літопису охарактеризував його як «окоп барзо потенжный»²⁴. Найбільш вірогідно, що він містився на одному з островів біля Запоріжжя.

Майже три місяці тривали кровопролитні сутички. Впевнившись у неможливості силою зброї перемогти повстанців, шляхта під виглядом втікачів підслала до них групу зрадників. Вони організували змову, захопили І. Сулиму та його помічників і видали властям.

2 грудня 1635 р. за рішенням чергового сейму їх засудили до смертної кари. Різні джерела дають суперечливі дані про скасування цього вироку двом товаришам І. Сулими. Російський посол у Польщі В. Родковський писав, що «одного человека от смертной казни упросил канцлер Якуб Жадик, а другою де отпросили сенаторы»²⁵. У Львівському літописі говориться про те, що ініціатива щодо їх помилування належала турецькому послу²⁶. За іншими даними, одним з них був Павло Бут²⁷ — майбутній керівник селянсько-козацького повстання 1637 р.

Через кілька днів І. Сулиму четвертували в Варшаві. Інших учасників повстання після жорстоких катувань було відправлено на роботи в маєтки С. Конєцпольського.

Виступ запорожців під керівництвом І. Сулими 1635 р. і знищення важливого форпосту польсько-шляхетського панування на Україні — Кодацької фортеці — вселило надію і впевненість в дії пригноблених мас, додало їм сили в боротьбі проти соціального й національного гноблення. Він ознаменував собою один з важливих етапів підготовки українського народу до визвольної війни 1648—1654 рр., яка завершилася возз'єднанням України з Росією.

В. О. ЩЕРБАК (Київ)

²⁰ Гуселистый К. Г. Указ, соч., с. 69.

²¹ Воссоединение Украины с Россией, т. 1, с. 160.

²² Описание Украины Боплана, с. 313.

²³ Історія України в документах і матеріалах, т. 3, с. 91.

²⁴ Бевзо О. А. Назв. праця, с. 114.

²⁵ Воссоединение Украины с Россией, т. 1, с. 165.

²⁶ Бевзо О. А. Назв. праця, с. 115.

²⁷ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, ф. 2, спр. 13402, арк. 33.

ВКЛАД У ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНОГО БУДІВНИЦТВА

Л. А. Шевченко.

*Повищення культурного рівня
трудящихся
в умовах розвитку соціалізму
(На матеріалах УССР).—*

Київ, Наук. думка, 1985.— 232 с.

В марксистсько-ленінській концепції розвитку соціалізму важливе місце займає вчення про духовний прогрес суспільства. Всесірний розвиток багатонаціональної радянської культури — один з вирішальних напрямів удосконалення зрілого соціалізму, в ході якого «завершується перебудова всіх суспільних відносин на внутрішньо властивих новому ладові колективістських началах»¹.

На сучасному етапі історичного розвитку підвищення інтелектуального потенціалу країни, всебічний гармонійний розвиток людини стали складовою частиною головного стратегічного завдання Комуністичної партії.

Конкретно-історичний процес культурного будівництва в СРСР на етапі розвитку соціалізму, керівна роль Комуністичної партії в духовному прогресі суспільства стали предметом вивчення радянських вчених, як істориків, так і представників інших суспільствознавчих наук.

Одним з актуальних завдань радянських істориків є дослідження процесу підвищення загальної культури населення — важливого фактора створення духовних передумов переходу до комунізму. В цьому плані інтерес становить рецензована монографія.

Актуальність дослідження визначається як темою дослідження, так і самим підходом до вирішення поставленого завдання: у книзі на прикладі Української РСР висвітлюються і аналізуються основні шляхи і форми підвищення культурного рівня трудящих на сучасному етапі, розкривається в цілому роль культурної системи суспільства, її інститутів у вихованні нової, гармонійно розвинутої людини. Такий підхід відрізняється певною новизною: до цього часу вивчення культури відбувалося в більшості за галузевим принципом.

Аналізуючи динаміку підвищення загальної культури широких верств населення, автор виходить з чіткого методологічного положення марксистсько-ленінського вчення, що ступінь їх загальної культури обумовлений рівнем політичного й

соціально-економічного розвитку суспільства.

Велика увага в книзі приділяється питанню про удосконалення і зміцнення культурного середовища, створення оптимальних умов для задоволення духовних запитів трудящих. Досить скрупульозно аналізуючи різноманітний за своїм характером фактичний матеріал, дослідник розкриває багатогранну діяльність Комуністичної партії і Радянської держави, спрямовану на всебічний гармонійний розвиток кожного члена суспільства. Автор наводить цікаві цифрові фактичні дані, що свідчать про зростання державних асигнувань на потреби загальноосвітньої школи та системи закладів культури; розкриває зміст різноманітних за своїм характером заходів щодо удосконалення їх матеріально-технічної бази, забезпечення кадрами. Зокрема, значне місце відводиться питанням зміцнення і поліпшення мережі шкіл і культурно-освітніх закладів в сільській місцевості. Розглядаючи питання, що розкривають соціальну роль школи в розвитку радянського суспільства, автор виходить з положення про те, що загальна освіта є основою загальної культури. У книзі аналізується різноманітний фактичний матеріал; показано успіхи й недоліки у розвитку школи протягом 60—70-х років і досить обґрунтовано доведено, що потреби соціально-економічного розвитку суспільства на етапі удосконалення розвитку соціалізму зумовили необхідність здійснення реформи школи.

У системі ідеологічної роботи серед трудящих, у вихованні гармонійно розвинутої людини, як відомо, важливе місце займають культурно-освітні заклади. В книзі докладно висвітлюється багатогранна за своїми формами і методами діяльність будинків культури, клубів, бібліотек, музеїв, парків культури, спрямована на забезпечення ідейно-політичного, трудового і морального виховання широких верств населення. Автор правильно відзначає, що відбувається розширення засобів ідеологічного впливу культурно-освітніх закладів, більш диференційованим стає підхід до різних груп трудящих.

Одним з вирішальних факторів зростання культурного рівня трудящих, їх моральності є активізація суспільно-виховної ролі художньої культури. Цей аспект досить докладно досліджується в монографії. При цьому автор, відійшовши від традиційної схеми, прийнятої в загально-історичних працях, — показувати лише успіхи безпосередньо у розвитку літератури і мистецтва, основну увагу приділяє розкриттю процесу літературно-мистецької освіти мас, формуванню художньої свідомості — однієї з форм суспільної свідомості людей. Такий підхід певною мірою також є новим. Він дав можливість на основі

¹ XXVI з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу 23 лютого — 3 березня 1981 року. Стеногр. звіт. К., 1981, т. 1, с. 73.

аналізу широкого фактичного матеріалу розкрити соціальну значимість професійної й самодіяльної художньої творчості, її місце в моральному вихованні трудящих, формуванні принципів їх світогляду, зокрема ідейно-художніх критеріїв. Досить детально проаналізовано характерну тенденцію духовного життя країни на сучасному етапі — піднесення самодіяльної художньої творчості, розширення її масштабів, урізноманітнення видів і жанрів, що є яскравим свідченням зростання соціальної активності широких верств трудящих в сфері культури, свідченням того, що в умовах розвинутого соціалістичного суспільства робітники і колгоспники дедалі більше виступають творцями духовної культури, суб'єктом культурно-творчого процесу.

У монографії розглядається також співробітництво радянських народів у сфері культури як один з найважливіших факторів інтелектуального прогресу радянського суспільства. Автор визначає роль культурного співробітництва в міжнародному вихованні радянських людей, в дальшому забезпеченні духовного життя населення міст і сіл радянських республік. Ці процеси простежуються в галузі не лише художньої культури (як звичайно в історичних працях), а й шкільної освіти і культурно-освітньої роботи.

В цілому цікава і цінна монографія Л. А. Шевченко не позбавлена окремих недоліків. Так, слід було б глибше розкрити значення середньої спеціальної школи і системи профтехосвіти в здійсненні загальної середньої освіти, показати їх соціальне значення.

На нашу думку, в праці такого узагальнюючого характеру бажано докладніше висвітлити українську радянську історіографію з питань культурного будівництва на етапі удосконалення розвинутого соціалізму. Невеличкий історіографічний огляд, який вміщено у вступі до книги, хоч і дає певне уявлення про етапи розробки цієї проблеми на матеріалах Української РСР, але не підводить читача до висновку, які сюжети цієї важливої і актуальної теми потребують ґрунтовнішого аналізу і узагальнення.

В ході висвітлення і узагальнення процесів і закономірностей культурного прогресу радянського суспільства дослідникам треба більше уваги приділяти критиці буржуазних фальсифікацій духовного розвитку суспільства.

Однак висловлені зауваження, звичайно, не впливають на позитивну оцінку праці, яка вносить певний вклад у вивчення історії культурного будівництва.

М. М. МОТОРНИК (Київ)

ВАЖЛИВА ЛАНКА ІДЕЙНОГО ЗАГАРТУВАННЯ МОЛОДІ

Г. И. Гончарук.

Роль комсомольского политического просвещения в формировании марксистско-ленинского мировоззрения молодежи.

Киев—Одесса: Вища школа, 1984.— 162 с.

Зростання вимог до ідеологічної роботи, збагачення її змісту, форм і методів — це постійний і безперервний процес, що вимагає наукового осмислення сучасної практики, творчого узагальнення і використання набутого досвіду. Особливу увагу привертають дослідження, присвячені діяльності КПРС, у тому числі одного з її бойових загонів — Компартії України, по комуністичному вихованню підростаючого покоління. Як відзначається в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення партійного керівництва комсомолом і підвищення його ролі в комуністичному вихованні молоді», справою першорядної ваги партійних і комсомольських організацій повинно бути ідейно-політичне і моральне виховання молоді. При розв'язанні цього завдання необхідно враховувати специфіку різних категорій молоді, рівень її освіти, інформованість, інтереси і нахили, охоплювати всі сфери, в яких відбувається становлення особистості молоді людини¹.

Серед численних факторів, що забезпечують виконання ленінської програми «вчитися комунізму», чільне місце належить комсомольській політичній освіті, підвищенню якості і дієвості якої Комуністична партія приділяла і приділяє постійну увагу. Закономірним у цьому зв'язку є зростаючий інтерес суспільствознавців до розробки питань розвитку комсомольської політичної освіти. Привертає увагу в цьому плані монографія Г. І. Гончарука.

Рецензована праця побудована за проблемно-хронологічним принципом. У ній показано основні етапи розвитку комсомольської політичної освіти в республіці в роки будівництва соціалізму (1918—1938 рр.), її роль у формуванні марксистсько-ленінського світогляду молоді, розглядаються загальнотеоретичні питання. В монографії приділяється також увага працям соратників В. І. Леніна, видатним діячам Комуністичної партії і Радянської держави — М. І. Калініну, С. М. Кірову, Н. С. Крупській, С. В. Косіору, П. П. Постишеву та іншим, в яких викладено основні положення класиків марксизму-ленізму про роль ідейно-політичного виховання молоді і значення її політичної освіти в конкретно-історичних умовах. На жаль, їх теоретична спадщина з порушених питань у наступних розділах книги використана недостатньо.

У книзі ґрунтовано періодизацію історії комсомольського політнавчання: жовтень 1918 — жовтень 1920 рр.; жовтень 1920—1924 рр.; осінь 1924—1928 рр.; 1928—

¹ Комуніст України, 1984, № 9, с. 5—6.

1932 рр.; 1933—1938 рр. (с. 24). Кожний етап розглядається в динамічному розвитку політичної освіти, виникненню її нових форм, що відповідали вимогам життя, практиці соціалістичного будівництва.

У наступних розділах монографії на значному фактичному як загальносоюзному, так і місцевому матеріалі комплексно досліджується діяльність Комуністичної партії по вдосконаленню структури системи політичної освіти молоді, поглибленню її змісту, підготовці кадрів пропагандистів. У них простежується шлях, який пройшла комсомольська освіта від окремих гуртків політчитань до цілісної системи політичної освіти (школи політграмоти та вивчення історії партії, гуртки по вивченню ленінізму і окремих творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна) і охоплення нею широких верств молоді.

У книзі розглядаються програми, підручники, посібники для системи політичної комсомольської освіти. На конкретних прикладах висвітлено процес створення мережі курсів, семінарів, шкіл для підготовки пропагандистських кадрів. Важливою формою партійного керівництва ідейно-політичним вихованням молоді, відзначає автор, була робота комуністів як пропагандистів. На початок 1936 р. пропагандисти-комуністи комсомольської освіти становили в промисловості 52%, на селі — 70% (с. 155). Партійні організації бдали про те, щоб уся система комсомольської політичної освіти була спрямована на формування у молоді наукового світогляду, на виховання патріотів-інтернаціоналістів, активних будівників нового суспільства.

Відтворюючи всю складність процесу утвердження соціалістичної ідеології, в рецензованій праці показано не лише позитивний досвід, а й труднощі, що мали місце в цьому процесі (формальне комплектування окремих шкіл і гуртків, відставання деяких учбових програм від динаміки соціалістичних перетворень, меха-

нічне наслідування форм і методів роботи партійної освіти в наступні періоди та інші), показано, як ці помилки виправлялись в процесі вдосконалення ідейно-виховної роботи.

Таким чином, у монографії Г. І. Гончарука розкрита роль комсомольської політичної освіти у формуванні марксистсько-ленінського світогляду, комуністичних ідеалів молоді. Практичне значення рецензованої праці не лише в тому, що вона допомагає краще усвідомити історію Ленінського комсомолу періоду соціалістичного будівництва, а й у тому, що дає змогу зрозуміти наступність форм і методів суспільно-політичної діяльності спілки, їх розвиток і вдосконалення в умовах розвинутого соціалізму, націлює на пошуки нових засобів підвищення ефективності ідеологічної роботи партійних і комсомольських організацій.

Монографія набагато виграла б, якби при дослідженні даної проблеми при аналізі роботи комсомольської політичної освіти було показано результати її дієвості. Ширше необхідно було висвітлити і питання створення матеріально-технічної бази політосвіти в період її заснування. Слід конкретніше показати викриття буржуазних фальсифікацій безпосередньо в практиці комуністичного виховання молоді в роки соціалістичного будівництва, що значно посилює б контрпропагандистську спрямованість праці. У назві книги слід вказати період дослідження (1918—1938 рр.). Нарешті у висновку необхідно було сказати про спадкоємність на сучасному етапі принципів, форм, методів виховання, які партія і комсомол використовували в 20—30-і роки.

В цілому монографія Г. І. Гончарука є актуальним дослідженням, яке зацікавить широке коло читачів.

Б. І. КОРОЛЬОВ (Київ),
В. Ю. ПИЛИПЕНКО (Одеса)

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. В. ФРУНЗЕ НА УКРАЇНІ

Волковинський В. М.

М. В. Фрунзе на Україні.

К.: Політвидав України, 1985.—189 с.

Життя видатного радянського полководця, партійного і державного діяча, легендарного героя громадянської війни, полум'яного революціонера ленінської когорти Михайла Васильовича Фрунзе незмінно привертає увагу всіх поколінь радянських людей. Понад 220 книжок і брошур, багато статей і нарисів присвячено його багатогранній революційній, військовій, партійній і державній діяльності. До 100-річчя з дня народження М. В. Фрунзе, яке широко відзначалося в лютому 1985 р., у світ вийшов ряд нових праць. Серед

них привертає увагу монографія кандидата історичних наук В. М. Волковинського. На основі ленінських творів, документів Комуністичної партії і Радянської держави, статей та виступів М. В. Фрунзе, а також широкого кола архівних джерел, здебільшого вперше введених до наукового обігу, матеріалів тогочасної преси, спогадів та досліджень своїх попередників він висвітлює важливий період в житті Михайла Васильовича — перебування з грудня 1920 р. по березень 1924 р. на посту командуючого Збройними Силами України і Криму.

Автор рецензованої праці всебічно аналізує причини, що зумовили прибуття М. В. Фрунзе на Україну. Одразу ж після переможного завершення громадянської війни, долаючи величезні труднощі і нестачі, трудящі Країни Рад приступили до мирного соціалістичного будівництва. Проте реальна загроза нового нападу між-

народної буржуазії, яка, за словами В. І. Леніна, була «...повна шаленої ненависті й ворожнечі до Радянської Росії і готова кожної хвилини кинутись, щоб задушити її»¹, змушувала їх дбати про зміцнення оборонної могутності першої в світі держави диктатури пролетаріату, боездатності її Збройних Сил. Комуністична партія і Радянський уряд приділяли особливу увагу частинам Червоної Армії, які дислокувалися на території України. Це зумовлювалося необхідністю створення надійного заслону на західному кордоні країни від різного роду провокацій і збройних авантур з боку реакційних урядів сусідніх буржуазно-поміщицьких держав, які надали притулок решткам розгромлених білогвардійсько-націоналістичних банд. Щоб забезпечити вміле і централізоване керівництво таким значним контингентом військ (майже 1/4 усієї Червоної Армії), ЦК КП(б)У і уряд Української СРР звернулися до ЦК РКП(б) з проханням призначити на цю відповідальну посаду М. В. Фрунзе.

В рецензованій праці докладно висвітлюється діяльність М. В. Фрунзе по організації розгрому на Україні політичного бандитизму, насамперед махновщини, на початку 20-х років. Цей матеріал подано з широким залученням архівних документів. Тому його можна використати для перевірки мемуарних даних, для зіставлення різних версій однієї й тієї ж події, для виправлення допущених у попередніх виданнях помилок і підтвердження вже встановленого.

У книзі перекопливо показано, що, командуючи військами, які знаходилися на території Української СРР, М. В. Фрунзе зробив вагомий внесок у зміцнення обороноздатності країни, посилення бойової могутності усієї Червоної Армії. Він був активним і послідовним провідником у життя директив Комуністичної партії в галузі військового будівництва. Український військовий округ став своєрідною лабораторією, де М. В. Фрунзе запровадив і перевіряв на ділі ряд нововведень, які згодом було покладено в основу військової реформи 1924—1925 рр.

Цікаво розповідається в книзі про партійно-політичну діяльність М. В. Фрунзе у частинах і з'єднаннях Українського військового округу. Це питання, до речі, вперше порушено в історичній науці. М. В. Фрунзе назвав політроботу «додатковим видом зброї, грізним для будь-якого з наших ворогів». Тому змістовний і об'ємний розділ про партійно-політичну роботу М. В. Фрунзе на Україні так і названо — «Додатковий вид зброї».

М. В. Фрунзе ввійшов в історію і як визначний радянський військовий теоретик. Він залишив багату воєнно-теоретичну спадщину — більш як 200 праць, які ввійшли до золотого фонду радянської воєної науки. Цінність цих праць полягає в тому, що в них узагальнено бойовий досвід Збройних Сил молодшої Республіки Рад,

розкрито практику їх будівництва у найтяжчі, перші роки становлення Радянської влади. Вони створювалися на основі принципів марксизму-ленізму й були проп'яні духом високої партійності. Значну кількість творів М. В. Фрунзе написав під час свого перебування на Україні. Автор рецензованої праці не лише широко використав ці твори при висвітленні діяльності М. В. Фрунзе, а й розповів про історію написання найважливіших з них — тез «Реорганізація Робітничо-Селянської Червоної Армії» та статті «Єдина воєнна доктрина і Червона Армія».

Чільне місце в книзі відведено показу ролі М. В. Фрунзе у здійсненні важливого завдання партії — мобілізації в умовах імперіалістичного оточення широких верств трудящих на зміцнення обороноздатності Країни Рад, посилення боездатності її Збройних Сил. Автор вперше в літературі, присвяченій М. В. Фрунзе, широко і докладно висвітлив вклад командуючого в організацію військово-шефської роботи на Україні, проведення перших оборонно-масових кампаній в республіці, розвиток культурно-освітньої роботи серед воїнів Українського військового округу тощо. Протягом 1921—1924 рр., підкреслюється в книзі, трудящі України подали військовим частинам шефську допомогу в розмірі 1,5 млн. крб. золотом, взяли участь більш як у 20 масових кампаніях сприяння РСЧА і РСЧФ, здійснили у військах близько 2 тис. культосвітніх заходів, допомогли стати письменниками понад 30 тис. червоноармійців тощо.

У рецензованій книзі фактично вперше показано вклад М. В. Фрунзе у відродження Чорноморського флоту й будівництво Військово-Повітряних Сил Країни Рад, організацію підготовки воєнних кадрів у республіці. Автор зумів по крихті зібрати великий матеріал про те, як багато зробив М. В. Фрунзе для якнайшвидшої відбудови крейсерів «Комінтерн» і «Червона Україна», есмінів «Незможник» та «Петровський», інших бойових кораблів. Досить яскраво висвітлено його роль у створенні і діяльності «Всеукраїнського товариства авіації і повітроплавання», багато нового сказано про спорудження на добровільно зібрані трудящими республіки кошти бойових іменних літаків, які увійшли до складу ескадрильї ім. Ілліча.

Присвятивши свою книгу переважно військово-політичній діяльності М. В. Фрунзе, автор зумів у всій широті показати і його велику партійно-державну роботу. Михайло Васильович, як відомо, був членом Політбюро ЦК КП(б)У і ВУЦВК. 15 лютого 1922 р. його було призначено заступником голови Раднаркому УСРР з одночасним виконанням обов'язків уповноваженого Наркомату у військових і морських справах, Ради Праці і Оборони Реввійськради.

Плідною була діяльність М. В. Фрунзе на дипломатичній ниві, коли він очолював Надзвичайну місію УСРР до Туреччини. Вагомий внесок зробив М. В. Фрунзе у здійснення ленінської національної політики, створення багатонаціональної Радянської держави — Союзу РСР.

¹ Ленін В. І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне збір. творів, т. 44, с. 3.

Позитивною рисою книги є те, що діяльність М. В. Фрунзе показана у тісній співдружності з такими визначними партійними і державними діячами республіки, як Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, В. П. Затонський, Д. З. Мануїльський, Д. З. Лебідь, М. О. Скрипник, а також відомими воєначальниками — К. А. Авксентєвським, К. Є. Ворошиловим, Г. І. Котовським, В. М. Примаковим, Р. П. Ейдеманом, П. Е. Якіром та багатьма іншими. Автор розповідає про міцні зв'язки М. В. Фрунзе з трудящими республіки, зокрема, про його перебування у Вінниці, Єлисаветграді, Житомирі, Запоріжжі, Катеринославі, Києві, Миколаєві, Одесі, Павлограді, Полтаві, Севастополі, Сімферополі, Чернігові та інших містах республіки, де він виступав перед місцевим партійно-господарським активом і робітничими колективами з промовами про першочергові завдання Радянської влади, міжнародне становище.

Заслугою В. М. Волковинського є те, що, докладно вивчивши всі протоколи засідань Ради Народних Комісарів УСРР та Української Економічної Народи (УЕН), які зберігаються у фондах ЦДАЖР УРСР, він вперше в історичній літературі навіс такі цікаві дані: за час перебування на Україні М. В. Фрунзе 36 разів брав участь у засіданнях Уряду республіки, 40 разів виступав з важливих питань соціально-еко-

номічного розвитку Української СРР; протягом 1922—1923 рр. він 30 разів брав участь у засіданнях УЕН, на 28 з них головував, вніс на розгляд наради 53 важливі питання щодо відбудови народного господарства республіки, постачання Червоної Армії тощо. На наш погляд, авторові доцільно було б поглибити і продовжити своє дослідження саме в цьому плані і встановити, наприклад, кількість урядових постанов, які були підписані М. В. Фрунзе.

У книзі розповідається про зустрічі М. В. Фрунзе з В. І. Леніном, показано їх важливу роль в успішному втіленні в життя першочергових рішень партії. Проте ці сюжети створено переважно на спогадах сучасників. Доцільно було б використати також і матеріали Біографічної хроніки В. І. Леніна. Показуючи внесок М. В. Фрунзе у зміцнення всіх видів і родів військ, автор мало уваги приділив висвітленню діяльності командуючого по створенню прикордонних частин.

Загалом рецензована праця, яка, до речі, містить оригінальні кінофотодокументи, є вкладом в історичну науку. Вона відіграє важливу роль в ідейно-політичному вихованні молоді на славних революційних та бойових традиціях Комуністичної партії і радянського народу.

О. П. РЕЄНТ (Київ)

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

С. В. Смирнов.

*Становление основ
общественного производства.
Материально-технический аспект
проблемы.*

Київ: Наук. думка, 1983.—260 с.

Комплексна проблема становлення системи суспільного виробництва, розробляти яку можливо за умови синтезування методів та результатів різногалузевих наукових досліджень, має не лише конкретне, а й методологічне значення. Автор рецензованої монографії ґрунтовно висвітлює питання про формування засобів виробництва в антропогенезі.

Сутність концепції С. В. Смирнова полягає в тому, щоб подолати домінуючі в археології та антропології уявлення про те, що антропогенез — це один процес, а соціогенез — другий, який відбувається в інший час та характеризується іншими темпами. При вивченні генезису суспільного виробництва враховується не лише технологічна, а й соціально-утворююча функція трудової діяльності.

В спеціальній літературі праця вивчається як власне соціальний прогрес та фактор розвитку людини. Дослідження його біологічних основ здійснюється (й до-

нині) тільки в плані часткових характеристик — в рамках фізіології, ергономіки й т. п. Логічне роздроблення праці на соціальну та біологічну сторони, як це зробив автор рецензованої книги, дає можливість диференціювати і належним чином аргументувати аналіз проблеми генезису суспільного виробництва. Дійсно, соціальний прогрес здійснюється в певних природних умовах і не лише передбачає відповідні передумови, а й перетворює їх у процесі історичної еволюції завдяки діяльності людей. До таких його основ відносяться не тільки аналогічні особливості розвитку суспільства, а й біологічні властивості індивіда, які, власне, й зумовлюють систему екологічних зв'язків та потреб людини. К. Маркс і Ф. Енгельс у своїй праці «Німецька ідеологія» писали: «Перша передумова всякої людської історії — це, звичайно, існування живих людських індивідів. Тому перший конкретний факт, який треба констатувати, — тілесна організація цих індивідів і зумовлене нею відношення їх до іншої природи»¹.

З'ясування зв'язку соціального та біологічного у діяльності людини стало для автора своєрідним теоретичним фундаментом для синтезу антропогенезу й соціогенезу та визначення їх як єдиного процесу в період формування суспільного виробництва.

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 18.

В центрі уваги дослідника — методологічний аналіз і творче розв'язання проблемної ситуації, яка виникла при вивченні ранньопалеолітичної епохи. Сутність її полягає, з одного боку, у визнанні існування перехідного періоду між біологічною формою руху та соціальною, мавпою і людиною, а, з другого, — у запереченні проміжної фази становлення основного фактора соціальної життєдіяльності — праці. Це веде до парадоксальних висновків про те, що остання як специфічний спосіб людського існування з'являється задовго до виникнення самої людини сучасного фізичного типу *Homo sapiens*.

Автор на основі методологічного аналізу загальноприйнятих в археології поглядів на проблему доводить, що штучно створені архантропом та палеоантропом інструменти з камення ще не є справжніми знаряддями праці, а діяльність по їх виготовленню та використанню — працею у справжньому значенні цього слова.

Новим словом у науці про виникнення людини та суспільства є розробка дослідником питання про статус знаряддя на основі системних уявлень. Система засобів праці включає в себе знаряддя для виготовлення інших інструментів, а також тих, які необхідні для виготовлення предметів вжитку. Виходячи з цього, автор твердить, що справжнім знаряддям праці може вважатися лише той інструмент, який зроблено за допомогою спеціально створених для цієї мети матеріальних засобів. При такому підході здається можливим відмовитися від поширеної у конкретних науках думки про те, що будь-який штучно оброблений камінь вже є готовим знаряддям. Це дало можливість досліднику на основі аналізу археологічних джерел виявити той історичний стан, коли формувалися матеріально-технічні засоби виробництва. В рецензованій монографії обґрунтовується теза про те, що в процесі появи останніх можна виділити 2 основні етапи, які відповідають двом аналогічним ступеням розвитку структури тіла людини — архантропа і палеоантропа. Саме в цьому й полягає головна заслуга С. В. Смирнова.

Генезис матеріально-технічних засобів виробництва він описує так. На першому етапі вже мають бути штучні знаряддя для добування засобів до життя, але ще відсутні спеціальні предмети для їх виготовлення; таку роль виконують так звані кам'яні ковадла та річкові гальки — відбійники. На другому — вдосконалюються знаряддя для добування засобів існування. Їх також зроблено за допомогою предметів, реальних, існуючих у природі, але до них слід додати ще й одержані штучним шляхом необроблені відщепи з каменю та кістки. Справжні ж знаряддя для виготовлення знарядь виникають вже в

період переходу до пізнього палеоліту, коли на історичну арену виходить людина сучасного фізичного типу *Homo sapiens*. Лише з цієї фази розвитку в системі трудової діяльності знаходить для себе місце робота по їх виготовленню і разом з нею соціально-утворююча функція праці. Закінчується її праісторія й починається історичний шлях еволюції праці та сформованого людського суспільства.

Однією з особливостей рецензованої монографії є те, що процес становлення матеріально-технічних засобів виробництва автор розглядає в цілому й системно. Представлена ним теоретична модель антропогенезу позбавлена тих суперечностей, які викликані недостатньо обґрунтованими твердженнями про раптове виникнення сформованих засобів праці вже на початку процесу виділення людини з тваринного світу. Вони, на жаль, поки що зустрічаються на сторінках деяких наукових видань. Автор вдало поєднує методологічні та конкретно-наукові аспекти вивчення цієї однієї з найбільш складних, комплексних проблем.

Праця С. В. Смирнова є вкладом у розробку марксистської теорії антропогенезу, методологічних питань археології та антропології. В книгах з цієї тематики ще й довгий час пресалують фактологічні та описові дослідження і відчувається брак теоретичних узагальнень. Проблема генезису суспільного виробництва має першочергове світоглядницьке значення для дальшої конкретизації матеріалістичного розуміння історії. Тому ця проблематика є актуальною й перспективною. Вчений висловив ряд цікавих думок щодо методології історичного дослідження в цілому. Так, він аналізує специфіку генетичного методу, його співвідношення із системно-структурним підходом, розглядає критерії оцінки та принципи вивчення історичних джерел. Цінним нам уявляється й те, що С. В. Смирнов розробив категоріальну базу, необхідну для аналізу висвітленої ним проблеми. Це значною мірою вплинуло на результативність його дослідження. Можливо, автору слід було б розглянути категорію «технологічні відносини», яка безпосередньо стосується взаємодії всіх моментів у процесі праці. Останнім часом соціологи, які вивчають особливості трудової діяльності, приділяють їй особливу увагу.

Рецензована монографія написана на міждисциплінарному рівні. Крім археологічних, С. В. Смирнов залучив антропологічні, приматологічні, а також дані інших галузей науки. Авторські висновки та ідеї — цілком логічні та вмотивовані. Рецензоване видання зацікавить спеціалістів-суспільствознавців.

О. Є. МАРКОВА (Київ),
В. І. ОНОПРИЄНКО (Київ)

**ПЕРШЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ
РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ
НАРОДНИХ МАС УКРАЇНИ
ДОБИ ПІЗЬНОГО ФЕОДАЛІЗМУ**

В. А. Смолій.

*Формування соціальної свідомості
народних мас України
в ході класової боротьби:
Друга половина XVII—XVIII ст.*

Київ: Наук. думка, 1984.—264 с.

На всіх етапах свого розвитку радянська історична наука приділяла значну увагу класовій боротьбі народних мас України в період феодалізму. Лише протягом останнього часу опубліковано чимало праць, автори яких ввели до наукового обігу широке коло документальних джерел. При цьому дедалі рельєфнішою стає диспропорція дослідницьких інтересів істориків. Якщо фактичний аспект антифеодальних повстань і виступів (причини, хід збройної боротьби) досліджуються ними глибоко і всебічно, то такі питання, як політична спрямованість народних рухів, їх результативність, діалектика суб'єктивних та об'єктивних факторів і, нарешті, виявлення організаційного елемента та ідеологічних уявлень селянських мас, розроблені ще недостатньо. Можна навіть твердити, що дослідження цих складних і водночас надзвичайно актуальних проблем перебуває на початковій стадії¹.

В цьому зв'язку слід всіляко вітати вихід у світ рецензованої монографії. У пошуках способів вирішення поставлених перед собою завдань її автор ішов, по-суті, невторованим шляхом — в історіографії немає аналогів (крім загальнотеоретичних, дискусійних статей у науковій періодиці), на які він міг би спертися або використати в процесі підготовки праці. Завдання дослідника ускладнювалося також обмеженістю джерельної бази, зокрема документів, авторство яких належало б представникам селянсько-козацьких мас України. І все ж, незважаючи на ці об'єктивні труднощі, В. А. Смолій відтворив досить цілісну картину світоглядних засад середньовічного селянства, дав оцінку найбільш важливим соціальним питанням тогочасної епохи, показав місце і роль позитивних ідеалів у комплексі всіх лозунгів та вимог народних мас.

На наш погляд, досить вдалим є обрання автором хронологічних рамок та предмета свого дослідження. В. А. Смолій обмежив часовий діапазон монографії другою половиною XVII—XVIII ст., тобто періодом, коли феодальний спосіб виробництва вступив у пізню фазу свого розвитку. Природно, останнє накладало своєрідний відбиток на організаційні форми класової боротьби, соціальний склад її учасників і, звичайно, на їхні ідеологічні уяв-

лення. Симбіоз старого та елементів нового надавав антифеодальним рухам особливого колориту й специфіки. Крім того, вичленення автором із загальної проблеми світоглядних засад середньовічного селянства такого її аспекту, як прояви його соціальної свідомості в ході класової боротьби, дало В. А. Смолю можливість глибше висвітлити порушені питання.

Важливе місце в монографії відводиться розкриттю діалектики соціального й етнічного у вимогах учасників народних рухів на Україні в другій половині XVII—XVIII ст. На прикладі повстань під керівництвом М. Пушкаря та Я. Барабаша, подій народної війни під час вторгнення на українські землі військ шведського короля Карла XII, визвольної боротьби кінця XVII — початку XVIII ст. під проводом С. Палія, гайдамацького руху та Коліївщини 1768 р. автор простежує, як у лозунгах повстанців переломлювалися етнополітичні й соціальні завдання класової боротьби.

У книзі переконливо доведено, що визвольна боротьба не тільки не нівелювала, а навпаки, втягнувши в свою орбіту різні соціальні категорії населення, ще більше загострила класові суперечності у феодальному суспільстві. Незважаючи на значні ідейні нашарування, в лозунгах повстанців досить чітко виділяються дві групи вимог: соціального (знищення феодальної експлуатації, переведення у статус козаків, справедливе розв'язання земельного питання) й визвольного характеру (закріплення рішень Переяславської ради 1654 р. на Лівобережжі та возз'єднання з Росією правобережного регіону українських земель).

Особливе місце в ході класової боротьби трудящих відводилося соціальним питанням. Незважаючи на деяку специфіку історичного процесу на українських землях (насамперед Лівобережжя та Слобожанщини), лозунг «землі та волі» залишався надзвичайно актуальним. У цьому зв'язку значний інтерес викликають авторські спостереження над традиціями визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., їх значенням та використанням у ході антифеодальних рухів другої половини XVII—XVIII ст. Зразки розв'язання земельного питання в ході визвольної війни, здобуті тоді широкі можливості для переходу в козацький стан, представники якого користувалися значними правами та привілеями, були взяті селянами за приклад у їхній боротьбі проти феодалів у досліджуваній час. Зокрема, на основі численних фактів В. А. Смолій показує місце і роль займанщини у розв'язанні земельного питання, розкриває соціально-психологічні основи феномену масового покозачення селянських мас (так зване «шукання козацтва»).

Друга велика група питань, які досліджуються в праці, це — практична діяльність селянсько-козацьких мас у період повстань. Дослідження автором цього аспекту теми цілком вмотивоване. Через обмежену кількість документів, що безпосередньо відбивають настрої народу, його бажання й світобачення, соціальна практи-

¹ Див.: Основные направления исторических исследований в одиннадцатой пятилетке в свете решений XXV съезда КПСС.— *Вопр. истории*, 1981, № 1, с. 9.

ка селянсько-козацьких мас є чи не єдиним надійним джерелом, яке дає можливість досить повно реконструювати основні напрями формування свідомості безпосередніх виробників матеріальних благ. Через цю призму автор розглянув практично всі повстання, які мали місце на Україні в досліджуваній час. Порівняно досконаліші зразки соціальної практики, на його думку, давали великі збройні виступи, що тривали не один рік і під час яких класові суперечності досягали крайніх меж. У цьому зв'язку заслуговує на увагу спостереження В. А. Смолія над позитивним досвідом боротьби селян і рядових козаків у Турбазі, Кліщинцях, Чолхові, Фоевичках та інших селах. Там виникли органи самоврядування, які, по-суті, являли собою не що інше як спробу запровадження в життя соціальних конструкцій, альтернативних феодальній дійсності.

Вперше в історіографії В. А. Смолій зробив досить вдалу спробу комплексного висвітлення теми. У книзі досліджується питання про особливості формування соціальної свідомості жителів міст та робітних людей (передпролетаріату), розкрито причини суспільної інертності стану міщан, їх порівняно невелику питому вагу та роль у розвитку антифеодальної боротьби. Можна підтримати думку автора про те, що друга половина XVIII ст. характеризувалася пошуками організаційних форм боротьби та початком формування світогляду робітних людей — соціальної категорії, яка вже виходила за межі традиційної феодальної становості. На прикладі заворушень на Бахмутських і Торських солеварнях (1765 р.), страйку на Глушківській суконній мануфактурі (1797—1798 рр.) автор відтворив специфіку організаційних форм боротьби передпролетаріату, розкрив особливості його вимог та лозунгів.

У книзі розглянуто також ідеологію учасників селянських воєн у Росії в XVII—XVIII ст. та їх вплив на піднесення антифеодальної боротьби народних мас України, проаналізовано спільні й відмінні риси

прокламацій, листів і указів С. Т. Разіна, К. О. Булавіна та О. І. Пугачова, адресованих селянсько-козацьким масам на українських землях.

Монографія написана з залученням широкого кола документальних матеріалів. Зокрема, автор використав таку компактну групу джерел, як «Генеральні слідства про маєтності» Лівобережної України (1729—1730 рр.), «накази» козацьким депутатам у Комісію по підготовці проекту нового Уложения та багату фольклорну спадщину українського народу. Останній він відвів не допоміжну роль. На її основі зроблено ряд оригінальних висновків та узагальнень, зокрема, простежено, як змінювалися погляди селянсько-козацьких мас на земельне питання, політику гетьмансько-старшинської адміністрації тощо. Це значною мірою поглибило аналіз процесів, які відбувалися в соціальній свідомості народу.

Рецензована праця цінна не лише своїми фактичними даними. Вона є оригінальною насамперед за постановкою проблеми, самостійністю та новизною висновків, широкими узагальнюючими характеристиками. Звичайно, не все в ній рівноцінне. Можна було б, наприклад, знайти альтернативу структурній побудові монографії. Останні два розділи дещо розходяться з проблемно-хронологічним принципом, хоч цікавий матеріал, який вони містять, логічно вписується в тканину розповіді перших трьох розділів. У вступі варто було б, очевидно, дещо розширити теоретичну частину, зокрема той її аспект, де йдеться про постановку проблеми. Надзвичайно коротко сказано про здобутки з цієї теми в українській радянській історіографії (вступ містить лише перелік основних праць істориків з проблеми класової боротьби). Автору слід було б також пояснити значення окремих термінів та понять, у тому числі й філософського характеру, які широко ним вживаються. Проте ці недоліки не впливають на актуальність, наукову значущість та цінність рецензованої праці.

Л. Г. МЕЛЬНИК (Київ)

УНІКАЛЬНІ СВІДЧЕННЯ ПРО СТАРОВИНУ

Запаско Яким, Ісаєвич Ярослав.

*Пам'ятки книжкового мистецтва:
Каталог стародруків, виданих на Україні.*—

Львів: Вид-во при Львів. держуніверситеті
видавничого об'єднання «Вища школа».

Кн. 1 (1574—1700). 1981, 135 с.;
кн. 2, ч. 1 (1701—1764). 1984, 131 с.;
кн. 2, ч. 2 (1765—1800). 1984, 127 с.

Унікальними пам'ятками культурної спадщини минулого є стародруки, зокрема українські. Нині їх збереглося дуже мало і знаходяться вони переважно в різних книгосховищах не тільки нашої країни, а

й усього світу. Я. П. Запаско та Я. Д. Ісаєвич провели велику і плідну роботу, склавши найповніший нині каталог стародруків, виданих на Україні протягом 1574—1800 рр. Рецензоване видання містить багатющій матеріал для істориків — дослідників періоду феодалізму. Вони мають можливість не тільки ознайомитися з тематикою рідкісних книг, а й довідатися про те, де ці твори зберігаються, хто про них писав. Такі відомості наводяться після кожного бібліографічного опису. Коротко викладається зміст саме тих книг, які найбільше і найчастіше можуть бути використані в науковому дослідженні істориків.

Перша книга відкривається нарисом, в якому йдеться про видавничу справу та книжкове мистецтво України в XVI—

XVII ст., тісний зв'язок українського друкарства із соціально-економічним, політичним і культурним розвитком суспільства, а також з видавничою діяльністю братніх російського й білоруського народів. Пожвавленню культурного спілкування східнослов'янських народів великою мірою сприяло виникнення книгодрукування в Росії. Вікопозна діяльність першодрукаря Івана Федорова відіграла важливу роль у становленні та розвитку книгодрукування трьох братніх народів.

Протягом 1574—1648 рр. на Україні було видано понад 365 книг. До 1648 р. у 17 містах і селах діяло 25 друкарень. Поступово випуск книг концентрувався в найбільших друкарнях. У середині XVII ст. близько 70% обсягу друкованої продукції припадало на Києво-Печерську, Львівського братства, Костянтина Острозького, Михайла Сльозки (Львів) друкарні.

Природно, що за феодалізму, в умовах панування релігійної ідеології серед книжкових видань переважала церковна література. Проте на Україні й ці книги використовувалися для боротьби проти наступу католицької реакції. Продукція друкарень відіграла важливу роль у згуртуванні антикатолицького табору, стала істотним фактором народно-визвольної боротьби, підготовлюючи ґрунт для возз'єднання України з Росією.

Особливий інтерес для істориків становлять стародруки світської тематики, яких у той час видавалося також чимало. Друкувалися твори провідних українських письменників того часу. У Києво-Печерській друкарні Інокентій Гізель опублікував у 1674 р. перший у Східній Європі Синопис (підручник з історії). Наступні його видання вийшли в 1678 р., 1680 р., близько 1700 р. Це — одне з найпопулярніших лаврських видань, значну частину примірників якого поширила книгарня, яку відкрив у Москві Києво-Печерська лавра.

Друкарні публікували й букварі, інші навчальні підручники для початкових шкіл. Протягом 1680—1700 рр. Чернігівська друкарня видала 40 книжок. Це були переважно літературні праці українських авторів, а також панегірики різним особам. Львівський палітурник В. Мильчевський у 1680 р. видав 2 тис. примірників українського букваря. Деякі з інших його видань містять певний матеріал з історії України і міжслов'янських відносин.

Слід зазначити, що у другій половині XVII ст. на Україні друкувалися книжки не тільки українською, а й польською та латинською мовами. Так, у 1698 р. було опубліковано латинською мовою підручник з риторики, складений письменником і гравером Лаврентієм Кршоновичем.

Як свідчить каталог, серед видань, що виходили на Україні в XVIII ст., значна питома вага належала букварям, календарям, перекладам творів з іноземних мов, панегірикам, ораторським і повчальним творам тогочасних українських авторів. У цих працях міститься чимало корисних відомостей з історії культури.

Значний інтерес для дослідників становить книжка «Іфіка ієрополітика», видана

в Києві 1712 р. У ній, зокрема, викладаються морально-етичні правила й окремі норми поведінки в справі виховання дітей. З допомогою гравюр у книжці ілюструються такі поняття, як «читання книги», «академія чи школа», «ощадливість», «терпіння» тощо. Ця книга розповсюджувалася по всій Україні і в Росії, а також у південнослов'янських країнах. Вона неодноразово перевидувалася в Петербурзі (1718, 1724, 1764 рр.), в Москві (1796 р.), Львові (1760 р.), Відні (1774 р.).

З другої половини XVII ст. у видавничу практику впроваджується «гражданський» шрифт — різновид модернізованої кирилиці. В каталозі наводяться відповідні видання, які свідчать про розмежування світського друкарства від церковного. Загалом у рецензований каталог включено всі книги, надруковані кириличним і латинським шрифтами на Україні протягом XVI—XVIII ст. Шкода тільки, що у частині другій книги описи змісту включених праць наводяться значно рідше, ніж у двох попередніх книгах (кн. 1 і кн. 2, ч. 1).

Заслугує схвалення поліграфічне й художнє оформлення рецензованого видання. Здається, що його автори та видавці прагнули витримати лінію спадкоємності з першодруками, переважна більшість яких були ілюстрованими. Добре виконані ілюстрації зустрічаються на обкладинках, суперобкладинках, кількосторінкових форзацах, на титульних аркушах. На жаль, ілюстративні матеріали с. 1—8 кожної книги не прив'язуються до конкретних каталогізованих творів, що ускладнює їх використання читачем. У решті ж тексту, а також на суперобкладинках і форзацах різноманітні ілюстрації вміщуються з посиланням на певні стародруки у каталозі. Це дає можливість скласти враження не тільки про зміст стародруку, а й про зразки його оформлення.

Численні ілюстрації каталога мають не тільки довідкове, а й науково-прикладне значення. Вони можуть бути використані як певні зразки для ілюстрування сучасних праць з історії української культури XVI—XVIII ст., а також у викладацькій роботі у вузах.

Всілякого схвалення заслуговує широкий науковий апарат рецензованого видання. У кожній книзі (за відповідний період) подаються: список видань, скорочення назв бібліотек, музеїв, архівів (у яких зберігаються стародруки), перелік друкарень, алфавітний покажчик стародруків, покажчик стародруків за друкарнями, тематичний, граверів та іменний.

Таким чином, рецензоване видання є помітною подією в культурному житті республіки. Воно інформує читачів, зокрема істориків, про цілу систему стародруків, виданих на Україні в XVI—XVIII ст. старослов'янською, українською, російською, польською, латинською та іншими мовами, і, безумовно, знайде широке застосування в науково-дослідній та викладацькій роботі у вузах.

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ)

ПУТІВНИК ПО АРХІВУ

Государственный архив
Ивано-Франковской области.
Путеводитель.— 2-е изд., перераб. и доп. /

Составители: Гриценко В. И.,
Кирилюк Л. А., Кучеров Н. К.,
Мессинг Д. М., Подгайчук Л. А.,
Чапуга С. М. Ответственный редактор
Замлинский В. А.

Киев: Главное архивное управление
при Совете Министров УССР, 1983.—221 с.

Важливу роль у вивченні історії нашої країни відіграють архіви. Неоціненну допомогу дослідникам у використанні їх фондів подають путівники, в яких містяться основні дані про склад та зміст документів, що зберігаються в архівосховищах. Рецензована книга, підготовлена співробітниками Державного архіву Івано-Франківської області спільно з науковцями Інституту історії партії при ЦК Компартії України—філіалу Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС, продовжує серію путівників, перевидання яких розпочалося у 1981 р. з ініціативи Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР. Перший путівник, до якого ввійшли матеріали періоду XVIII—XX ст., було видано в 1961 р. Це документи австрійських і польських буржуазних, а також радянських установ, підприємств та організацій.

За час, що минув після першого видання путівника, архів поповнився новими матеріалами. На 1983 рік у ньому зареєстровано 2140 архівних фондів, які охоплюють 340 958 справ. Більшість з них становлять документи, здані на зберігання установами, підприємствами й організаціями області в повоєнні роки. Все це зумовило необхідність доопрацювання, доповнення і перевидання путівника 1961 р.

Рецензована книга побудована за хронологічним принципом. До неї входить 5 розділів: фонди установ, підприємств та організацій, що діяли у період панування в Галичині Австро-угорської монархії (1772—1918 рр.); фонди установ, підприємств й організацій, які діяли на території області під час її окупації буржуазно-поміщицькою Польщею (1918—1939 рр.); фонди установ, підприємств і організацій радянського періоду (1939—1982 рр.); колекція документів членів КПЗУ і КСМЗУ та фотодокументи.

Групування фондів проведено відповідно з вимогами архівознавства. Не викликає заперечень їх добір і класифікація. До кожного фонду дається коротка історична довідка про ту чи іншу установу, документи якої зберігаються в архіві. Це значно полегшує роботу дослідника. Список неанотованих фондів, який вміщено до кожного з розділів у кінці путівника, на нашу думку, слід було дати зразу після списку анотованих.

В основній частині путівника характеризуються найбільш цінні фонди. На нашу думку, варто було б фонди, що анотувалися в попередньому й не анотуються у рецензованому виданні, позначити спеціальними позначками, як це зроблено в

аналогічних путівниках по інших обласних архівах.

Документи першого розділу розкривають особливості соціально-економічного, політичного розвитку Івано-Франківщини, починаючи з 1772 р. У фондах сконцентровані документи місцевих органів державного управління, суду, прокуратури, органів освіти. Заслужують на увагу дослідників, зокрема, матеріали Станіславського магістрату та повітових судів. У них відображено антинародну політику Австро-угорської монархії на поневолених українських землях, особливості формування там капіталістичного укладу, класову боротьбу трудящих проти експлуататорського ладу. Цінні матеріали містять також фонди повітових шкільних рад, створених з метою управління державними школами.

У виданні ґрунтовно аналізуються документи установ, які діяли на території області в період панування буржуазно-поміщицької Польщі. Важливим у цьому розділі є фонд Станіславського воєводського управління, що охоплює період 1921—1939 рр. і включає в себе близько 15,5 тис. справ. Документи розкривають особливості революційної боротьби трудящих за своє соціальне та національне визволення, зокрема діяльність КПЗУ і КСМЗУ в умовах підпілля. В ньому є також матеріали про виступи мас у Заболотіві в 1927 р., революційний рух на підприємствах нафтової й хімічної промисловості в 1921—1938 рр., про виступи сільськогосподарських робітників у Городенківському, Коломийському, Калуському, Станіславському і Стрийському повітах. Нині анотовані фонди систематизовані в таких рубриках, як «Органи місцевого самоуправління», «Органи поліції», «Органи суду й прокуратури», «Промислові підприємства», «Фінансові органи» та ін. Аналогічний поділ мають і неанотовані фонди.

Важливе значення для дослідників мають фонди радянського періоду, зокрема, фонд Івано-Франківського обласного архіву, який включає в себе більш як 6 тис. справ. Його матеріали, як це видно з анотації, яскраво висвітлюють розвиток області за роки Радянської влади, грандіозні соціально-економічні перетворення, що відбулися протягом останніх років. Широко відображені в фондах архіву матеріали, що висвітлюють інтернаціональні зв'язки робітників, колгоспників та інтелігенції Івано-Франківщини з трудящими братніх республік і соціалістичних країн.

Дослідників, які займаються проблемами зрілого соціалізму, безперечно, зацікавить список керівних установ, організацій, підприємств області, документи яких зберігаються в їх архівах. Заслужують, зокрема, на увагу фонди обласного управління сільського господарства, підприємств місцевої промисловості, побутового обслуговування, відділу народної освіти, облплану та ін. При цьому чітко визначено їх хронологічні рамки. Документи класифіковані відповідно до фондів обласного державного архіву.

В окремий розділ виділено колекцію документів, куди входять спогади старих більшовиків, колишніх членів КПЗУ, молодіж-

них комуністичних організацій. Хронологічні рамки фонду, що охоплюють період 1965—1968 рр., не дали змоги архівістам глибоко й всебічно провести збір необхідних матеріалів. На нашу думку, цю роботу слід продовжувати і далі.

Значний інтерес становлять виділені в окремий розділ анотації на фотодокументи, яких в архіві налічується понад 32 тис. Вони відображають різноманітні аспекти суспільно-політичного, економічного, духовного життя трудящих Івано-Франківщини за період від 1946 р. до наших днів. Основними джерелами для формування архіву є редакції обласної газети «Прикарпатська правда» та районних газет. В анотаціях аналізуються серійні фотодокументи. Разом з тим упорядникам слід було б сказати, яким чином дослідники можуть одержувати необхідні їм копії фотодокументів.

Велику допомогу останнім у роботі над матеріалами подають зазначені в передмові до видання збірники «Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і воз'єднання з Радянською Україною 1921—1939 рр.» — Станіслав, 1957; «Радянське Прикарпаття 1939—1959 рр.» — Ужгород, 1964; «Калуш — місто хіміків», — Ужгород, 1970; «Документи розповідають», — Ужгород, 1974; «Радянське Прикарпаття 1959—1975 рр.» — Ужгород, 1983, т. 2 та тематичні огляди документів, що є у читальному залі архіву. Крім того, працівники останнього опублікували в періодичній пресі ряд добірок документів, статей, повідомлень, що всебічно розкривають специфіку роботи архіву. Вони створили також довідник з історії адміністративно-територі-

ального поділу області з 1962 р. до 1982 р. Це також істотно полегшує роботу дослідників над численними фондами.

Значну допомогу у користуванні путівником подають передмова, предметно-тематичний і географічний покажчик, ґрунтовна довідка з історії адміністративно-територіальних змін на Івано-Франківщині, список скорочень та застарілих слів. На нашу думку, путівник ще більше б виграв, якби до нього було включено й іменний покажчик.

Добре оформлено інформаційно-довідковий апарат видання. Характеристики фондів включають їх назви, номери, кількість справ, хронологічні дати, історичні довідки про фондоутворювачів і анотації на документи. Дається також коротка історична довідка, в якій вміщено дані з історії промислових підприємств, громадських організацій, окремих колгоспів та радгоспів тощо.

Видання належно оформлене. Разом з тим редакційна робота проведена упорядниками недостатньо. Є в путівнику й інші недоліки. В передмові та змісті, наприклад, говориться, що книга складається з 4-х розділів, а в дійсності — з п'яти. Третім розділом позначено «Фонди установ, організацій і підприємств радянського періоду» й «Колекцію документів».

Проте зазначені недоліки не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої праці. Немає сумніву, що нове видання путівника по Державному архіву Івано-Франківської області стане корисною справою для дослідників.

С. М. ТИМЧЕНКО (Київ)

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПИТАНЬ ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНОГО ПРАЦІВНИКА ЯК ПОЛІТИЧНОГО КЕРІВНИКА

Як програму дій сприйняли комуністи, трудящі республіки рішення квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС, в яких чітко сформульовані ключові, назрілі проблеми нашого розвитку. Пленум Центрального Комітету партії поставив вимогу істотно підвищити рівень політичного керівництва всіма сферами суспільного життя, якість роботи партійних, радянських, господарських органів.

18 травня 1985 р. у Києві відбулась республіканська науково-практична конференція на тему «Формування партійного працівника як політичного керівника». Її організатори — Вища партійна школа при ЦК Компартії України та Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. В роботі конференції взяли участь викладачі і слухачі Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, вчені АСН при ЦК КПРС та Інституту історії партії при ЦК Компартії України, працівники апарату ЦК Компартії України, представники деяких міських і районних парторганізацій республіки.

З доповіддю про формування партійного працівника як політичного керівника виступив ректор ВПШ при ЦК Компартії України, проф. І. П. Грущенко. В сучасних умовах, відзначив він, підвищується роль партійно-політичних учбових закладів, покликаних давати ґрунтовну професійну підготовку, глибокі знання з питань політики і економіки, соціальних відносин, формувати у слухачів широкий ідейно-теоретичний кругозір, прищеплювати їм творче ставлення до дорученої справи, уміння вчасно помічати і підтримувати нове, прогресивне, виховувати непримиренність до відсталості і формалізму, до негативних явищ. Сучасний партійний, радянський працівник повинен постійно спиратись на міцний фундамент марксистсько-ленінської теорії, активно використовувати наукові методи аналізу й узагальнення явищ і процесів, радіти з людьми, мати високу політичну культуру, вдосконалювати стиль роботи.

Учасники конференції заслухали ряд повідомлень. Про кадрову політику КПРС на сучасному етапі, про роль вивчення історичного досвіду КПРС в підготовці партійних кадрів, про єдність ідеологічного, політичного і організаційного підходів в роботі з партійними кадрами говорили у своїх виступах завідувачі кафедрами ВПШ при ЦК Компартії України докт. істор. наук, проф. В. М. Орлов (партійного будівництва), докт. істор. наук В. Ф. Солдатенко (історії КПРС) та завідуючий сектором партійного будівництва Інститу-

ту історії партії при ЦК Компартії України докт. істор. наук, проф. В. Ф. Шевченко.

Правильне ставлення до критики — ознака політичної зрілості партійного працівника — тема виступу заст. зав. відділом організаційно-партійної роботи ЦК Компартії України, канд. екон. наук О. Д. Пелиха. Перший секретар Запорізького міськкому партії І. Г. Воденіков розповів про досвід атестації партійних кадрів в міській партійній організації; секретар Донецького обкому партії М. С. Дранка — про вдосконалення добору, розстановки і виховання кадрів в обласній парторганізації; секретар Дарницького райкому Компартії України м. Києва В. В. Данков — про виховання партійних кадрів в процесі розв'язання ключових завдань економічного і соціального розвитку району; секретар Львівського міськкому партії А. В. Борзенко — про вивчення і облік суспільної думки у роботі партійного керівника. Зав. кафедрами ВПШ доктори екон. наук, проф. О. А. Рубан та В. І. Сенченко, докт. філос. наук, проф. В. С. Пазенок, проректор по навчальній роботі, канд. економ. наук, доцент В. С. Єгоров, секретар парткому ВПШ при ЦК Компартії України, канд. юрид. наук, доцент Л. П. Юзьков порушили питання про політико-економічну підготовку, розвиток сучасного економічного мислення, моральний облік, формування правової культури партійного і радянського працівника в сучасних умовах. Докт. філос. наук А. П. Стьопін з Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів АСН при ЦК КПРС, канд. психол. наук М. О. Шангін з ВПШ при ЦК Компартії України у своїх виступах акцентували увагу на значенні психолого-педагогічної підготовки партійних кадрів.

Ст. наукові співробітники Інституту історії партії при ЦК Компартії України, кандидати істор. наук Л. М. Гордієнко, В. К. Василенко порушили питання про курсову систему підвищення кваліфікації в формуванні партійного працівника та значення системи політичної освіти в теоретичній підготовці партійних кадрів, заст. зав. кафедри ідеологічної роботи ВПШ, канд. економ. наук В. І. Троненко спинився на формуванні у слухачів навиків контрпропагандистської роботи.

Слухачі ВПШ Н. К. Василенко, В. Г. Тимошенко в розповіді про ініціативність партійного працівника.

На конференції було схвалено відповідні рекомендації.

М. О. НАВРОЦЬКИЙ (Київ)

ПОЛЬСЬКИЙ ІСТОРИК У КИЄВІ

Протягом 23—27 липня 1985 р. у столиці Радянської України перебував директор Інституту соціалістичних країн Польської академії наук професор Збігнєв Клепацькі. Мета його поїздки — встановлення прямих творчих зв'язків між Інститутом історії АН УРСР та Інститутом соціалістичних країн ПАН, вибір та обговорення тем спільних наукових досліджень на 1986—1990 рр. у галузі історії держав соціалізму, їх розвитку та ролі у сучасному світі.

25 липня відбулась зустріч проф. Збігнєва Клепацькі із заст. директора Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР П. С. Соханем. На ній були присутні зав. відділом історії дружби народів д-р істор. наук, проф. Р. Г. Симоненко, ст. наук. співробіт. відділу зарубіжної історіографії і проблем ідеологічної боротьби д-р істор. наук М. М. Варварцев, ст. наук. співробіт. відділу історії соціалістичних країн та міжнародних зв'язків України канд. істор. наук С. В. Віднянський, в. о. вченого секретаря інституту В. Ф. Репринцев.

Радянські вчені ознайомили гостей із сучасним розвитком історичної науки в Українській РСР, основними напрямками діяльності Інституту історії АН УРСР. У свою чергу, проф. Збігнєв Клепацькі детально розповів про наукові дослідження, які ведуться в Інституті соціалістичних країн ПАН. Він, зокрема, підкреслив, що його співробітники приділяють основну увагу аналізу питань теорії розвитку соціалізму, суспільно-політичних і економічних перетворень, що відбулися в державах соціалістичної співдружності, висвітленню різних аспектів їх співробітництва та інтеграції, вивченню й критиці антикомуністичних доктрин і т. ін.

Під час цієї зустрічі було обговорено актуальні питання співробітництва між двома установами на XII п'ятирічку в галузі сучасної історії Української РСР та Польщі у післявоєнний період.

Наступну зустріч між ученими Інституту історії АН УРСР та Інституту соціалістичних країн ПАН намічено провести у Варшаві.

Н. О. ПОПОВА (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ В. І. МАСЛОВСЬКИМ

14 червня 1985 р. на засіданні спеціалізованої ради при Інституті історії АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту суспільних наук АН УРСР В. М. Масловським на тему: «Класова боротьба на селі в західних областях Української РСР у період побудови основ соціалізму (1939—1950 рр.)».

Офіційні опоненти д-р істор. наук В. О. Замлинський (Київський держуніверситет), д-р істор. наук, проф. І. К. Васюта (Івано-Франківський державний педагогічний інститут) і д-р істор. наук П. П. Панченко (Інститут історії АН УРСР) відзначили високий науково-теоретичний рівень дисертації, присвяченої важливій у науковому й актуальній в політичному та практичному відношеннях проблемі.

Високу оцінку дано дослідженню у відгуках на дисертацію й автореферат, які надіслали Львівський державний універ-

ситет ім. І. Я. Франка, Ужгородський державний університет, Львівський сільсько-господарський, Луцький та Кам'янець-Подільський державні педагогічні інститути. У них, зокрема, відзначається, що в дисертації здійснено комплексне дослідження процесу класової боротьби на селі в період соціалістичних перетворень. Підкреслено також, що теоретичні узагальнення та висновки базуються на багатому фактичному матеріалі, виявленому автором у багатьох архівах.

Практична цінність матеріалів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані при читанні відповідних курсів та спецкурсів у вузах, підготовці наукових праць, а також у лекційній та пропагандистській роботі.

Спеціалізована рада одностайно висловила за те, щоб порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження В. І. Масловському вченого ступеня доктора історичних наук.

Л. В. НІЗОВА (Київ)

КОВАЛЕНКО ЛЕОНІД АНТОНОВИЧ

22 червня 1985 р. після тяжкої хвороби помер доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії Кам'янець-По-

дільського державного педагогічного інституту ім. В. П. Затонського Леонід Антонович Коваленко.

Л. А. Коваленко народився 12 березня 1907 р. в с. Ступичне Черкаської області в сім'ї вчителя початкової школи. До 1926 р. працював у сільському господарстві, а з 1926 р. — бібліотекарем, зав. клубом, співробітником газети «Радянська чива» (м. Біла Церква). Після закінчення в 1931 р. робітфаку він вступив на історичний факультет Київського університету. Одночасно працював учителем історії в школах і технікумах Києва. В 1939—1941 рр. — аспірант КДУ. З 1941 по 1944 р. Л. А. Коваленко перебував у діючій армії, де командував взводом. Після тяжкого поранення у березні 1944 р. його було демобілізовано.

У 1945—1947 рр. Л. А. Коваленко працював старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР, згодом завідувачим кафедрою загальної історії Житомирського педінституту (1947—1956 рр.), доцентом кафедри загальної історії Ужгородського університету (1956—1961 рр.).

З жовтня 1961 р. до останніх днів життя Л. А. Коваленко працював у Кам'янець-Подільському педінституті — доцентом, завідувачим кафедрою (з 1963 р.), професором (з 1984 р.) кафедри загальної історії.

Основним напрямом наукових інтересів Л. А. Коваленка були проблеми історіо-

графії та історії України дожовтневого періоду. Його науковий доробок становить понад 100 праць, серед яких монографії «Велика Французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст.» (1973 р.), «Історіографія історії Української РСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції» (1983 р.), ряд статей про історичні погляди О. М. Радищева, Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, М. В. Гоголя.

Леонід Антонович брав активну участь у написанні окремих розділів багатотомних «Очерков истории исторической науки в СССР».

В 1945 р. Л. А. Коваленко захистив кандидатську, а в 1965 р. — докторську дисертації. В 1966 р. йому було присвоєно вчене звання професора. Під його керівництвом підготовлено близько 10 кандидатських дисертацій.

Л. А. Коваленко проводив значну громадсько-політичну роботу, був удостоєний ряду урядових нагород.

Світла пам'ять про Л. А. Коваленка — вірного сина радянського народу, талановитого вченого, педагога, пропагандиста, палкого патріота Вітчизни назавжди залишиться в наших серцях.

ГОРБАЧЕВ М. С. Коренной вопрос экономической политики партии : Доклад на совещании в ЦК КПСС по вопросам ускорения научно-технического прогресса 11 июня 1985 года.— М.: Политиздат, 1985.— 32 с.

БАТАЛОВ Г. М. Ратное поле.— Киев : Политиздат Украины, 1985.— 214 с.

БУРТЯК Г. Я. Заботясь о духовном богатстве: Из практики партийного руководства культурным строительством. — М.: Политиздат, 1985.— 64 с.

ВОЗНЫЙ А. Ф. Петрашевский и царская тайная полиция. — Киев: Наук. думка, 1985.— 139 с.

Все о Венгрии.— М.: Прогресс, 1985.— 288 с.

ДАНИЛЬЧЕНКО А. П. Сооружение Байкало-Амурской магистрали — патриотический подвиг советского народа : [На примере трудящихся Украинской ССР]. — Киев: Наук. думка, 1985.— 128 с.

Динамика социально-классовой структуры общества развитого социализма. — Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1985.— 279 с.

ДОРОШЕНКО В. С. Кто угрожает миру — Киев: Политиздат Украины, 1985.— 88 с.

За мир и безопасность народов: Документы внешней политики СССР. 1968 г. В 2-х кн. Кн. 1. Январь — июнь.— М.: Политиздат, 1985.— 333 с.

Зарубежные молодежные организации: Справочник.— М.: Мол. гвардия, 1985.— 430 с.

Кампучия: Справочник.— М.: Наука, 1985.— 184 с.

КАСЬЯНЕНКО В. И. Советский образ жизни: История и современность.— М.: Политиздат, 1985.— 285 с.

ЛЕБЕДЕВА Н. Б., ХАБИБУЛИНА Р. Я. Стахановское движение: Традиции и преемственность.— Л.: Лениздат, 1985.— 135 с.

ЛУГОВОЙ Н. Д. Побратимы.— Киев: Политиздат Украины, 1985.— 541 с.

ЛЯХОВЧУК В. І. Про далеке і близьке : Розповіді колиш. емігранта. — Львів: Каменяр, 1985.— 127 с.

МЕЛЬНИКОВА І. М., ВІДНЯНСЬКИЙ С. В. ЧССР: введена хода соціалізму.— К.: Політвидав України, 1985.— 134 с.

НОВИКОВА Э. Е. Женщина в развитом социалистическом обществе.— М.: Мысль, 1985.— 157 с.

ПАНЧЕНКО П. П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР, 1960—1984.— Киев: Наук. думка, 1985.— 262 с.

ПОКРЫТАН А. К. Ленинские работы 90-х годов и современность.— Киев; Одесса: Вища шк. Головное изд-во, 1985.— 159 с.

Преемственность стахановских традиций : Ст. и очерки.— М.: Профиздат, 1985.— 224 с.

Пути и перепутья «потерянного поколения» : Молодежь Запада у развалин общества «всеобщего благоденствия». — М.: Междунар. отношения, 1985.— 223 с.

Радянське Закарпаття, 1946—1958: Документи і матеріали. — Ужгород : Карпати, 1985.— 184 с.

Разгром милитаристской Японии и освободительная миссия СССР в Азии : Сб. документов.— М.: Изд-во АПН, 1985.— 119 с.

СЕМИРЯГА М. И. Борьба народов Центральной и Юго-Восточной Европы против немецко-фашистского гнета.— М.: Наука, 1985.— 326 с.

Советско-болгарские отношения. 1977—1982 : Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1985.— 526 с.

Солидарность. Мир. Дружба : Из истории всемирного фестивального движения молодежи и студентов.— М.: Мол. гвардия, 1985.— 142 с.

Социальная политика Советского государства : Укрепление ведущей роли рабочего класса в соц. строительстве. — М.: Мысль, 1985.— 333 с.

СССР и союзные республики в 1984 году: Сообщения ЦСУ СССР и ЦСУ союзных республик об итогах выполнения Гос. плана экон. и социального развития. — М.: Финансы и статистика, 1985.— 302 с.

ТРОКАЕВ А. А. Герои пламенных лет: Очерки о Героях Сов. Союза — уроженцах Донецкой обл.— Донецк : Донбас, 1985.— 575 с.

ТРУЩЕНКО Н. В. В пламени суровых испытаний : Комсомольцы на фронтах Великой Отеч. войны. — М.: Мол. гвардия, 1985.— 320 с.

Украинская ССР в цифрах в 1984 году: Крат. стат. справочник.— Киев : Техника, 1985.— 176 с.

УСЕНКО П. Г. Идейное единство русских, украинских и польских революционеров-демократов [50—60-е гг. XIX в.].— Киев: Наук. думка, 1985.— 124 с.

УТКИН А. И. Ленинская партия во главе революционной борьбы рабочего класса России [июнь 1907 — февраль 1917 г.].— М.: Вышш. шк., 1985.— 128 с.

ЧЕРНЯК Е. Б. Пять столетий тайной войны : Из истории секретной дипломатии и разведки.— 4-е изд., доп., перераб.— М.: Междунар. отношения, 1985.— 463 с.

ШЕСТОПАЛОВ Г. Г. С маркой Южнотрубного : Очерк истории Никопол. ордена Ленина Южнотруб. з-да им. 50-летия Велик. Окт. соц. революции.— Днепрпетровск: Промінь, 1985.— 118 с.

ЮХТ А. И. Государственная деятельность В. Н. Татищева в 20-х — начале 30-х годов XVIII в.— М.: Наука, 1985.— 367 с.